Történelmi Kézikönyvtár

Sorozatszerkesztők:

Simándi Irén
Ifj. Barta János

Zsoldos Attila

Az Árpádok és alattvalóik

(Magyarország története 1301-ig)

Csokonai Kiadó

Megjelent a Magyar Könyv Alapítvány, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium
a Soros Alapítvány támogatásával.

*Tankönyv, amely a Felsőoktatási Pályázatok irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyvpályázat keretében készült.*

Lektorálta:
Gerics József

A mutatókat készítette:
Simándi Irén

Borítókép: **II. András aranypecsétje 1221-ből**

HU ISSN 1218-7887
HU ISBN 963 260 103 3

Csokonai Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Mazsu János igazgató
Számítógépes szerkesztés, nyomdai előkészítés: Abakusz Stúdió '95
Nyomdai munkák: Mozgáskorlátozottak Piremon Kisvállalatának Nyomdaüzen
Felelős vezető: Gere Kálmán vezérigazgató

Tartalomjegyzék

Bevezető

Ez a könyv az Árpád-kor történetének bemutatására vállalkozik, ám az események időrendjét követő hagyományos feldolgozásoktól jelentősen eltérő módszerrel. A különbség lényege abban áll, hogy a korszak történetét az események egyetlen szálon futó, esetenként társadalom-, gazdasági-, vagy művelődéstörténeti kitérőkkel megszakított előadása helyett az Árpád-kor társadalmának tükrében ismerheti meg az olvasó. A korszak forrásait, az Árpád-kori magyar történelem szinterét és az eseménytörténetet áttekintő bevezető jellegű fejezetet követően a többi a kor szereplőinek egy-egy típusát rajzolja meg a királytól a szolgáig, a szabad parasztig terjedően. Mindazon ismeretanyag, amely egy, az Árpád-kor történetének egészét tárgyaló munkától elvárható, ez alkalommal ebbe a társadalomtörténeti körképbe beillesztve kap helyet.

Ennek a megoldásnak megvannak a maga előnyei és persze, hátrányai. Az utóbbiak előszámlálása kritikusaim feladata lesz, magam – érthető és talán megbocsátható módon – előljáróban inkább az előnyökről ejtenék néhány szót. Ezek legfontosabbikát abban látom, hogy ily módon a korszak eseményeit alakító vagy elszenvedő ember kerül az előtérbe, lehetőséget nyújtva a társadalom általános képének bemutatása mellett egy-egy jellemző vagy éppen különleges egyéni életút felvázolására is. Nem titkolt reményem, hogy ennek következtében az olvasó a gyakran nehezen emészthető adathalmazokkal kevert általános megállapításoknál érdekesebb és az egykor volt valóság sokszínűségét hívebben tükröző képet alkothat magának az Árpád-korról. Hasonlóan fontosnak tartom, hogy szakítva az időrendet követő elbeszélés kötöttségeivel, lehetővé válik olyan történeti folyamatok egybefüggő tárgyalása, melyek egyébként csak több részre tagolva lettek volna beilleszthetők az előadás menetébe. A választott megoldás mellett szóló további érvként vettem figyelembe, hogy az eseménytörténet tudatos háttérbe szorításával olyan jelenségek bemutatására nyílik alkalom, amelyeknek egy hasonló terjedelmű hagyományos feldolgozás esetén szükségképpen nem vagy csak alig jutott volna tér. Magam úgy vélem, az Árpád-kor történetét az általam választott módon is el lehet beszélni: hogy tévedek-e, s ha igen, mekkorát, annak eldöntésére jelen kötet olvasói a hivatottak.

A könyv megírása számomra tanulságos s egyúttal szórakoztató feladatot jelentett – ha az olvasó hasonló érzésekkel teszi le a kötetet, elégedett lehetek: nem dolgoztam hiába. Végezetül kedves kötelezettségemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok lektoromnak s mindazoknak, akik tanácsaikkal és észrevételeikkel segítették munkámat. Mindaz, ami jó a könyvben, nekik is köszönhető, az esetleges hibákért azonban minden felelősség engem terhel.

1. A források

A múltat, az egykor volt valóságot a kései utókor személyes tapasztalatok híján történeti források alapján ismerheti meg. A kérdésre, hogy voltaképp mi számít történeti forrásnak roppant egyszerű válasz adható: gyakorlatilag minden olyan emlék, mely alkalmas arra, hogy segítségével megismerhessük régmúlt korok embereinek tetteit, életmódját és munkamódszereit, szokásait vagy éppen gondolatvilágát. A történeti források ily módon az előember zápfogától a tegnapi újságig terjedően rendkívül sokfélék lehetnek, s minden egyes darabjuk egy-egy eleme annak a mozaiknak, mely a múlt képét rajzolja elénk. A történeti forrásoknak a háborúk, a természeti katasztrófák vagy pusztán önnön régiségük folytán bekövetkező folyamatos pusztulása miatt a múltról alkotott kép soha nem lehet teljes. Általában minél régebbi a kor, annál kevesebb mozaikdarab áll a rendelkezésünkre, s többnyire a meglévőkről is nehéz – vagy éppen lehetetlen – megállapítani, mi módon illeszkednek egymáshoz.

Vannak korok, melyeknek csak tárgyi emlékei maradtak ránk. Véletlenül fellelt vagy tervszerű kutatómunka – régészeti ásatások – eredményeként feltárt települések és temetők kőből, csontból vagy különféle fémekből készített szerszámokat és fegyvereket, ékszereket és ruhadíszeket, edényeket, vagyis a mindennapi élet megannyi kellékét és tartozékát őrízték meg. E tárgyi emlékek ma már túlnyomórészt a föld felszíne alatt rejtőznek, napvilágra hozásukkal, történeti jellegű következtetéseket megalapozó elemzésükkel a régészet tudománya foglalkozik. Az emberi beszéd hangjait egyezményes jelekkel megörökítő írás megszületését követően már írott dokumentumok is vallanak a múltról. Az éppen aktuális, napi ügyek elintézését megkönnyítő feljegyzések mellett kialakulnak az utókornak szánt írások műfajai, megjelenik a múlt elbeszélésére vállalkozó történetírás.

A történeti források összegyűjtése, hitelességük és megbízhatóságuk ellenőrzése, az általuk szolgáltatott információk elemzése és az így szerzett ismeretek beillesztése eddigi tudásunk rendszerébe: ez a múlt feltárásával foglalkozó kutatók – történészek, régészek, művészettörténészek – feladata.

A magyarság történetének legkorábbi időszakai különböző jellegű források vallatóra fogása alapján rekonstruálhatók. A magyar nép őstörténetének kutatásában a nyelvészeti forrásoknak jut csaknem kizárólagos szerep; a magyar nyelv történetének vizsgálatából adódó következtetéseket legfeljebb a régészet képes némely pontokon kiegészíteni vagy módosítani. A honfoglalás koráról való isme-

reteinket viszont elsősorban a régészeti leletek alapozzák meg, melyek tanúsága mellé írott források társulnak. Ez utóbbiak olyan beszámolók, amelyeket a honfoglalókkal kapcsolatba került vagy viszonyaikról hallomásból tudó idegenek – mohamedán utazók, itáliai, német vagy bizánci történetírók – hagytak ránk. Kiemelkedő hely illeti meg ezek sorában *VII. (Bíborbanszületett) Konstantin* bizánci császár „A birodalom kormányzásáról" címen ismert munkáját, mely a legrészletesebb tudósítás e korról. Az Árpád-kor történetét illetően már egyértelműen az írott források kerülnek előtérbe. Az államalapítás után kibontakozó magyarországi írásbeliségnek köszönhetően forrásaink többsége a magyarság körében keletkezett, s ennek megfelelően információik egyfelől bőségesebbek, másfelől pontosabbak, mint a külföldi megfigyelők híradásai, amelyek mindazonáltal maguk is épp oly mellőzhetetlen forrásai az Árpád-kor történetének, mint a régészeti leletek.

1/1. Évkönyvek, geszták, legendák

Az Árpád-kor történetének írott forrásai közül némelyik eleve történetírói alkotásként született meg. A középkor történetírása jobbára négy műfajt alkalmazott. Az **évkönyvek** *(annales)* többnyire kolostorokban készültek, s szűkszavú tudósításaik a szerzetesközösség életének fontosabb eseményeit örökítették meg, hírt adva ugyanakkor a rendház környékén történt jelesebb dolgokról is az egymást követő évek rendje szerint. Számos németországi kolostor évkönyve tartalmaz magyar vonatkozású tudósításokat a 10–13. századra vonatkozóan. Nyilván Magyarországon is több helyütt vezettek évkönyveket, ám közülük csak egyetlen maradt ránk. A Pozsonyi Évkönyv, melyet eredetileg talán a pannonhalmi bencés monostorban kezdtek el vezetni, 997 és 1203 közötti eseményeket foglal össze egy-egy rövid mondatban és változó pontossággal. Szövegét egy, korábban Pozsonyban, ma az Országos Széchenyi Könyvtárban őrzött kódex – kézzel írott középkori könyv – tartotta fenn, ez magyarázza az évkönyv elnevezésében szereplő „pozsonyi" jelzőt.

Az események időrendjéhez igazodott egy másik műfaj, a **krónika** *(chronicon)* előadása is. A krónikák az ismert világ történetének bemutatására vállalkoztak, többnyire a szerző saját korának történéseit állítva az elbeszélés középpontjába. Ismereteink szerint krónika nem készült a középkor Magyarországán; azok az alkotások, amelyeket hagyományosan „krónika"-ként emlegetünk, valójában geszták.

A **geszta** egy személy vagy nép tetteit, „viselt dolgait" (latinul *res gestae*, innen az elnevezés) foglalja össze. Szerkesztése során kevésbé szigorúan követték az események egymásutániságát, mint az előző két műfajhoz tartozó munkák esetében, olykor kifejezetten szakítottak is azzal. Ilyen, a magyar nép történetét elbeszélő geszta a **Képes Krónika** is, melyet megkülönböztetett hely illet meg az Árpád-kor írott forrásai között.

„Az Úr ezerháromszázötvennyolcadik évében ... kezdtem el ezt a krónikát a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről és gyarapodásukról, győzelmükről és bátorságukról, különböző régi krónikákból szerkesztve egybe, melyeknek igaz állításait belevettem, hamisításaikat viszont teljes egészükben elutasítottam." Ezekkel a szavakkal kezdődik a Képes Krónika szövege, sok mindent elárulva a mű keletkezésének körülményeiről. A krónika szerzője – akit egy nem teljesen bizonyított feltevés a magyar Anjou-királyok egyik udvari papjával, bizonyos *Kálti Márk*kal azonosít – valóban nem tett mást, mint egybeszerkesztette és saját fogalmazású részekkel bővítette azon korábbi krónikákat, amelyekhez a magyar királyi udvarban hozzájutott. Az alapmunka, amelyre támaszkodott, nem maradt ránk eredeti formájában, csupán későbbi másolatok alapján következtethető ki egykori tartalma. E másolatok egyike azon pazar kiállítású kódex – a tulajdonképpeni Képes Krónika –, amelyben a szöveghez kicsiny képek *(miniatúrák)* társulnak. Ezek olykor csupán illusztrálják a leírtakat, máskor viszont a szövegben nem vagy másként szereplő eseményekre utalnak, alaposan feladva ezzel a leckét a kutatás számára. Más kódexek más szövegvariánsokat tartalmaznak, s az összes változat együttes megjelölésére használatos a történettudományban a „14. századi krónikakompozíció" elnevezés.

A krónikakompozíció keletkezéstörténete olyan téma, melyben hosszú évtizedek szakadatlan kutatásai ellenére sem áll rendelkezésünkre minden vitás kérdésre megnyugtató választ adó megoldás. A Képes Krónika idézett bevezető sorai nem hagynak kétséget afelől, hogy a műben különböző eredetű szövegek keverednek egymással. A krónika egyszeri figyelmes elolvasása után is nyilvánvaló, hogy időnként ugyanazon esemény több, egymást kizáró változatban olvasható. A krónikakutatás egyik fő törekvése éppen arra irányul, hogy a lehető legtöbbet megtudja azokról a „különféle régi krónikák"-ról, amelyeket a Képes Krónika szerzője munkája során forrásként felhasznált. Ezen alkotások ugyanis – talán a török kor pusztításai során – elvesztek, egykori szövegük ma már csak a 14. századi krónikakompozíció elemzése révén ismerhető meg, s úgy is csak töredékesen.

Általánosan elfogadott az a vélemény, hogy a magyar nép történetét elbeszélő első összefoglalás, az ún. *ősgeszta* már viszonylag korán, a királyság első évszáza-

dában megszületett. Hogy pontosan mikor, az már vita tárgya: a 11. század közepétől a 12. század elejéig terjedő időszak majd minden évtizede szóba került már. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Salamon király idején, egy minden bizonnyal magyar nemzetiségű egyházi személy készíthette e munkát. Az ősgeszta elbeszélését utóbb több szerző folytatta. Az első kiegészítést Kálmán király udvarában fűzhették hozzá, s ezt egy II. István-kori folytatás követhette. A 12. század második felében legalább egy, de meglehet, hogy több szerző dolgozott a gesztán. Az 1167 utáni évszázad eseményeit csak igen rövid, többnyire a királyok uralkodásának legfontosabb adataira szorítkozó évkönyvszerű bejegyzések foglalják össze. V. István korában viszont ismét jelentős változtatásokon – részben bővítésen, részben rövidítésen – esett át a szöveg. A szerzőt – vannak kutatók, akik személyét *Ákos* óbudai préposttal azonosítják – elődeitől eltérően nem az Árpádok dinasztikus története foglalkoztatta elsősorban, hanem saját kora előkelőinek múltja. Ő illesztette be a krónika szövegébe az e rokonságok eredetére vonatkozó családtörténeti fejezeteket, miközben a kalandozások korának néhány történeti mondáját is lejegyezte. Nem sokkal később az első minden kétséget kizáróan név szerint ismert magyar történetíró, *Kézai Simon* vette elő a krónikát. IV. László udvari papjának 1282 és 1285 között elkészített munkája voltaképpen önálló alkotás, még sem független a krónikakompozíciótól. Részben ugyanis elődei munkáit kivonatolta, részben pedig olyan fejezetekkel egészítette ki a krónika szövegének törzsét, melyek egyes részeit utóbb beillesztették a krónikakompozíció későbbi változataiba. Ez történt például azzal a részletes „hun történet"-tel, amelyet Kézai külföldi forrásai és a magyar mondakincs egyes elemeinek felhasználásával fogalmazott meg, s melyben kidolgozta a hun és a magyar nép azonosságának utóbb évszázadokon át történeti tényként kezelt elméletét. Ezt követően az 1330-as években egy vagy több ferences szerzetes folytatta a krónikát, melynek szövege végül 1358-ban nyerte el ma ismert alakját.

Mint az iménti – erősen vázlatos – áttekintésből is látható, a krónikakompozíció ma rendelkezésre álló szövege évszázadokon át, számos szerző kezén formálódott. Az egyes szerzők szövegrészei csak rendkívül aprólékos, helyenként mondatról mondatra, szóról szóra haladó elemzés révén választhatók el egymástól. A különböző eredetű szövegek egymásba olvadásának két fő oka van. Egyfelől a középkori krónikások nem csak nem jelölték meg pontosan forrásaikat, de arra sem ügyeltek, hogy az általuk megfogalmazott szövegeket elhatárolják az elődeiktől átvett mondatoktól. Másfelől pedig a forrásként felhasznált munkákat nem egyszerűen csak kiegészítették a saját korukig terjedő események elbeszélésével, hanem különböző szempontokat követve bele is javítottak azok szövegébe. Egy-egy újabb krónikás tehát legalább annyira volt átdolgozója a krónikakompozíciónak, mint

folytatója. Mindez igen csak megnehezíti a krónika tudósításainak értelmezését, történeti felhasználását. Ezzel együtt aligha szükséges bővebben bizonygatni: a krónika felbecsülhetetlen értékű kútfője az Árpád-kor történetének, részint mert a 11–12. századot illetően a legrészletesebb hazai forrás, részint pedig azért, mert – éppen a tetten érhető átdolgozások elemzése révén – máshonnan nem meríthető ismereteket nyújt a kor eszmevilágáról, politikai gondolkodásáról.

Az Árpád-kori magyar történetírás másik közismert alkotása az a geszta, amelyet a magát „mesternek mondott P"-ként megnevező Névtelen *(Anonymus)* írt. A szerző elárulja még önmagáról, hogy egykoron „a jó emlékezetű Béla király jegyzője" volt. Azzal viszont már adós maradt, hogy egyértelművé tegye, a négy Béla nevű király közül melyik értendő, s ezzel végeláthatatlan viták alapját vetette meg. Az ma már bizonyosnak tekinthető, hogy I. Béla mellett nem hozhatók fel komoly érvek, s kevéssé valószínű, hogy II. vagy IV. Béláról lenne szó, bár mindkét utóbbi megoldásnak vannak hívei a kutatók között. Az uralkodónak számító nézet III. Bélával azonosítja az említett királyt, s magát a művet ennek megfelelően a 12–13. század fordulóját követő évtizedekre keltezi. A pontosabb datálás megint csak viták tárgya, miként az is, hogy a kor ismert és szerzőként egyáltalán szóba jöhető egyházi személyei közül ki húzódik meg a „P" kezdőbetű mögött.

Anonymus a magyar őstörténet rövid összefoglalása után részletes képet rajzol a – tegyük rögtön hozzá: általa elképzelt – honfoglalásról. A geszta lapjain dicső hősök diadalmas csatái követik egymást, az ellenséges vezérek sorra elbuknak, népük pedig, mi mást tehetne, meghódol. Mindennek persze, vajmi kevés köze van a magyar honfoglalás valóságos eseményeihez, de a szerzőt – s ez némiképp a mentségére szolgál – nem is történetírói szándék vezérelte a szó mai értelmében. Írása mindenekelőtt irodalmi alkotás, mely regényes formában jeleníti meg elbeszélése tárgyát. Hogy a geszta mégis jelentős történeti értékkel bír az annak köszönhető, hogy Anonymus a Kárpát-medence leírásakor és a honfoglalók jellemzésekor saját korának viszonyait vetítette vissza a múltba, s – bár megvetően emlegeti a „parasztok hamis meséi"-t és a „regösök csacsogó énekei"-t – bőven merített a történeti mondák anyagából valamint az uralkodócsalád és az előkelő rokonságok hagyományaiból. A honfoglalók ellenfeleit illetően viszont, nem rendelkezvén megfelelő forrásokkal, teljesen a képzeletére bízta magát jórészt helynevek megszemélyesítésével keltve életre őket.

A középkori történetírás negyedik műfajaként az egyes szentek élettörténetét és a velük vagy általuk megesett csodákat elbeszélő **legendákat** *(legenda)* szokás számon tartani. A kereszténység elterjedésével a szentkultusz is meghonosodott Magyarországon, a 11. század végétől pedig már saját szenteket tudhatott a magáénak a fiatal magyar egyház. Az Árpád-kori magyar szentek mindegyikének isme-

retes a legendája. Némelyikük esetében több változat is készült, így az államalapító Szent István életét három legenda mutatta be. A legenda elsődleges célja hőse életszentségének igazolása, mindazonáltal esetenként történeti forrásként is hasznosítható. A mártírhalált halt Gellért püspök legendájának hosszabb változata szemléletes és a maga nemében páratlan képet rajzol az államalapító harcok egyik fő szereplőjének, Ajtonynak a hatalmáról, Szent István *Hartvik* püspök által készített életírása pedig betekintést enged abba, miként vélekedtek a 12. század elején a magyar udvarban a királyi hatalom és az egyház kapcsolatáról.

Az Árpád-kori magyar történelem elbeszélő forrásai sorában vannak olyanok is, melyek nehezen illeszthetők be az említett műfaji keretek közé. Ezek közül kiemelkedik *Rogerius* mester Siralmas ének *(Carmen miserabile)* címen ismert fiktív levele. Az itáliai születésű Rogerius munkája a magyarországi tatárjárás egyik fő forrása. A nem sokkal az események után 1244–45 táján írt beszámoló a szemtanú hitelességével – és persze, szubjektivitásával – adja elő a történteket: egy ideig maga Rogerius is a tatárok fogságában sínylődött, de sikerült megszöknie. A szerző kiváló történetírói képességekről tesz tanúbizonyságot amikor igyekszik feltárni a katasztrófa okait. Jellemző e tekintetben, hogy az ország belső állapotait boncolgató elemzése számos ponton egybevág a modern történetírás eredményeivel.

Az Árpád-kori elbeszélő források együttes terjedelme, főként a Nyugat-Európával való összehasonlításban, kifejezetten szerénynek mondható. Szerencsére más írott források is a kutatás rendelkezésére állnak.

1/2. A törvények

A középkor jogéletében az uralkodó szerepet a jogi természetű ügyek gyakorlati elintézése során kikristályosodó szokásjog játszotta. Így volt ez Magyarországon is, ám ennek ellenére már az államszervezéssel egyidejűleg sor került tételes, írott **törvények** *(decretum)* megfogalmazására. Szent István – mint törvényei bevezetőjében olvasható – „a régi és mostani császárok példáját követve" törvényekben szabta meg népének „miképpen éljen tisztességes és békés életet". Az államalapító törvényei két „törvénykönyv"-be rendezve maradtak ránk, melyek közül az első vélhetően közvetlenül királlyá koronázását követően készült, míg a második 1010 vagy még később, 1030 táján. Nagyon valószínű, hogy István közvetlen utódai is hoztak törvényeket: Péter király esetében ez bizonyosra vehető, még ha maguk a szövegek el is vesztek, I. Andrásról pedig feltehető. A továbbiakban különösen a 11. század végét jellemzi élénk törvényalkotó tevékenység. Szent

László neve alatt három, Kálmán király korából öt törvény és zsinati határozat ismeretes. Ezek részint világi, részint egyházi jogszabályokat tartalmaznak. Közös jellemzője valamennyi 11. századi törvénynek, hogy csak későbbi másolatokból ismertek, szövegük az idők folyamán nem egyszer eltorzult a másolás hibájából. A törvények némelyike erősen töredékes, más esetekben pedig kétségtelen, hogy két vagy több alkalommal készült jogszabályok későbbi egybeszerkesztése révén alakult ki a „törvénykönyv" ma ismert alakja. Bizonytalan végül a törvények keletkezésének ideje is, egyedül a Szent László I. dekrétumaként számon tartott törvényről tudjuk, hogy 1092-ben, a Szabolcson tartott zsinaton születtek meg végzései. Jellemző azonban, hogy utóbb ennek végéhez is hozzácsatoltak két oda nem illő, ismeretlen körülmények között keletkezett cikkelyt.

A 12. századból egyetlen törvényről sincs tudomásunk, ami persze korántsem jelenti azt, hogy ilyenek egykor nem is voltak. Az Árpád-kor utolsó évszázadából már ismét maradtak fenn törvények. Ezek legismertebbike minden bizonnyal a II. András által 1222-ben kiadott ún. *Aranybulla*, melynek rendelkezéseit némi módosításokkal 1231-ben megújították. Az Aranybullához szokás társítani, rendelkezései hasonló jellege miatt, azt a törvényt, melyet IV. Béla 1267-ben bocsátott ki. IV. László 1279-ben a kunok helyzetét szabályozta külön törvényben, s végül a sort III. András két törvénye zárja, az egyik 1290-ben, a másik 1298-ban született.

A törvény természeténél fogva meglehetősen sajátos történeti forrás. Rendelkezései kétségtelenül a valós viszonyokat tükrözik, mégis ajánlatos határozott különbséget tenni a törvényhozói szándék és annak megvalósulása között. Amikor például Szent István elrendelte, hogy minden tíz település építsen egy templomot, az egyházszervezés munkájának hétköznapjaiba nyerünk bepillantást. A törvény célja magától értetődő: a szentkirály ily módon is azt akarta elősegíteni, hogy az újonnan felvett hit gyökeret eresszen a magyar társadalomban. Abban azonban már korántsem lehetünk biztosak, hogy a kérdéses templomok valóban fel is épültek. A dolog ugyanakkor fordítva is igaz, indokolatlan lenne pusztán e törvényhely alapján arra gondolni, hogy minden, a 11. század első felére keltezhető templom ezen törvény végrehajtásának köszönhetően épült fel. Általános érvényű megfigyelés szerint a középkori törvények igen szerény hatásfokkal rendelkeztek, előírásaik megvalósulása legalábbis kétséges, s ezért minden egyes esetben külön igazolásra szorul. Az is igaz viszont, hogy a törvények számos, voltaképpeni tárgyuktól messzevezető következtetés levonására adnak lehetőséget. Előző példánknál maradva, mivel nincs okunk feltételezni, hogy István eleve teljesíthetetlen kötelezettségeket rótt volna alattvalóira, ezért joggal gondolhatunk arra, hogy tíz település átlagos anyagi ereje elegendő volt az építkezés költségeinek fedezésére; a feladat technikailag sem haladta meg a falusiak lehetőségeit; a települések elég

közel feküdtek egymáshoz ahhoz, hogy az építkezés során lakóik együttműködhessenek s ahhoz, hogy a felépült templomot rendeltetésének megfelelően használhassák. Ilyen és ehhez hasonló megfontolások alapján juthatunk el ezen egyetlen törvénycikk – a felmerülő lehetőségek teljességét távolról sem kimerítő – elemzése során az egyházszervezéstől a korai magyar településhálózat egyes kérdéseihez. A törvény tehát, minden hatástalansága ellenére is elsőrangú történeti forrás, megszólaltatásához azonban sajátos módszerek szükségesek.

1/3. Az oklevelek

A törvény a társadalom egészére vagy egy részére érvényes általános szabályokat fogalmaz meg. Az egyedi jogesetek írásba foglalásának eszköze az **oklevél** volt a középkorban. Az oklevél ebben az értelemben olyan irat, mely jogi tényt nyilvánít ki, eredeti rendeltetése szerint ennek a jogi ténynek a bizonyítására szolgál, s végül meghatározott szabályokat követve állították ki. Az oklevelek formai és tartalmi tekintetben meglehetősen sokfélék lehetnek, megvannak azonban az általánosan jellemző közös vonásaik is.

Az okleveleket, hogy rendeltetésüknek tartósan megfelelhessenek, időálló anyagra írták. A korai középkorban még használatos papiruszt a 10. században az állati bőr megfelelő kikészítése révén nyert hártya *(pergamen)* váltotta fel. Az Árpád-kor oklevelei kizárólag hártyára íródtak, az ókori Kína találmánya, az Európába arab közvetítéssel érkező papír csak a 14. század elején jelent meg Magyarországon.

Mivel az oklevél jogi jelentőséggel bírt, nagy gondot fordítottak tartalma hitelességének igazolására. Ennek legáltalánosabb, bár korántsem kizárólagos eszköze a megpecsételés volt. A pecsétes oklevelet többnyire úgy állították elő, hogy a természetes színű vagy adalékanyagok segítségével színezett viaszba belenyomták az oklevél kibocsátójára utaló ábrázolással és felirattal ellátott pecsétnyomót, s a pecsétet, annak jeleként, hogy az oklevél tartalma megfelel kibocsátója akaratának, ráerősítették a hártyára. Könnyen formálható fémekből – ólomból, aranyból – szintén készítettek pecséteket. Ezeket bullának nevezték, s II. András 1222. évi Aranybullája is annak köszönheti közismert elnevezését, hogy a király aranylemezekből megformált pecsétje hitelesítette.

Az oklevél szerkezetét meghatározott szövegrészek, a kötött megfogalmazású ún. formulák egymásutánisága alakította ki. Az oklevél szövege az égi hatalmakat segítségül hívó fohásszal *(invocatio)* kezdődött. Ezt követte az oklevél kibocsátójának *(intitulatio)* és címzettjének *(inscriptio)* megnevezése. A bevezető részt a

címzett formális üdvözlése *(salutatio)* zárta. Az érdemi részben az oklevél tartalmával kapcsolatos bölcselkedés *(arenga)*, az intézkedés kinyilvánítására utaló formula *(promulgatio)*, az oklevélnyerő érdemeit elbeszélő rész *(narratio)*, maga az intézkedés *(dispositio)*, az azt megszegők számára kilátásba helyezett büntetés *(sanctio)* és az írás hitelesítésének módját előadó formula *(corroboratio)* követték egymást. Az oklevél záró részének központi eleme a keltezés *(datatio)* volt, emellett szokásos volt az intézkedés tanúinak és az oklevél kiállításában szerepet vállalóknak a megnevezése is. Mindez persze, csupán elméleti modell, annak sem teljes, a gyakorlatban az oklevél fajtája és tárgya szabta meg, hogy a felsorolt oklevélrészek közül melyek s milyen sorrendben kerültek bele egy-egy irat szövegébe. Minél fejlettebb volt az oklevéladás, annál inkább megszilárdult a formulák használata. Az állandósuló gyakorlat során a hasonló tárgyú okleveleket azonos vagy legalábbis egymáshoz nagyon közel álló fordulatokkal élő formulákkal szerkesztették meg, s végül az azonos típusú oklevelek kiállításakor elegendő volt az adott ügy konkrét adatait behelyettesíteni a formulás részek megfelelő helyeire.

A középkor kutatója számára minden egyes oklevél és az oklevél minden egyes részlete hasznos információt hordozhat, mivel a legalapvetőbb történészi kérdésre a „mi történt?"-re adják meg a választ. Nem egyszerűen csak az tudható meg általuk, hogy mikor és ki kapott például királyi birtokadományt vagy kik és miért pereskedtek egymással, hanem ennél jóval több. Az azonos tárgyú oklevelek sorozata felvilágosítással szolgálhat arról is, hogy milyen eljárások és szabályok szerint ment pontosan végbe a birtokadományozás vagy a pereskedés folyamata, s egyetlen családra, településre vagy jelenségre vonatkozó oklevelek összegyűjtése és feldolgozása révén azok története a rendelkezésünkre álló lehetőségek határain belül a legteljesebb módon követhető nyomon. Az egyes oklevélrészek az irat tárgyától függetlenül is értékes ismereteket nyújthatnak. Ennek bemutatására elegendő talán csupán két példára hivatkozni. A magyar okleveles gyakorlat sajátos jellemzője, hogy az oklevélnyerő érdemeire a narratio nem csak általánosságokban hivatkozik, hanem – az ünnepélyes formában kiállított királyi oklevelek esetében – hosszabb-rövidebb elbeszéléssé formálja azokat. Hogy e szokásnak mi az eredete, az nem teljesen világos, de most nem is ez a lényeg. Szempontunkból az az érdekes, hogy a narratiok felhasználásával olyan katonai és politikai események válnak rekonstruálhatóvá, amelyekről elbeszélő forrásaink csekély terjedelme miatt csak töredékes ismereteink lennének vagy éppen még azok sem. Más jellegű, de nem kevésbé fontos adatokkal szolgál a királyi oklevelek ugyanezen típusa az által, hogy a keltezésükhöz kapcsolódóan szokássá vált a főbb egyházi és világi méltóságviselőket felsorolni. Az ilyen ún. méltóságsorok összegyűjtése és időrendbe állítása révén – máshonnan nyert adatokkal kiegészítve persze – pontos képet

kaphatunk arról, hogy kik intézték az ország sorsát, ami bőséges lehetőségeket kínál további politika-, társadalom- és intézménytörténeti következtetések levonására. Még az önmagukban nem túlságosan informatív formulás részeknek is meglehet a maguk szerepe a történeti kutatásban. Az oklevelek megszerkesztésében és megfogalmazásában ugyanis az egyes oklevél-kibocsátók a maguk szokásai szerint jártak el. Az ezektől való eltérés magyarázatot kíván, s ha ilyen nem akad, akkor alapos okkal merülhet fel a gyanú, hogy az oklevél hamis.

Az oklevelek jogot biztosítottak, hamisításuk is azt a célt szolgálta, hogy kiváltságokat, javakat szerezzenek vagy törvényesítsenek általuk. A hamisítás többféle módon volt lehetséges. Előfordult, hogy soha nem volt oklevelet állítottak elő hiteles példányok mintáit követve, olykor eredeti oklevélről leválasztott pecséttel fokozva a valódiság látszatát. Máskor elegendőnek tűnt, ha a hiteles oklevél szövegét változtatták meg kisebb-nagyobb mértékben s a hártyáról levakart eredeti szöveg helyébe beírták a kívántat. Arra szintén ismerünk példát, hogy az oklevél kibocsátóját megtévesztve külsejében kifogástalan, ám tartalmában hamis oklevelet eszközölt ki magának valaki. Ezek ismeretében érthető, hogy az okleveleket – csakúgy, mint minden más történeti forrást – alapos kritikai vizsgálatnak kell alávetni annak érdekében, hogy a hamisítványok félre ne vezessék a történetírást. Adott esetben persze, a hamisítványok maguk is fontos forrásai lehetnek a kutatásnak, főként, ha a hamisítás idejét és indítékát sikerült megállapítani.

1/4. Az írásbeliség és intézményei az Árpád-korban

Az írás és az olvasás ma már alapvető és jószerével nélkülözhetetlen kulturális készségnek számít. Az Árpád-korban ugyanez az elitkultúra részeseinek kiváltságai közé tartozott, s a társadalom túlnyomó többsége számára az írástudatlanság volt a normális állapot. Nem csak írni és olvasni nem tudtak az emberek, még a leghatalmasabbak és gazdagabbak sem, de jó ideig nem is igényelték az írásbeliség által nyújtott szolgáltatásokat. Ügyeiket, legyenek azok kisebbek vagy nagyobbak, élő szóval intézték. Szent István az uralkodói oklevéladás terén is igyekezett a nyugati mintákat követni, ám az írásbeliség csak igen lassan tudott gyökeret verni Magyarországon. A királyi oklevelek kiállításának gyakorlata ugyan folyamatosnak mondható a 11. század során, ám kezdetlegességéről árulkodik, hogy az oklevélnyerő gyakran a már megszerkesztett oklevéllel érkezett meg a királyi udvarba, hogy rátétesse a királyi jóváhagyást igazoló uralkodói pecsétet. Ha alkalomszerűen mégis az udvarban került sor az oklevél kiállítására, akkor az ott

élő papokat összefogó intézmény, a **királyi kápolna** egyik tagja szerkesztette meg azt legjobb tudása szerint.

Az uralkodói oklevéladás a 12. század közepén kezdett szilárdabb formát nyerni. Ennek első jeleként a királyi kápolnában fokozatosan állandósult azok köre, akik az oklevelek kiállításával foglalkoztak. Ez a fejlemény vezetett el III. Béla uralkodásának idején a királyi kápolna szervezetétől különválasztott, önálló „iroda", a **kancellária** megszervezéséhez. A király egyik oklevele elvi igénnyel is megfogalmazta az uralkodó azon törekvését, hogy a továbbiakban minden, a királyi udvarban tárgyalt ügyben hozott döntésről „az írás tanúsága" tegyen bizonyságot. Ettől kezdve a kancellária volt a felelős a királyi udvar írásbeliségének az intézéséért, s a 13. század folyamán a királyi oklevéladás gyakorlata valóban kiteljesedett. Ugrásszerűen megnőtt az oklevelek száma, ami jól lemérhető azon, hogy míg a század elején II. András uralkodásának harminc éve alatt 319 királyi oklevél kiállításáról van tudomásunk, a század végén, III. András királyságának egy évtizede alatt közel kétszer ennyi, 724 oklevél hagyta el a királyi kancelláriát. A kancellári tisztséget rendszerint magas egyházi méltóságok – eleinte prépostok, utóbb püspökök és érsekek – töltötték be. A 13. század elejétől fogva a kancellária tényleges munkáját már az alkancellár irányította helyettük. Az alkancellár maga is az egyházi személyek közül került ki, a 13. század végére a tisztség a székesfehérvári prépostsággal kapcsolódott össze. Az oklevelek fogalmazásával foglalkozó kancelláriai alkalmazottakat jegyzőknek nevezték, ezek egyike volt állítása szerint a gesztaíró Anonymus is. A kancellária szervezetének további fejlődése során a 13. század közepén „titkos" vagy „különös jegyzők" kerültek az uralkodó mellé bizalmi, afféle titkári feladatok ellátására. A királyi kancellária kezdeti nehézkességeinek levetkőzése után IV. Béla korában már olajozottan működő gépezetként tette a dolgát, s a kancelláriában foglalkoztatott írástudók közül jónéhányan futottak be fényes egyházi karriert.

A királyi oklevéladás fejlettebb formáinak kialakulásával egy időben bontakozott ki az udvartól független „vidéki" írásbeliség. A két folyamat egymást erősítve fejtette ki hatását: mivel az udvarban írásba foglalták az ott tárgyalt ügyeket, célszerűnek látszott a társadalom tagjai számára, ha maguk is ilyen módon szereznek bizonyságot jogügyleteikről. Az 1220-as évek végén tartott országos birtokvizsgálatok alkalmával már megkívánták a királyi biztosok, hogy ki-ki oklevéllel igazolja birtokaihoz való jogát, s a 13. század végére már teljesen általános lett, hogy jogviták esetén az okleveles bizonyítás eredménye mondta ki a döntő szót a felek között. A királyi kancellária azonban gyors fejlődése ellenére sem volt képes kielégíteni az írásbeliség iránt hirtelen feltámadt igényeket. A feladat ellátására végül az egyház vállalkozott, s ez több okból is megfelelő megoldásnak bizonyult. Az egyházi intézményekben mindig akadt írástudó és az oklevélszerkesztés tudományában jártas személy, az egyház

iránti bizalom kikezdhetetlen volt, s az sem mellékes szempont, hogy az egyházi intézmények valamelyike – egy kolostor, káptalan vagy püspöki székhely – az ország bármely lakott részén elérhető volt egy-két napi járóföldön belül. A 13. század első felére kialakult gyakorlat szerint az emberek magánjogi ügyleteiket – adásvételeket, végrendelkezéseket és egyebeket – a legközelebbi egyházi intézmény előtt intézték, s ügyeikről oklevelet állíttattak ki maguknak. Az ilyen szerepet vállaló egyházi testületeket nevezték **hiteleshelyeknek** *(loca credibilia)*, melyek szolgálatait az uralkodó és a királyi tisztségviselők is igénybe vették különféle hivatalos eljárások során.

Az oklevéladók számát tovább gyarapították a királyi család tagjai, az egyházi és világi méltóságviselők, a városok és a század végétől a megyék hatóságai. Ennek következtében az Árpád-kor teljes oklevéltermése tekintélyes nagyságúra, mintegy tízezer darabra tehető. E számba azonban csak a napjainkig fennmaradt oklevelek értendők bele, bizonyosra vehető, hogy egykoron ennél jóval több oklevél létezett. Már a tatárjárás alatt pusztultak el oklevelek, a későbbi korok háborúiban és tűzvészeiben pedig tömegesen semmisültek meg ma már pótolhatatlan okmányok. Más iratokat egyszerűen nem tartottak elég fontosnak ahhoz, hogy megőrizzék őket. Szent László ún. III. törvénye említést tesz arról, hogy korábban készült egy összeírás, amely – az utalásból kikövetkeztethetően – a királyi birtokok népeit mérhette fel, Kálmán király I. törvénye pedig azt rendelte el, hogy egy bizonyos adófajta fejében beszedett pénzt részletes írásos kimutatással együtt kell eljuttatni a királyi udvarba. Könnyen belátható, hogy milyen értékes forrásai lehetnének ezek az iratok a történetírásnak, ha meglennének. De nincsenek meg, vélhetően főként azért, mert nem jogbiztosító oklevelek lévén, ha aktualitásukat vesztették, nem sokat törődtek velük a továbbiakban. Jórészt ezzel magyarázható, hogy az Árpád-kor és általában is a magyar középkor forrásbázisa éppen az ilyen összeírás-jellegű iratokban a legszegényesebb.

Az Árpád-kor történeti kutatásának korlátait éppen a rendelkezésünkre álló források mennyiségi és egyéb jellemzői jelölik ki. A forrásanyag nem egyenletesen oszlik meg a korszak három évszázada között. Az elbeszélő források a 11. és – kisebb mértékben – a 13. századra nézve a legbővebbek, törvények pedig csak e két évszázadból maradtak ránk. Az oklevelek túlnyomó többsége a 13. század, s főként a tatárjárás utáni korszak viszonyairól nyújt tájékoztatást. A magyar középkor alig ismert, „sötét korszaka" tehát a 12. század.

Az Árpád-kor írott forrásai, ha egy-két lappangó oklevél előkerülése nem is lehetetlen, aligha fognak a jövőben lényegesen gyarapodni. Ez sem az oklevelek, sem az elbeszélő források esetében nem valószínű. Annál inkább bízni lehet viszont abban, hogy a régészeti kutatások kiteljesedése révén az Árpád-korra vonatkozó ismereteink jelentősen bővülni, esetenként pedig bizonyára módosulni fognak.

2. Az események színtere

A magyar őstörténet nagyszámú vitás kérdéseinek egyike arra keresi a választ, hogy Eurázsia mely térségei szolgáltak annak a folyamatnak a színteréül, amelynek eredményeként kialakult a honfoglaló magyarság. Az egymással vitázó őstörténeti koncepciók e folyamat egyes szakaszaiban különböző területeknek juttatnak szerepet az Altaj hegységtől az Uralig és a Kaukázusig, az Ob és a Volga folyóktól a Fekete-tenger partvidékéig. Nem sokkal jobb a helyzet a honfoglalók utolsó két Kárpát-medencén kívüli szállásterületével; a sokat emlegetett Levédiával és Etelközzel kapcsolatosan sem, jóllehet ezekről már írott forrás is rendelkezésre áll. **Levédia**, az e területről egyetlenként hírt adó Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár szerint ott terült el, ahol egy bizonyos folyó, a Khingilusnak is nevezett Khidmas folyik. A földrajzi meghatározás értelmezését az teszi nehézzé, hogy e nevek kizárólag a császár munkájában fordulnak elő, s ezért azonosításuk jóformán lehetetlen. Konstantin más utalásai alapján a legvalószínűbbnek mindenesetre az tűnik, hogy Levédia a Don és a Dnyeper folyók között terülhetett el. Ettől nyugatra kereshető **Etelköz**, mely ilyen módon a Dnyeper és az Alduna közötti vidéket jelölné. Más elképzelések mind Levédiát, mind Etelközt ennél keletebbre vagy nyugatabbra helyezik, s olyan vélemény is megfogalmazódott, mely szerint a császár félreértette informátorait, s Levédia valójában a tágabb kiterjedésű Etelköz egy része lenne.

Az Árpád-kor történetét illetően hasonló nehézséggel nem kell szembenéznünk. Az események színtere egyértelműen meghatározható: a Kárpát-medence és annak közvetlen szomszédsága.

2/1. A Kárpát-medence

A Közép-Európa keleti részén fekvő Kárpát-medence környezetétől természetes határok mentén elkülönülő, zárt földrajzi egység. A medence egyedül nyugati irányban, az Alpok felé nyitott. Északon, keleten és délkeleten a medencének nevet adó Kárpátok vonulatai, délen a Balkán hegyvidékei jelölik ki határait. A nagyméretű (mintegy 300 ezer km^2) medencén belül változatos felszíni formák alakítottak ki természeti tájegységeket.

A Kárpát-medence közepét hátságokkal, olykor homokos területekkel tarkított, többnyire azonban jelentős folyókkal és kisebb vízfolyásokkal tagolt síkság, az **Alföld** uralja. Kisebb, de hasonló jellegű tájegység a medence nyugati szélén a Duna mindkét partjára kiterjedő **Kisalföld.** A két alföld között elterülő **Dunántúl** szelíd dombvidékét egy alacsony hegyvonulat és a Balaton tava teszi változatosabbá. Jóval magasabb hegyek jellemzik a Kárpát-medence északi harmadát kitöltő **Felvidéket**. Az egymás mögött sorakozó hegyláncokat folyóvölgyek tagolják, melyek néhol kisebb medencévé szélesednek. Ezek sorában a jelentősebbek közül való a Szepesség, valamint a Turóci- és a Liptói-medence. Az Alföldet keletről határoló, erdőkkel borított hegyeken túl fekszik s a Keleti- és Déli-Kárpátokig terjed **Erdély** (eredetileg „erdő elü", azaz „erdőn túli [terület]"). A Dunántúltól délre feküdt **Szlavónia.** Fontos tudni azonban, hogy más területet jelölt a középkorban, és mást az újkorban a Szlavónia név. A középkorban a Dráva és a Száva folyók közének nyugati felét nevezték Szlavóniának, mely déli irányban az akkor Gozdnak, ma Dinári Alpoknak nevezett hegyláncig terjedt. A török terjeszkedéssel összefüggő etnikai és igazgatási változások következtében állt elő az a ma is érvényes helyzet, hogy a középkori Szlavónia területe az újkori Horvátország része lett, s ezzel párhuzamosan maga a Szlavónia név a Dráva-Száva-köz keleti felére szállt át, mely a középkorban minden külön elnevezés nélkül tartozott Magyarországhoz.

E tájnevek többsége az újkorban született meg, némelyik, mint a Kisalföld vagy a Felvidék, egyenesen a 19. században. A Dunántúl kifejezés akkor állandósult a mai értelmében, amikor Pozsony vált – a koronázások, az országgyűlések színhelyeként és a központi kormányszervek székhelyeként – az ország központjává, tehát a 18. századtól kezdve. E vidék ugyanis Pozsonyból nézve fekszik a „Dunán túl", a középkorban a „Dunán innen" és a „Dunán túl" jelentése aszerint változott, hogy a folyó mely partjáról szemlélték a kérdéses helyet.

Az említett tájnevek közül az Árpád-korban csupán a két utolsó, az Erdély és a Szlavónia volt ismert és használatos. Ez aligha véletlen. A magyarázat vélhetően abban kereshető, hogy mind Erdély, mind Szlavónia sajátos módon kapcsolódott az ország egészéhez. Mindkét tájegység igazgatása elkülönült az ország többi részétől, s az ily módon kialakított tartományok számos tekintetben önálló, egyedi arculatot mutattak. A jól érzékelhető különállás ellenére mind Erdély, mind pedig Szlavónia az ország testének szerves részét alkotta, aminek jeleként a magyar uralkodók soha nem viselték az „Erdély" vagy a „Szlavónia királya" címet, egyszerűen azért, mert ilyen nem is létezett. Erdély és Szlavónia tehát benne foglaltatott a „Magyar Királyság", az ország fogalmában. Erdély esetében ez magától értetődő, hiszen az Etelközből érkező honfoglaló magyarok, mint az a krónikák hitelesnek

tartott tudósításaiból kiderül, először Erdély központi medencéjét szállták meg, s innen továbbvonulva vették birtokba az Alföldet. Szlavónia esetében annyiban más a helyzet, amennyiben egy középkori hagyomány szerint a tartományt csak 1091 táján hódította volna meg Szent László. Ennek azonban nem csak a már említett megfontolás mond ellent, hanem számos történeti adat is, egyebek mellett Bíborbanszületett Konstantin munkájának több utalása valamint az a körülmény, hogy a dél-dunántúli magyar megyék eredetileg rendre átterjedtek a Drávától délre fekvő, később Szlavóniához tartozó területekre. Mindent egybevetve szerfelett valószínű, hogy a honfoglalók még a 10. század első felében ellenőrzésük alá vonták ezt a területet, melyet szláv lakóiról magyarul *Tótországnak* neveztek. (A „tót" volt ugyanis – minden, az újkorban rárakódott pejoratív él nélkül – a szlávok régi magyar neve.)

A Kárpát-medence természeti arculatát jelentős mértékben folyóvizeinek bősége szabta meg. Fő folyója a Duna, mely egy-két kivételtől eltekintve az összes itteni folyó vizét magába gyűjti. Nagyobb mellékfolyói közül a Tisza az Alföldet szeli ketté, a Dráva a Dunántúl, a Száva pedig – durva megközelítéssel – az egész Kárpát-medence déli határát jelöli ki. A Felvidék jelentősebb folyói közül némelyik közvetlenül torkollik a Dunába, mint a Vág és a Garam, mások közvetve, mint a Tiszába ömlő Sajó (a Hernáddal) vagy a több önálló nevet viselő ágból egyesülő Bodrog. Erdélyből tör utat magának a Tisza két fő mellékfolyója, a Szamos és a Maros. A folyókat az Árpád-korban, s még azt követően is jó ideig, széles árterület övezte, melyek, különösen az év csapadékosabb időszakaiban, nagy kiterjedésű mocsárvilággá szélesedtek.

2/2. A természet kincsei

Az Árpád-kori Magyarország általános képének megrajzolásához több, egymást megerősítő s egyúttal kiegészítő leírás áll a rendelkezésünkre. Három közülük a 12. század közepéről való. 1147-ben, a második keresztes hadjárat résztvevőivel vonult át az országon a német *Ottó,* Freising püspöke, aki az I. Frigyes német-római császár tetteit megörökítő gesztájában írta meg magyarországi tapasztalatait. A püspök nem tetszelgett az elfogulatlan szemlélő szerepében, meg sem próbálta leplezni a magyarokkal szemben táplált ellenszenvét. Sokkal tárgyilagosabban örökítette meg emlékeit egy másik utazó, az arab *Abu-Hámid al-Garnáti.* Ő 1150 és 1153 között tartózkodott Magyarországon, s tudósítása elsősorban az itt élő mohamedánokra vonatkozóan tartott fenn fontos adatokat. Arab volt a harmadik leírás szerzője is. A földrajztudós *Idríszi* Szicíliában élt s vélhetően

soha nem járt Magyarországon. Az egész ismert világot bemutató munkájának Magyarországgal kapcsolatos ismeretanyaga alighanem itáliai kereskedők beszámolóin alapszik. Negyedik forrásunk, mely mind közül a legrészletesebb, „Kelet-Európa leírása" *(Descriptio Europae Orientalis)* címen ismert s az Árpád-kort közvetlenül követő évekből, 1308 tájáról való. Szerzője ismeretlen, bár van olyan vélemény, mely szerint egy magyar személy, az előbb V. István magyar király, utóbb a pápa és a nápolyi Anjouk szolgálatában álló „Magyarországi András" *(Andreas Hungarus)* írta volna.

A négy leírás egybehangzó állítása szerint az Árpád-kori Magyar Királyság természeti kincsekben bővelkedő, jólétben és gazdagságban élő, nagy kiterjedésű ország. Idríszi összefoglalóan csak annyit jegyez meg, hogy „Magyarország hosszú és széles ország, művelt földjei egymást érik. Sok városa van és mindenféle gazdagsággal bír". Abu-Hámid hasonlóképpen vélekedik, mondván: „Magyarország egyike azoknak az országoknak, ahol a legkönnyebb és a legjobb az élet". Nem mond ellent a két arabnak Freisingi Ottó tudósítása sem (az ország „belsejében nagy kiterjedésű síkság van, amelyet jeles folyók és vizek öntöznek, erdőkben fölötte gazdag, erdei telve mindenféle vadakkal, s felszínének természeti szépsége épp oly megkapó, mint amilyen dús a föld termékenysége"), ám nem mulasztja el hozzátenni: „joggal hibáztatható a végzet vagy inkább csodálandó az isteni elnézés, amely nem mondhatom, hogy embereknek, hanem ilyen emberi szörnyetegeknek [ti. a magyaroknak] oly gyönyörűséges országot adott". Abu-Hámidnak nem voltak hasonló, előítéletekből táplálkozó aggályai, az ország lakóival kapcsolatban ő inkább azt tartotta említésre méltónak, hogy „bátor emberek és megszámlálhatatlanul sokan vannak". Ezzel áll összhangban a Kelet-Európát leíró ismeretlen véleménye a magyarokról: „általában alacsonyak, feketék és szikárak, és a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcosok, leginkább mégis kiváló íjászok ... Magyarország népe nagyon alázatos és katolikus, ámde a főrangúak és a nemesek igen kegyetlenek".

Az ország földjének Freisingi Ottó által említett „dús termékenysége" bőséges élelmet biztosított a lakosságnak, s mindezt abban a korban, amikor Nyugat-Európa országaiban gyakori vendég volt az éhínség réme. A *Descriptio* szerzője szerint az ország „földje legeltetésre alkalmas és rendkívül gazdag kenyérben, borban, húsféleségekben ... a halak bősége pedig meghaladja csaknem az összes országot". Az okleveles adatok és a régészeti leletek tanúsága arra vall, hogy a gabonafélék közül a búza, a rozs, helyenként az árpa és a köles termesztése volt igen jelentős. A fő húsforrást a szarvasmarha jelentette, de a letelepült életforma megszilárdulása után a sertéstenyésztés és a baromfitartás is általánossá vált. A szőlőtermesztés igen kedvelt művelési ágnak számított. A bor egyfelől élelmezési,

másfelől kereskedelmi cikként volt kiemelkedő jelentőségű. Az Árpád-korban, miként a középkor egészében is, a Duna és a Száva között fekvő Szerémség borai voltak a legkeresettebbek, de szőlővel ültették be a déli fekvésű domboldalakat, ahol csak lehetett.

A természet föld alatt rejlő kincseinek feltárása is megindult már az Árpád-korban. Abu-Hámid az első, aki említést tesz arról, hogy a magyarok „hegyei sok ezüstöt és aranyat rejtenek magukban". A Descriptiot megalkotó ismeretlen emellett arról is tud, hogy a „folyóknak majd mindegyike hord aranyat fövenyében, és ezért Magyarországon folytonosan mosatják, kinyeretik és összegyűjtetik az aranyat a fejedelmek és a többi nemesember, akik az említett folyók mellett laknak." A leírások egyenlő súllyal emlegetik az aranyat és az ezüstöt, az okleveles adatok azonban nem hagynak kétséget afelől, hogy a nemesfémbányászatban valójában az ezüst kitermelése volt az általánosabb. Az aranybányászat igazából csak a 14. század folyamán virágzott fel, bár aranyat – kisebb mennyiségben – már az Árpád-korban is sokfelé találtak akár a Felvidéken, akár Erdélyben. A korai ezüstbányák közül az észak-erdélyi Radna és a felvidéki Selmecbánya volt a két legjelentősebb. Az előbbi termelése a tatárjárást követően már legfeljebb ha stagnált csupán, a Felvidéken viszont újabb bányák nyíltak Besztercebánya, ill. Gölnicbánya, Igló és Rozsnyó környékén. Az említett központok körül alakult ki az Árpád-kor végére a magyarországi fémbányászat két centruma a Garam folyó mentén és a Gömör-Szepesi Érchegységben. A bányászat általános fellendülése azzal állt összefüggésben, hogy ezekben az évtizedekben váltotta fel a korábbi időszak döntően szolgamunkán alapuló, kezdetleges bányaművelését a középkori tőkés vállalkozók szabad bányamunkásokat alkalmazó üzemszervezési modellje, mely a mélyebben fekvő telérek kiaknázását lehetővé tevő technikai fejlődést is biztosította. Ez a változás adott új lökést a nagy múltú vasbányászat megizmosodásához, s ekkortájt jelenik meg új vonásként a réz kitermelése.

A nemesfémek mellett a bányászat fő terméke az ételízesítőként és tartósítószerként is nélkülözhetetlen só volt. A Kárpát-medence gazdag sólelőhelyekkel rendelkezett. „Az erdélyi részeken hatalmas sóhegyek vannak, s ezekből a hegyekből mint a követ, úgy fejtik a sót, és szállítják szerte az egész országba és valamennyi környező országba" – írja erről a *Descriptio* szerzője. Tudósítása kiegészíthető azzal, hogy Erdély mellett a felvidéki Sáros megyében szintén bányásztak sót, s alighanem még az Árpád-korban kezdődött el a máramarosi lelőhelyek 14. században fellendülő kiaknázása is. Az erdélyi bányákat – Dés-, Kolozs-, Szék-, Torda- és Vízakna – már a honfoglalás előtt is művelték, a magyar államalapítást követően pedig, az egyetlen Vízakna kivételével, az összes bánya királyi tulajdonba került. Ezen az alapon fejlődött ki az uralkodói sómonopólium a 14. századra, az

Árpád-korban azonban a sóforgalmazás busás hasznán a királyi hatalom az egyházzal osztozott.

2/3. Utak szárazon és vizen

A Kárpát-medence tájait utak kötötték össze, s ezek országhatáron túlnyúló folytatásai kapcsolták be a Magyar Királyságot a környező világ vérkeringésébe. Az úthálózat, ahol csak erre lehetőség nyílt, a régi római utakra támaszkodott, ezek mellett azonban újabbak is létesültek. Szent István 1018-ban nyitotta meg a Nyugat-Európát Bizáncon keresztül a Szentfölddel összekötő zarándokutat, mely Győr és Székesfehérvár érintésével szelte át a Dunántúlt, hogy aztán a Duna vonalát követve vezessen tovább dél felé.

Az úthálózat vélhetően már az államalapítást követően elnyerte centrális jellegét, mely – némi módosulásokkal – az egész középkoron át legfőbb jellemzője maradt. A kereskedelmi és katonai szerepet egyszerre betöltő „nagyutak" *(magna via)* a korai királyi központok (Esztergom, Székesfehérvár, Óbuda) által határolt háromszögből indultak ki, s egyebek mellett ez magyarázza, hogy e vidéket, mely valóban az egész Kárpát-medence centrális régiója, már igen korán az „ország közepé"-nek *(medium regni)* nevezték. A korai úthálózatról Idríszi tartott fenn értékes híradást. Munkája alapján négy fő irány követhető nyomon. Gyulafehérvár, Csanád és Csongrád az erdélyi sóút egyes állomásait jelöli, ez döntően a belső forgalomban jutott szerephez. Vác, Eger és Ungvár említése a kijevi, Bács, Titel, Keve és a Duna jobb partján fekvő Barancs, továbbá a szerémségi Nagyolaszi valamint Nándorfehérvár (Belgrád) pedig a bizánci kereskedelem útvonalát rajzolja meg. Idríszi ezeket a településeket jellemzi virágzó, gazdag helyekként, míg a nyugati kereskedelemben érdekelt Pozsony csak „közepes város"-ként szerepel. Ez a körülmény megbízhatóan tanúskodik arról, hogy Magyarország a 11–12. században elsősorban a keleti „gazdasági világ" része volt. Ez a helyzet a 13. század folyamán, annak is inkább a második felében vett döntő fordulatot. A változás során a korábbi centrális régió szerepét mind határozottabban egyetlen város, a tatárjárás után alapított Buda vette át, s a keleti kereskedelem hanyatlásával a nyugat felé vezető utak váltak a forgalom fő ütőereivé. 1250 után az eredetileg Esztergomba tartó és a Duna vonalát követő „győri nagyút" Bánhida és Bicske érintésével közvetlenül vezetett Budára. A Brünn felől érkező a Nagyszombaton áthaladó „cseh út" ugyan nem kerülte el Esztergomot, de végcélja már nem itt, hanem Budán volt, miként Székesfehérvár is csak egy állomás lett a Velencéből Muraszombaton, Körmenden és Veszprémen át Budának tartó „latin út"-on. A

Szerémséget az ország közepével összekötő „baranyai nagyút" szintén Budán végződött, Fehérvár felé már csak egy leágazása vezetett. Az ország keleti felébe a Budával szemközti Pestről indultak az utak. A Hatvanon átmenő nagyút immár nem Kijev felé vitte utasát, hanem Kassán át a Szepességbe, Erdélyt pedig a Szolnokot és Nagyváradot érintő útvonal kötötte az ország belsejéhez. A hat főútvonal mellett számos kisebb biztosította a közlekedési lehetőségeket. Megőrizték jelentőségüket a korai sóutak: az Idríszi által is említett délebbi Szegedig a Maros víziútjával volt azonos, onnan a Duna-Tisza-közét átszelő szárazföldi út vezetett Pest felé, míg az északi sóút Désről indult és Szalacs érintésével torkollott a váradi útba. Szlavónia felé a „latin út"-ról leágazó, Zákányon át Zágrábnak tartó út jelentette a legrövidebb utat.

A szárazföldi utak mellett a hajózható folyók, mindenekelőtt az országot átszelő Duna játszott szerepet a forgalom lebonyolításában. A szárazföldi utakat keresztező folyókon révek biztosították főként az átkelést, állandó híd csak elvétve akadt. A számos dunai átkelőhely közül, éppen az úthálózat centrális jellege miatt a mai Budapest területén lévő megyeri, jenői és pesti rév volt a legforgalmasabb, a Tiszán a tokaji, a poroszlói, a szolnoki és a szegedi, a Dráván pedig az említett zákányi mellett a valpói és az eszéki révek számítottak igazán jelentősnek.

2/4. Az ország határai és a szomszédok

A sztyeppei népek körében általános szokás volt, hogy szállásterületeiket több napi járóföldre kiterjedő lakatlan sávval vették körül, ezzel igyekezvén elejét venni az ellenséges támadások váratlanságának. Nem volt ez másként a magyarság esetében sem. A honfoglalást követően a Kárpát-medence természeti viszonyai lehetőséget kínáltak ezen védelmi rendszer változatlan továbbélésére. A honfoglaló magyarok ugyanis a Kárpát-medence központi fekvésű síkságain és dombvidékein telepedtek le elsősorban, a sűrű erdőségekkel borított hegyvidékek lakatlanul maradtak, legfeljebb a folyóvölgyek alsó szakaszain számolhatunk korai megszállással. A Kárpátok földművelésre és legeltető állattartásra alkalmatlan hegyláncai természetes és nehezen áthatolható védőgyűrűként ölelték körül a magyarság szállásterületeit, míg délen a nagy folyók, a Duna és a Száva biztosítottak védelmet. A Kárpát-medence nyitott nyugati határán megelőző jellegű támadásokkal pusztították a vidéket a magyarok, hogy elriasszák a határ közeléből az idegeneket és kialakítsák a lakatlan területsávot. Az államalapítást követően a királyi hatalom feladata lett az ország védelmének megszervezése. Minden bizonnyal ekkor vette kezdetét a **gyepű** módszeres kialakítása, a határok mesterséges létesítményekkel

történő megerősítése: sáncok, sövények, csapdák, útelzáró torlaszok építése révén. A gyepűkön – vélhetően állandóan őrzött – ún. kapuk nyitottak utat, ilyen volt nyugat felé például a Mosoni, keleti irányban pedig a Vereckei-hágóval azonosítható Orosz Kapu. A gyepűk rendszere közvetlenül a lakott területeket védte, azon túl a lakatlanul hagyott **gyepűelve** („gyepűn túli terület") feküdt, mely egyfajta „senki földje" volt ugyan, ám magyar katonai ellenőrzés alatt állott. Ahogy haladt előre a Kárpát-medence peremterületeinek benépesülése, részint a belső népességszaporulat kirajzásával, részint a külországokból érkezők betelepítésével, úgy tolódott mind kijjebb a gyepűk vonala, mígnem a 13. század végére nagyjából minden ponton elérte a Kárpátok külső vonulatain húzódó természetes határokat. Maga az ország tehát, értve ez alatt a ténylegesen betelepült, lakott vidékeket, évszázadokon át tartó folyamat eredményeként töltötte ki a természeti viszonyok által kínált kereteket.

A nyitott nyugati határ állandósulása a 11. század fejleménye: 1043-ban Aba Sámuel magyar király kénytelen volt feladni a mai Ausztria és Morvaország mindazon területeit, amelyek addig Magyarországhoz tartoztak, s a III. Henrik német-római császárral kötött megállapodás értelmében ekkor lett, mégpedig évszázadokig ható érvénnyel a Lajta, illetve a Duna túloldalán a Morva folyó az ország nyugati határa.

A Kárpát-medencében megtelepedő magyarság szomszédai, mind a népek, mind az országok az Árpád-kor folyamán több ízben megváltoztak.

A honfoglalást megelőzően a Dunántúl és Szlavónia területe a keleti frank királyság keleti tartománya *(Oriens)* volt, melyet az avar birodalom bukását követően, a 9. század első harmadában szerveztek meg. A honfoglaló magyarok 900-ban ragadták el ezt a területet a frankoktól, s hódításukat a 907-ben a mai Pozsony közelében győzelmesen megvívott brezalauspurci csatában biztosították. A keleti frank uralom ezt követően jó ideig az Enns folyó mögé szorult vissza. A 911 után jószerével független hercegségekre bomló keleti frank királyság egységének helyreállítását nem kis részben éppen a kalandozó magyarok támadásainak elhárítása tette kívánatossá és elodázhatatlanná. Az első lépéseket ennek érdekében I. (Madarász) Henrik király (919–936) tette meg, művét végül fia és utóda, I. (Nagy) Ottó (936–973) teljesítette ki és fejezte be. Ottó vetett véget 955. évi augsburgi győzelmével a magyarok nyugati irányba vezetett hadjáratainak, s néhány évvel később, 962-ben, a nyugati birodalom eszméjét feltámasztva Rómában császárrá koronáztatta magát. Ettől kezdve évszázadokon át a Német-római Birodalom volt Magyarország nyugati szomszédja.

Augsburg után Ottó újjászervezte a birodalom keleti határainak védelmét. A magyarokkal közvetlenül határos bajor hercegség keleti végeit védő *Ostmark* ha-

tárőrgrófságát már II. Ottó császár adta 976-ban a Babenberg családból származó Lipótnak. Az őrgrófság hozzávetőleg a mai Alsó- és Felső-Ausztria területére terjedt ki, melynek megjelölésére 996-tól kezdődően lett használatos az *Ostarrichi*, azaz az **Ausztria** elnevezés. Az Árpád-kor nagy részében a Babenbergek álltak Ausztria élén előbb mint őrgrófok, 1156-tól kezdve pedig hercegi rangot viseltek az osztrák uralkodók. A család 1246-ban, II. Frigyes herceg elhunytával halt ki. A herceg, akit a kortársak „Harcias" melléknévvel illettek, történetesen a IV. Béla magyar király ellenében a Lajta folyó mellett vívott csatában esett el, s halála után évtizedekig elhúzódó küzdelem indult a Babenberg-örökség megszerzéséért. Ebből végül az 1273-ban német királlyá választott Habsburg Rudolf került ki győztesen, aki 1276-ban szerezte meg – más területek mellett – Ausztriát, mely utóbb a Duna völgyében kiépülő Habsburg Birodalom magja lett.

A középkori Ausztriától délre **Stájerország** volt a Magyar Királyság szomszédja. Stájerország – mely ma Ausztria egyik tartománya – eredetileg épp úgy a bajor hercegség része volt, mint a történeti Ausztria. Területét 1050-ben szervezték őrgrófsággá, majd 1180-ban hercegség lett. Sorsa 1192-ben, amikor a Babenbergek uralma alá került, kapcsolódott össze végleg Ausztriáéval. A Babenberg-örökség részeként 1282-ben lett a hercegség a Habsburgoké.

Szintén a Német-római Birodalomhoz tartozott az Ausztriával északról, Magyarországgal északnyugatról határos **Morvaország**. A honfoglalás előtti Morvaország a keleti frank királyságtól függő, ám önállóságra törekvő fejedelemségként alakult ki, fénykorában a Cseh-medencére és a Kárpát-medence északnyugati részeire is kiterjedt. A morva fejedelemséget 902-ben a magyarok pusztították el, területe részben Ostmarkhoz, részben a magyarokhoz került, központi vidékeit pedig az időközben Morvaországtól elszakadó és a Német-római Birodalom keretei között kiformálódó cseh hercegség – 1197-től kezdve királyság – kebelezte be morva őrgrófságként. A **Csehország**ban uralkodó Přemysl-dinasztia kevéssel az Árpád-házat követően, 1306-ban halt ki. A család utolsó férfitagja, III. Vencel néhány évig (1301–1305) a magyar királyi címet is viselte László néven, nagyanyja ugyanis IV. Béla unokája volt.

Északon az egész Árpád-kor alatt **Lengyelország** volt a Magyar Királyság szomszédja, melynek uralkodói a Piast-dinasztiából kerültek ki. A szomszédság tényén Lengyelország 12. században bekövetkező részfejedelemségekre szakadása nem változtatott. Keletebbre a kijevi Oroszországgal érintkeztek az ország határai. Az óorosz állam a 12. században Lengyelországhoz hasonlóan részekre hullott. Ezt követően az 1140-es évekre önálló fejedelemséggé váló **Halics** lett a közvetlen szomszéd, mely 1199 után a tőle északra fekvő vlagyimíri fejedelemségre

(Volhínia, a magyarországi latinságban: **Lodomeria)** is kiterjedt. Erdélytől keletre és délre a nomádok uralta vidék következett. A honfoglalást követően előbb a besenyők, utóbb az úzok éltek e területeken. A 11. század utolsó negyedében jelentek meg itt a kunok, s a 13. században róluk nevezték el **Kunországnak** azt a területet, melyen a 14. században részint Moldva (Erdélytől keletre), részint Havasalföld (Erdélytől délre) kialakul majd.

A Kárpát-medence déli szomszédságában a honfoglalás idején két államalakulat létezett: Horvátország és Bulgária. A horvátok minden bizonnyal a szláv népvándorlás idején, a 6–7. században vándoroltak az Adriai-tenger partvidékére. A tenger és a Dinári Alpok közötti területen az egymást váltó avar, frank és bizánci uralom alatt formálódott ki a horvát állam a Trpimirović-dinasztia vezetésével. Az egyik horvát uralkodó, az Árpádokkal sógorságban álló Zvonimir, 1076-ban hűbéresként királyi koronát kapott VII. Gergely pápától – elődei közül némelyik már ezt megelőzően is királynak címeztette magát –, ám az állandósuló belharcok következtében **Horvátország** viszonylagos önállósága nem tudott megszilárdulni. A 11. század végén előbb Szent László, majd Kálmán király vezetett hadjáratot Horvátországba, melyet sikerült is elfoglalni. Kálmán 1102-ben horvát királlyá koronáztatta magát, s ezzel Horvátország önálló államisága megszűnt. Sajátos, a magyarországitól lényeges mértékben eltérő társadalmi és intézményi berendezkedése megmaradt ugyan, ám egészen 1918-ig a mindenkori magyar uralkodó viselte – a továbbiakban immár külön koronázási ceremónia nélkül is – a horvát királyi címet. Horvátország meghódításával a Magyar Királyság, ha tengeri hatalom nem is lett, mindenesetre saját tengerparthoz jutott.

A középkori Horvátországtól délre fekvő tengerpartot és az előtte fekvő szigetvilágot nevezték **Dalmáciának**. Területe eredetileg Bizánchoz tartozott, az ezredfordulót követően Velence és a még önálló Horvátország küzdött birtoklásáért, váltakozó sikerrel. Horvátország elfoglalása után a Magyar Királyság mintegy megörökölte a gazdag dalmát kereskedővárosok – a jelentősebbek Zára (ma Zadar), Trau (Trogir), Spalato (Split), Raguza (Dubrovnik) voltak – megszerzésére irányuló törekvéseket, s a Dalmáciáért folytatott velencei-magyar háborúk végigkísérték az Árpád-kor egész történetét, sőt, azon is túlnyúltak.

Az eredetileg a török népek családjához tartozó bolgárok a 7. század végén telepedtek le a Balkánon, s alakították ki önálló államot. Az elszlávosodó bolgárok függetlenségüket csak a Bizánc ellenében folytatott szakadatlan harcok révén biztosíthatták, idővel azonban maguk is képesek lettek hódítani: a Kárpát-medence déli területei – nagyjából a Maros vonaláig – a honfoglalás idején laza bolgár fennhatóság alatt álltak. A magyar honfoglalás véget vetett az itteni bolgár uralomnak, s jó száz évvel később az első bolgár állam is összeomlott Bizánc

csapásai alatt. Ezt követően közel kétszáz éven át az önmagát az antik Róma örökösének tartó **Bizánci Birodalom** volt a Magyar Királyság déli szomszédja. Ez a helyzet a 12–13. század fordulójának évtizedeiben változott meg. 1187-ben bolgár felkelés tört ki a bizánci uralom ellen, melynek sikere helyreállította a bolgár állam önállóságát, 1204-ben pedig a IV. keresztes hadjárat résztvevői elfoglalták a trónviszályok által legyengített birodalom fővárosát, Konstantinápolyt. A keresztesek a Balkánon nyugati típusú államokat szerveztek, melyek közül Konstantinápolyt az ún. Latin Császárság birtokolta. Ekkor vált függetlenné és a Magyar Királysággal szomszédos állammá az addig Bizánchoz tartozó két délszláv államalakulat, **Bosznia** és az 1217-től királyságként szereplő **Szerbia**.

Önnön államiságának 11. század végi megszilárdulását követően a Magyar Királyság – modern kifejezéssel élve – a regionális nagyhatalom szerepét töltötte be Közép-Európa keleti felében. A 12. század közepén Abu-Hámid úgy ítélte meg, hogy a magyar király katonai ereje felülmúlja a bizánci császárét is. A század második felének magyar-bizánci háborúi ugyan arról tanúskodnak, hogy Abu-Hámid némileg túlbecsülte a magyar uralkodó hatalmát, kétségtelen azonban, hogy az ország a két szomszédos nagyhatalom, a Német-római és a Bizánci Birodalom egyenrangú ellenfeleként vehette fel a küzdelmet, ha éppen úgy adódott. A kisebb szomszédok ugyanakkor sorra szembe találták magukat a Magyar Királyság terjeszkedési törekvéseivel. Sokat elárul ez utóbbiról, hogy az ünnepélyes alkalmakkor használatos teljes uralkodói cím az Árpád-kor végére a „Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma [Boszniára utaló területnév], Szerbia, Halics, Lodoméria, Kunország és Bulgária királya" formában állandósult. Valóságos birodalom gondolhatnánk, csakhogy valójában másról van szó. Egy-egy tartomány vagy ország nevét az oda vezetett egyik hadjárat után iktatták be a magyar királyok intitulatiojába, s a jogigény jeleként ott maradt az akkor is, ha a területet csak ideiglenesen sikerült meghódítani vagy ha birtokbavétele voltaképpen meg sem történt. Szó sincs tehát arról, hogy IV. László vagy III. András ténylegesen is mindezen területek urának mondhatta volna magát. Tartósan csak Horvátország és – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – Dalmácia került magyar uralom alá, valamint a 13. században az Észak-Balkánnak az Olt folyótól Horvátország keleti határáig terjedő, Bosznia jó részét is magában foglaló sávja. A Magyar Királyság befolyási övezete azonban valóban messze túlnyúlt a ténylegesen is az országhoz tartozó területeken. Erre utalt egy nápolyi követ 1269-ben, amikor így írt haza: „a magyar királyi háznak ... hihetetlen a hatalma; meg sem lehet mondani, mennyi a fegyvere. Keleten és északon moccanni sem mer senki, ha a dicsőséges király seregét megindítja. Észak és kelet legtöbb országa és fejedelme a rokonság vagy a meghódolás címén birodalmához tartozik".

3. Az események rendje

Az Árpád-kor időhatárainak kijelölése a magyar történelemben magától értetődő: kezdete a korszaknak nevet adó Árpád vezette honfoglalás, amelynek során a magyarság birtokba vette a mindmáig hazájául szolgáló Kárpát-medencét, a végét pedig az Árpádtól fiágon leszármazó utolsó uralkodó, III. András halála jelenti. Az előbbi esemény ideje nem határozható meg a kívánatos egyértelműséggel – a legvalószínűbbnek a 895. év tekinthető –, az utóbbié viszont pontosan ismert: 1301. január 14. Ennek a bő négyszáz évnek a belső tagolása már sokkal inkább lehet viták tárgya. Az események logikája az egymásra következő évszázadok határain átnyúlva alakít ki elkülönülő kisebb korszakokat, melyek többsége maga is további időszakokra osztható. Az alábbiakban éppen ezt a logikát igyekszünk kitapintani az Árpád-kor eseménytörténetének vázlatos áttekintése során.

3/1. Vereckétől Esztergomig

Mindaz, ami a honfoglalás előtt történt, a magyar őstörténethez tartozik. Ekkor alakult ki önálló népként a finnugor eredetű nyelvet beszélő magyarság, mely e nyelvet azt követően is megőrizte, hogy időről-időre kisebb-nagyobb iráni és török nyelvű néptöredékeket fogadott magába. Ezekben az évszázadokban formálódott ki a honfoglalók anyagi kultúrája, gazdálkodása, társadalmi és politikai szervezete a kelet-európai sztyeppe által kínált életfeltételekhez való alkalmazkodás jegyében. A honfoglalás előestéjén a magyarság a sztyeppe nyugati határán, a Kárpátok előterében fekvő Etelközben élt, s a hegyek túloldalán elterülő vidék sem volt teljesen ismeretlen számára. A 9. század közepe óta ugyanis egy-egy hadjárat erejéig megfordult ott, s az is valószínűnek tűnik, hogy a Kárpát-medence keleti részeit már a 890-es évek első felében laza katonai ellenőrzése alá vonta a magyar törzsek szövetsége. Hogy ez a honfoglalás tudatos előkészítéseként értékelhető-e vagy sem, az egyike a korszak számos vitatott kérdésének.

A magyar törzsek Kárpát-medencébe történő áttelepülését előidéző események egy bolgár-bizánci háborúval indultak meg. A harcokban a magyarok Bizánc szövetségeseiként vettek részt, s eleinte nagy győzelmeket arattak. A két tűz közé szorult bolgárok azonban békét kötöttek a császárral s szövetséget a besenyőkkel. A bolgárok a magyar haderőre, a besenyők pedig a védtelenül maradt etelközi

szállásokra támadtak. Az új helyzetben most már a magyarok szenvedtek vereséget, s ellenségeik elől a Kárpátok természetes védőfala mögé húzódtak, részben talán éppen a Vereckei-hágón át. A honfoglalás ezen első szakaszában, mely korántsem volt tehát olyan diadalmenet, mint azt háromszáz évvel később Anonymus gondolta, a Kárpát-medence Dunáig terjedő keleti felének az elfoglalására került sor. A következő néhány évben a magyarok nem szerepelnek forrásainkban, a súlyos vereséget követően alighanem soraik rendezésével voltak elfoglalva. 899-ben aztán Arnulf keleti frank uralkodó (896-tól császár) szövetségeseiként Berengár itáliai király ellen vezettek hadjáratot, melyről a következő évben visszatérve, értesülvén Arnulf haláláról, elfoglalták az addig frank uralom alatt álló Pannoniát. Ezzel befejeződött a Kárpát-medence birtokbavétele, s a néhány év múlva Pannonia visszavételére induló frank seregek legyőzésével (brezalauspurci csata, 907.) a magyarok szilárdan megvetették a lábukat új hazájukban.

A honfoglalók társadalmi és politikai szervezete a törzsekre és azok alcsoportjaira, a nemzetségekre épült. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár hét magyar törzset sorol fel, ezek alkották a magyarság egészét átfogó *„Hétmagyar"*-nak nevezett törzsszövetséget. (Nyolcadik törzsként szokás figyelembe venni a magyarokhoz Etelközben csatlakozott kabarok népét.) A törzsek kezdetben bizonyára csak laza szövetsége fölött a 9. század közepe táján sajátos fejedelmi rendszer épült ki, mely kazár mintát követett. A magyarok az idő szerint a kelet-európai sztyeppe nagy részét uraló Kazár Birodalom alattvalói voltak, s magának a fejedelemségnek a létrehozását is a kazár uralkodó, a kagán szorgalmazta. Az új politikai rendszer „kettős fejedelemség" néven ismert a magyar történetírásban. Élén a **kende** címet viselő, szakrális tiszteletben részesített fejedelem állt, aki helyett azonban a kormányzat napi ügyeinek vitele – azon belül is főként a hadvezetés feladatai – a **gyula** tisztséget ellátó személyre hárultak, s így a tényleges politikai hatalom is ez utóbbi kezében összpontosult. Az első kende a honfoglaló Árpád apja, Álmos volt, akinek születéséhez idővel egy totemisztikus mítosz, a közismert turulmonda kapcsolódott. A már keresztény időkben lejegyzett történet szerint Álmos anyját egy sztyeppei ragadozó madár, a turul termékenyítette meg. Mindazonáltal Álmos ténylegesen létező történeti személy volt, aki fokozatosan függetlenítette magát és népét a Kazár Birodalomtól. Mivel a magyarok hite szerint az isteni eredetű kende, azaz Álmos testesítette meg a nép életerejét, a besenyőktől 895-ben elszenvedett vereséget követően Álmost Erdélyben feláldozták. A rituális gyilkosság után lett Álmos fia, Árpád az új kende, s az ő uralkodása alatt történt meg a Kárpát-medence birtokbavétele. (A harcok tényleges irányítója Kusál – elterjedtebb, de helytelen névváltozat szerint: Kurszán – gyula volt.) A 10. század első éveiben meghalt Kusál – őt a bajorok ölték meg egy határincidens alkalmával

– és Árpád is. Halálukkal a kettős fejedelemség rendszere bizonnyal a sírba szállt. A magyar törzsek közötti kapcsolatok természetesen nem szakadtak meg, ám politikai tekintetben a törzsek a maguk útját járták.

A 10. századi Kárpát-medence belső viszonyait alig ismerjük, mindaz, amit tudni vélünk, jórészt a későbbi fejleményekre alapozott következtetésekre épül. Valószínűnek tűnik, hogy Árpád törzse a Kárpát-medence középső vidékein, a mai Budapest környékén telepedhetett meg, míg egy másik – melynek törzsfői családján belül a gyula cím öröklődött – Erdélyben. (A többi törzs szállásterületét illetően csak találgatásokra hagyatkozhatunk.) Az egyes törzsek politikai önállóságára mi sem jellemzőbb annál, mint hogy egymástól függetlenül igyekeztek megoldást találni arra a válságra, melyet a nyugati és déli irányba vezetett, a magyar történetírásban hagyományosan „kalandozások"-ként emlegetett hadjáratok kudarcai idéztek elő a 10. század közepén. Az erdélyi törzs a Bizánci Birodalommal való kapcsolatfelvételtől remélte a kiutat. A törzsfő – személynevét nem ismerjük, forrásaink csak a „Gyula"-ként emlegetik – 950 táján Konstantinápolyban járt, s megkeresztelkedett. A Gyula tehát elindult azon az úton, mely törzsét vallási tekintetben a görög kereszténységhez, politikailag pedig a Bizánci Birodalomhoz közelítette.

Nem sokkal előbb egy másik törzsfőnek gyanítható személy, Bulcsú is keresztvíz alá hajtotta a fejét Konstantinápolyban. Ő azonban, ellentétben a Gyulával, ezt követően sem hagyott fel a kalandozásokkal. Végül rajta vesztett: az Augsburg melletti Lech-mezőn katasztrófális vereséget szenvedett I. Ottó német királytól, aki az elfogott Bulcsút más magyar vezérekkel együtt kivégeztette.

Az augsburgi kudarc épp oly sokkoló hatású lehetett a magyarok számára, mint hatvan évvel korábban a besenyőktől és bolgároktól elszenvedett vereség. 955 után egyetlen esetben sem vezettek a Nyugat ellen hadjáratokat, s nem sokkal később egy újabb vereség a déli támadásoknak is végét szakasztotta. Augsburg másik következménye a Kárpát-medencén belüli hatalmi viszonyok átrendeződése volt. A nyugati hadjáratokban elsősorban érdekelt törzsek erősen meggyengültek 955 után, s az így kínálkozó lehetőségeket Árpádnak a honfoglalás után némiképp háttérbe szorult törzse nem hagyta kihasználatlanul. Amennyire tudható, a fejedelmi törzs élén Árpád halála után az egykori kende leszármazottai követték egymást, s az is valószínű, hogy az Árpádok fenntartották igényüket az összes magyar feletti uralomra, mégha tényleges hatalmuk csak saját törzsük népére terjedt is ki. Ebben a helyzetben hozott változást az augsburgi vereség, melyet követően a fejedelmi törzs fokozatosan a maga uralma alá kényszerítette a törzsek egy részét.

mazva. A hercegek már úton voltak hazafelé, amikor Péter uralma ellen népi felkelés tört ki az előkelő Vata vezetésével. A Péter hatalmát elsöprő lázadás egyszerre irányult az állam és az egyház intézményei és képviselői ellen: a harcok áldozatai között az elfogott és megvakíttatását követően csakhamar meghalt Péter mellett a Vazul-fiak fogadására induló püspökök is voltak, élükön a korszak egyik kiemelkedő alakjával, Gellért csanádi püspökkel. A megüresedett trónt András herceg foglalta el, aki hamarosan úrrá lett a zűrzavaron. A pogánylázadást elfojtotta, s minden jel szerint komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy népét visszaterelje az István által kijelölt útra. Törekvései támogatására hazahívta Lengyelországban élő öccsét, Béla herceget, akivel megosztozott az ország feletti uralmon. Együtt hárították el a Péter halálának megbosszulása és a hűbéri függés visszaállítása érdekében indított német támadást 1051-ben. Sokáig zavartalan együttműködésüknek az vetett véget, hogy I. András – mellőzve öccsét – saját fiát, Salamont tette meg örökösévé. A két fivér csakhamar sereggel vonult egymás ellen. András csatát vesztett és belehalt sérüléseibe; családja német földre menekült, a trónt pedig Béla foglalta el.

I. Béla rövid uralkodása során hasonló nehézségekkel kényszerült szembenézni, mint egykor Sámuel. A Székesfehérvárott 1061-ben összegyűlő köznép a papok legyilkolását követelte, miközben német uralkodó, IV. Henrik, sógora, Salamon megsegítésére készülődött. A pogány érzelmű tömegmozgalmat Béla leverte, az országba betörő birodalmi seregek azonban csak holtában találkoztak vele: egy baleset során elszenvedett sérüléseibe belehalt. Most az ő fiai – Géza, László és Lampert – kereshettek külföldön menedéket, Salamon pedig felülhetett végre apja trónjára.

Salamon, bár bőkezűen megjutalmazta pártfogóját, Henriket, hűbéresküt nem tett. Henrik távozása után a Béla-fiak nyomban megjelentek az országban, összecsapásokra azonban nem került sor, mert a sok háborút megelégelő országnagyok egyezséget közvetítettek az unokafivérek között. Salamon királyként uralkodott tovább, Béla fiai pedig megkapták apjuk egykori országrészét. A dinasztia két ágának harca ezzel egy időre nyugvópontra jutott. Salamon és a hercegek közös erővel győzték le 1068-ban az országba betörő besenyő-úz sereget, s együtt ostromolták a besenyőket felbujtó bizánciak fontos határerősségét, Nándorfehérvárt. Az itt aratott győzelem után a király és a hercegek egymás ellen fordultak: Géza sorozatosan provokálta Salamont, akit viszont saját hívei – kiváltképpen legbefolyásosabb tanácsadója, bizonyos Vid ispán – bújtogattak a hercegek ellen. Az elkerülhetetlen összecsapás előbb Salamon sikerét hozta, a Pest melletti Mogyoródnál vívott ütközetben viszont a hercegek diadalmaskodtak. Salamon híveivel

a nyugati határszélre vonult vissza s bezárkózott Pozsony és Moson váraiba, az ország többi része Géza kezére került.

I. Géza uralkodásának legnagyobb tehertétele Salamon léte és az országban való jelenléte volt. A még mindig törvényes uralkodónak számító Salamon ismét IV. Henriktől remélte ügye jobbra fordítását, s hogy megnyerje sógora hajlandóságát, most már a hűbér vállalására is kész volt. Henriket azonban a pápasággal kirobbant konfliktus foglalta le, s a hatékony támogatással adós maradt. Géza megpróbálta a maga javára fordítani a birodalom és a pápaság közötti küzdelmet, csakhogy VII. Gergely pápa túlontúl magas árat szabott támogatásáért cserébe – a Szentszék hűbéruraságának elismerését a Magyar Királyság felett –, s ezt Géza nem volt hajlandó megfizetni. Kevésbé mohó támogatóra lelt a bizánci császár személyében, akitől uralma elismerése mellett koronát – a mai Szentkorona alsó részeként ismert ún. görög koronát – is kapott. A Salamonnal fennálló patthelyzetet azonban Géza nem tudta megoldani, ennek rendezését trónjával együtt öccsére, Lászlóra hagyta.

3/3. A Szent István-i modell kiteljesedése

I. László uralkodása elejét a Salamon-kérdés megoldása töltötte ki: részben fegyverrel, részben tárgyalással elérte unokafivére meghódolását. Salamon utóbb megbánta döntését s összeesküvést szőtt László ellen, aki erre Visegrádon – ám nem a 13. század közepén épült ún. Salamon-toronyban – börtönbe vetette. Végül szabadon bocsátotta, s a trónfosztott Salamon távozott az országból. László nagylelkűsége az ünnepi hangulatban fogant: az évben, 1083-ban, került sor az államalapító István király, fia, Imre herceg, a vértanú Gellért püspök és két jámbor remete – András és Benedek – szentté avatására. Az eljárást László kezdeményezte, s az arra volt hivatott, hogy ország-világ előtt hirdesse: az előző évtizedek minden vihara ellenére az immár szentként is tisztelt István vetése beérett, a Magyar Királyságot méltó hely illeti meg a keresztény államok közösségében. László uralkodásának hétköznapjain is a Szent István-i mű kiteljesítése érdekében fáradozott, s feltűnően szigorú törvényei gondoskodtak a korábbi háborús időszakban felbomlott rend helyreállításáról. Ebbéli sikerei következményeként az ország nem csak visszanyerte erejét, de – s ez új fejlemény a magyar állam történetében – László uralkodásának végén már hódítani is képes hatalommá vált. Beavatkozván a horvát belviszályokba László 1091-ben elfoglalta az Adria-parti országot, s a korábbiaknál szorosabb szálakkal kötötte királyságához a Horvátor-

ság és a Dráva között elterülő Szlavóniát, ahol Szent István példáját követve püspökséget alapított Zágrábban.

A fiúörökös nélkül meghalt László politikája méltó folytatóra talált az 1095-ben trónra lépő unokaöccsében, Kálmánban. Az eredetileg papnak nevelt Kálmán fivérével Álmossal vetélkedett a trónért, s uralkodását végigkísérték a csalódott Álmos próbálkozásai a hatalom megszerzésére. A testvérével folytatott áldatlan hadakozás, mely véres végkifejletbe torkollott, rossz emlékűvé tette Kálmán uralkodását. Pedig Kálmán tevékeny és koncepciózus királynak bizonyult. Folytatódott a László idején megindult élénk törvényalkotási munka, mely adó- és hadszervezeti reformot, az igazságszolgáltatás intézményeinek átalakítását és egyes birtokjogi kérdések rendezését eredményezte. A nyitrai püspökség létrehozásával tovább bővült a magyar egyházszervezet, s Kálmán volt az, aki helyreállította a Magyar Királyság uralmát az időközben rövid időre függetlenné váló Horvátországban, mely mellé még Dalmácia jó részét is meghódította. A közép-európai térségben mind aktívabbá váló magyar külpolitika számára Kálmán fedezett fel egy új területet, az egymással viszálykodó részfejedelemségekre hulló Oroszországot. Ide vezetett hadjárata ugyan csúfos kudarccal végződött, utódai alatt azonban rendszeressé váltak az oroszországi hadjáratok.

László és Kálmán uralkodásának korszaka társadalomtörténeti szempontból nem kevésbé számít a Szent István-i modell kiteljesedését hozó időszaknak. Az Árpád-kori társadalom alapvonásai már az államalapító korának forrásaiban megjelennek. Az akkor kialakult kereteket e két király uralkodásának négy évtizede alatt tölti ki a társadalom mind bonyolultabbá váló szövete, melynek mintázata lényegesebb módosulások nélkül egészen a 13. századi nagy átalakulásig jellemző maradt.

Kálmán halála után fia, II. István a trónt örökölte ugyan, ám apja képességeit nem. Minden tekintetben sikertelen politikája belső elégedetlenséget érlelt. Egyesek a megvakított Álmost kívánták a trónra, de voltak hívei más megoldásoknak is. A gyermektelen király azonban haláláig megőrizte hatalmát. Mikor értesült arról, hogy az Álmossal együtt megvakított unokafivére, Béla herceg az országban rejtőzik, maga elé hívatta s méltóképpen gondoskodott róla. Halála után a vak II. Béla követte a királyi méltóságban, aki helyett azonban felesége, a szerb Ilona királyné kormányozta az országot. Béla és Ilona két ízben is lemészároltatták politikai ellenfeleiket: előbb a király megvakíttatásában részesnek gyanított Kálmán-párti előkelők között rendeztek vérfürdőt, majd a magát Kálmán fiának állító trónkövetelő, Borisz híveit gyilkoltatták le. Béla uralkodása alatt került a magyar terjeszkedés célpontjai közé Bosznia, s elsőként II. Béla viselte a Bosznia feletti uralmat kifejező „Ráma királya" címet.

A szerencsétlen sorsú II. Béla korai halála után kiskorú fia, II. Géza következett a trónon. Helyette eleinte anyai nagybátyja, Beloš vezette az ország ügyeit, mégpedig sikerrel. A felnőtté váló Géza igencsak harcias uralkodónak bizonyult. Hat hadjáratot vezetett Oroszországba, de beavatkozott a német belviszályokba, s támogatta a szerbek Bizánc elleni felkelését is. E nagyfokú aktivitást két körülmény szorította korlátok közé. A két szomszédos birodalomban nagy formátumú uralkodók – I. (Barbarossa) Frigyes és Komnénosz Mánuél – parancsoltak megállj Géza terveinek, belföldön pedig az újra feltámadó trónviszály. Géza öccsei – László és István – hatalomra vágytak, s törekvéseikhez külföldön kerestek s találtak támogatót. A szerepet az említett Mánuél bizánci császár vállalta magára, s így hiába sikerült II. Gézának fiára, III. Istvánra hagynia a királyi méltóságot, az új uralkodó országa csakhamar Pozsony környékére zsugorodott. A Bizánc támogatását élvező nagybátyjai közül előbb II. László uralkodott alig fél évig, majd váratlan halála után IV. István még rövidebb ideig. Ez utóbbi uralkodásának egy Székesfehérvár mellett vívott csata vetett véget, mely III. István fegyvereinek győzelmét hozta. IV. István száműzöttként Bizáncba távozott, s bár trónigényét nem adta fel, visszatérési kísérletei rendre kudarcot vallottak. Az országát ily módon visszanyerő III. István még évekig hadakozott Bizánc ellenében, míg végül az 1167. évi zimonyi csatában elszenvedett súlyos vereség megértette vele, hogy Bizánc még mindig nagyhatalom.

III. István halála után – mivel egyetlen fia még életében meghalt – két öccse vetélkedett egymással a trónért. Az előkelők választása az akkor már évek óta Bizáncban élő Béla hercegre esett, de voltak hívei a fiatalabb Gézának is. Kettejük küzdelméből Béla került ki győztesen, s Géza, sokadikként immár a dinasztia tagjai közül, bizánci száműzetésben fejezte be életét. III. Béla sikerei a közvetlen utókor szemében aranykorrá tették királysága éveit. Unokája, IV. Béla a „Nagy" jelzővel tüntette ki egy oklevelében, mely azonban – nem tudni, miért – végül is nem állandósult Béla neve mellett, noha igazán rászolgált az elismerésre. Mánuél császár halála után Béla visszafoglalta a korábban bizánci kézre került Dalmáciát, s ő volt az első magyar uralkodó, aki nem csak hadakozni, de hódítani is akart Oroszországban. Az addigi hadjáratok többnyire a házasságkötések révén teremtett dinasztikus kapcsolatok folyományai voltak, Béla viszont koncepciót váltott, s fiatalabb fia, a későbbi II. András számára akarta megszerezni a szomszédos orosz fejedelemséget, Halicsot. Kudarcot vallott ugyan, de e cél a következő hetven évben rendre felbukkan az Árpádok külpolitikájában. Ez volt Béla egyetlen jelentősebb balsikere, hogy egyébként mennyire biztos kézzel kormányozta országát, azt az mutatja, hogy uralkodása alatt ha nem is eseménytelenül, de nagyobb megrázkódtatások nélkül teltek az évek királyságában. Új, pompás palotát emeltetett

Esztergomban, ahol vendégül látta az országon keresztes hadával átvonuló Barbarossa Frigyes császárt. Több monostor alapításával lendítette át a holtponton a ciszterci szerzetesrend magyarországi elterjedésének ügyét, s 1192-ben szentté avattatta I. László királyt. Ő szervezte meg a királyi udvarban a kancelláriát s uralkodása idejére esnek a hiteles helyi tevékenység kezdetei is. III. Béla volt az utolsó Árpád-házi király, akinek hatalma még mindenestül azokon az alapokon nyugodott, amelyeket egykoron Szent István fektetett le. Halála után megindult az archaikus intézményi és társadalmi struktúrák előbb lassú, alig észrevehető, majd mind jobban felgyorsuló, s a 13. század közepe után immár feltartóztathatatlanul nekilendülő lebomlása.

3/4. Az összeomlás

III. Béla trónját idősebb fiára, Imrére hagyta, a fiatalabb Andrásra pedig beváltatlanul maradt keresztes fogadalmát, s elegendő kincset a vállalkozás megindításához. András valóban háborúskodásra használta fel örökségét, de nem a Szentföldön a muszlimok, hanem Magyarországon a bátyja ellen. Eleinte még beérte Horvátország és Dalmácia kormányzásával, utóbb azonban már a koronára áhítozott. Imre uralkodásának néhány évét ez a viszály keserítette meg. Ha a fivérek éppen nem egymás ellen harcoltak, akkor – egymástól függetlenül – a balkáni terjeszkedés kötötte le a figyelmüket. A Mánuél császár halálát követően gyors hanyatlásnak indult Bizánci Birodalom után támadt hatalmi űr betöltése reményében előbb András herceg, majd Imre király vezetett hadjáratot Szerbiába, Imre fel is vette a „Szerbia királya" címet.

András előtt Imre korai halálával nyílt meg a trónhoz vezető út. Igaz ugyan, hogy Imrét elvben kiskorú fia, III. László követte a királyi méltóságban, de a gyermek csak néhány hónapig viselte e címet, s akkor is Ausztriában időzött, ahová hívei jobbnak látták nagybátyja elől kimenekíteni. A tényleges hatalmat ily módon már koronázása előtt is András gyakorolta, aki aztán utóbb valóban bátyja halálától számította uralkodása kezdetét, mintha unokaöccse soha nem is létezett volna. II. András néhány évvel trónralépte után a hatalomgyakorlás hagyományos intézményeit és szokásait gyökeresen átalakító intézkedések sorozatába kezdett. Ennek leglátványosabb elemeként addig soha nem látott bőkezűséggel adott túl a királyi birtokokon. Régi párthívei és új kegyencei hatalmas vagyonok urai lettek. Az uralkodói bevételek új súlypontját András a pénzjövedelmekben kereste: elsőként az Árpádok közül rendkívül adót vetett ki, új külkereskedelmi vámot vezetett be, gyakran élt a pénzrontás eszközeivel s hogy az ügyintézéssel se kelljen vesződnie,

jövedelmei igazgatásának és behajtásának feladatát bérlőkre bízta. Aligha lesz véletlen, hogy a királyi pénzügyeinek irányítására hivatott tárnokmester éppen II. András uralkodásának éveiben vált az udvar egyik legbefolyásosabb méltóságává.

András intézkedései meglehetősen széles körben kavartak viharokat. Imre egykori támogatói eleve nem tartoztak hívei közé, mások azért csatlakoztak hozzájuk, mert nem részesültek az adományokból. Az előkelők egy része Gertrúd királyné arroganciája miatt fordult szembe a királlyal. Az egyház azt sérelmezte, hogy a királyi jövedelmek bérlői zsidó és muszlim pénzemberek voltak. A kisebb birtokosok pedig, akiket ezeken az években kezdtek a királyi kancelláriában kiállított oklevelekben királyi szerviens néven emlegetni, egyszerűen csak féltek, hogy a rohamos gyarapodásnak kiinduló nagybirtokos réteg árnyékában elvész a függetlenségük.

A különféle forrásokból táplálkozó elégedetlenség változatos formákban tört a felszínre. Néhány évvel András koronázása után az előkelők egy szűk csoportja III. Béla száműzetésben meghalt Géza öccsének fiait akarta trónkövetelőkként felléptetni, de tervük idejekorán napvilágra került, s az összeesküvők rajta vesztettek. Kevéssel később az uralkodó távollétében a lázongók egy másik csoportja a királyné ellen hajtott végre gyilkos merényletet. Újabb néhány hónap múlva párt szerveződött a király legidősebb – akkor még kiskorú – fia, Béla köré, kikényszerítve a herceg megkoronázását. Az egymástól elszigetelt akciók végül egy országos mozgalomban csúcsosodtak ki, mely kierőszakolta Andrástól az Aranybulla kiadását. A törvény a királlyal szemben álló különböző érdekcsoportok sérelmeit lett volna hivatott orvosolni, s végrehajtása esetén a király addigi politikájának számos elemét feladni kényszerült volna. A rendelkezések végrehajtására azonban sem ekkor, sem az Aranybulla néhány évvel későbbi megújításakor nem került sor. Botor dolog lenne ebben a királyi hatalom gyengeségének a jelét látni, hiszen az Aranybullák részben irreális követeléseket fogalmaztak meg, részben pedig olyanokat, amelyeket András eleve nem is akart megvalósítani. Komolyabb engedményekre a király csak az egyház irányában kényszerült, amely a pápai hatalom támogatását maga mögött tudva, sikerrel kérte számon Andráson sérelmeit.

A belső nehézségek a legkevésbé sem korlátozták András külpolitikai vállalkozó kedvét. Végeláthatatlan hadjáratokba bonyolódott a halicsi fejedelemség megszerzése érdekében, de tartós sikert nem tudott felmutatni. Uralkodásának nevezetes epizódja volt szentföldi keresztes hadjárata. András hosszas húzódozás után szánta rá magát az akcióra, mely katonai szempontból kudarcnak számított, egyetlen eredményeként az könyvelhető el, hogy a kíséretében lévő előkelők alaposabb ismeretséget köthettek a lovagi kultúra egyes elemeivel.

András halála után legidősebb fia, Béla foglalhatta el az Árpádok trónját. IV. Béla nem sok kétséget hagyott afelől, hogy minden tekintetben szakítani kíván apja politikájával. Programja lényege szerint konzervatív fordulat volt, visszatérés a III. Béla-kori állapotokhoz. Ennek legfőbb eszközét a korábbi évek általa „fölösleges"-nek minősített adományainak visszavonásában vélte Béla felfedezni. E megoldással már apja életében kísérletezett, minden eredmény nélkül. Uralomra jutása után újra nekilátott a feladatnak, s csakhamar országszerte bizottságok hajtották végre a király akaratát. Az akció mérsékelt eredményeket hozott, következményei annál súlyosabbak voltak. A királlyal szembeni elégedetlenség lángja ismét a magasba csapott, s végül Béla kénytelen volt felhagyni az adományok érvénytelenítésével. Az uralkodó és alattvalói közötti feszültséget ugyanakkor a nomád kunok befogadása s a király irántuk tanúsított engedékenysége ezt követően sem engedte enyhülni.

Ilyen zilált állapotban érte az országot az elsöprő erejű tatár támadás. Az Eurázsia mindaddig legnagyobb birodalmát kiépítő és félelmetes katonai erőt képviselő tatárok három irányból támadtak a felkészületlen és az összecsapás elé túlzott önbizalommal néző országra. Az Árpádok közül katonai tehetségtelenségével kirívó IV. Béla képtelennek bizonyult az elvileg rendelkezésére álló haderő mozgósítására, ami paradox módon csak javára vált királyságának. Béla serege ugyanis Muhinál katasztrófális vereséget szenvedett, ám a rosszul végrehajtott mozgósításnak köszönhetően mégsem pusztult el az ország teljes katonai ereje, miként arról a Duna vonalának fél éven át sikeres védelme tanúskodik. A tatárok csak a tél beálltával keltek át a befagyott Dunán, hogy szokásuknak megfelelően megkíséreljék kézre keríteni a megtámadott ország uralkodóját, ez esetben IV. Bélát. Igyekezetük hasztalannak bizonyult, s 1242 tavaszán váratlanul kivonultak a feldúlt országból.

A tatárjárás sajátos szerepet töltött be az Árpád-kor történetében. II. András politikai berendezkedése megindította a királyság első két évszázadára jellemző struktúrák felbomlását. A folyamat fő eleme a korábban nyomasztó túlsúllyal rendelkező királyi birtokszervezetek megroppanása volt, mely számottevő társadalmi következményekkel járt az uralkodói birtokok szolganépeinek új függőségi formákba való kényszerű beilleszkedésétől a királyi szerviensek jogainak kikristályosodásán át az uralkodó és a világi előkelők viszonyának gyökeres megváltozásáig. Ezekben az évtizedekben jelentek meg az országban a nyugat-európai típusú városok első példái, melyek lakói megint csak a társadalom palettáját színesítették sajátos kiváltságaik birtokában. A társadalom átalakulása természetszerűleg az intézményrendszer módosulásával járt együtt, a jellemző példák egyikeként említhető a megye átformálódásának megindulása. Mindezen, a teljesség igénye nélkül

említett változások a tatárjárás következményeinek hatására gyorsultak fel oly mértékben, hogy az ország újjáépítése a katasztrófa előtti állapotok helyreállítása helyett olyan új alapok lefektetését eredményezte, amelyeken a magyar középkor további évszázadainak fejlődése megindulhatott.

3/5. Új utakon

A dalmáciai menedékéből visszatérő IV. Bélának nem csak az ország pusztulásával, de addigi politikája teljes csődjével is szembe kellett néznie. Keserves tapasztalatok döbbentették rá, hogy nincs és nem is lehet visszatérés a korai Árpádok szinte korlátlan uralkodói hatalmához. Feladva korábbi merevségét, a továbbiakban arra koncentrálta erőfeszítéseit, hogy megtalálja az egyensúlyt a 13. század elején megindult változások társadalmi következményei és a királyi hatalom működőképességének megőrzése között. Az ország újjáépítésének emberfeletti munkája során ez sikerült is neki, miközben alkalma nyílt képességei legjavát kibontakoztatni. Figyelme mindenre kiterjedt: intézkedéseket hozott az elnéptelenedett vidékek betelepítéséről, rendet teremtett az összekuszálódott birtokviszonyokban biztosítva kinek-kinek az őt jogosan megillető javak élvezetét – attól azonban már bölcsen tartózkodott, hogy eközben szerzett jogokat sértsen –, gondoskodott az ország védelmének megerősítéséről, új települések alapításával vagy a már addig is létezők kiváltságolásával megteremtette a középkori magyar városhálózat alapjait, az uralkodói jövedelmek átszervezésével gyarapította a kincstár bevételeit. Szervező munkájának sikere következtében az ország meglepően hamar talpra állt, s erejéből néhány év elteltével már külpolitikai aktivitásra is tellett.

Négy évvel a tatárok elvonulása után Béla ismét csatát vesztett. Az ellenség ez alkalommal II. Frigyes osztrák herceg volt, aki ellen nem csak a régi ellentétek tüzelték harcra Bélát, hanem a tatárjárás idején elszenvedett friss megaláztatás is: a menekülő királyt Frigyes országába csalta, majd kirabolta, s ráadásként hátba támadta a tatárok ellen harcoló Magyar Királyságot. Az 1246-ban a Lajta folyó mellett vívott csatában Frigyes csapatai győzedelmeskedtek ugyan, maga a herceg viszont elesett. Vele halt ki a Babenberg-dinasztia, melynek az örökségéért folyó küzdelem döntő befolyással volt Közép-Európa további történetére. A Babenbergek tartományaira, Ausztriára és Stájerországra többen pályáztak, végül II. Ottokár cseh és IV. Béla magyar király maradt a porondon. Váltakozó sikerű vetélkedésük előbb kompromisszumra vezetett, melynek eredményeként Stájerország egy része néhány évre magyar fennhatóság alá került, utóbb azonban – egy újabb csatavesztést követően – IV. Béla kénytelen volt feladni a nyugati terjeszkedés álmát. A korosodó uralkodó

utolsó éveit idősebb fiával, Istvánnal kirobbant s fegyveres összecsapásba torkolló ellentétei árnyékolták be.

V. István alig két évet ülhetett apja trónján. IV. Bélával ellentétben kiváló katonának bizonyult, aki meghátrálásra kényszerítette a birodalmának építése során a Magyar Királyság nyugati területeire is szemet vető II. Ottokárt. Egyebekben apja tatárjárás utáni politikájának folytatójaként uralkodott István, korai halála azonban megakadályozta, hogy Béla méltó utódjává válhasson.

V. István halálával véget ért a királyi hatalom és a 13. század folyamán önálló politikai erővé váló nagybirtokos előkelők közötti egyensúly korszaka. István gyermekfejjel megkoronázott fia, IV. László uralkodása a bárói érdekcsoportok egymás elleni küzdelmét hozta, melyben a tekintélye mélypontjára süllyedő királyi intézménynek még epizódszerep is csak alig jutott. Felbomlott a jogrend, egymást érték a lázadások, s a nyers erőszak eluralkodása anarchikus állapotokat teremtett. Egy, a bárók hatalmaskodásait megelégelő főpapi csoport tevékenysége rövid időre felvillantotta a kibontakozás lehetőségét. Támogatásukkal az általuk nagykorúvá nyilvánított László némi sikereket könyvelhetett el a központi hatalomtól független tartományaik kiépítésére törő bárók ellenében, s ugyanekkor a Magyar Királyság az európai politikában is újra szerephez jutott. A német királlyá választott Habsburg Rudolf a morvamezei Dürnkrutnál IV. László szövetségesi támogatásával győzte le II. Ottokárt, s vetette meg ezzel a közép-európai Habsburg Birodalom alapjait. IV. László kezdeti sikerei mindazonáltal rövid életűeknek bizonyultak, s a kunok megrendszabályozása kapcsán kirobbant szerencsétlen konfliktus semmivé foszlatta a királyi hatalom erőre kapásához fűzött reményeket. Az ország visszasüllyedt az anarchiába.

Amikor a gyermektelen IV. Lászlót néhány kun meggyilkolta, sokan úgy tartották, hogy kihalt Magyarország királyi dinasztiája. A még zilált állapotában is kívánatos örökségnek számító Magyar Királyság koronájáért megindult az Árpádokkal női ágon rokon uralkodócsaládok közötti versengés. Ennek szakasztotta végét az ország egyházi és világi előkelőinek azon döntése, mely II. András – korábban kétes származásúnak tartott – unokáját, a Velencében született András herceget ültette az Árpádok trónusára. III. András idején, a már IV. László alatt is fellépő főpapok az ország kormányzatának a rendiség elveit követő átszervezésével igyekeztek megtörni a bárók uralmát. Az oligarchák lázadásai András uralkodásának évtizedében is sorra követték egymást, 1300-ra viszont stabilizálódni látszott a központi hatalom helyzete. A rendi kormányzat első eredményeinek beérése mégsem hozott tartós sikert. A király halálát követően az oligarchák új erőre kapva fordították a maguk javára a dinasztia immár kétségtelen kihalása után fellépő trónkövetelők egymás elleni küzdelmeit.

A politika viharos eseményeinek hátterében húzódva jelentős gazdasági és társadalmi változások zajlottak le. Ezekben az évtizedekben formálódott ki főbb

vonalaiban a középkori magyar nemesség, és a jogilag egységes jobbágyság kialakulása is ekkor indult meg, átformálva a falu világát. Az ország a 13. század második felében vált végérvényesen a nyugat-európai gazdasági világ részévé, elsősorban nyersanyag kincseinek exportja révén. Az árutermelés és a pénzforgalom általánossá válásával a belső piac országos és regionális struktúrái is határozott körvonalakkal rajzolódtak ki. Mindez kedvező feltételeket kínált a további fejlődés kibontakozásához, feltéve persze, hogy olyan uralkodó kerül az Árpádok üresen maradt trónjára, aki képes felszámolni az oligarcháknak az ország egészére ránehezedő hatalmát. Ebben a helyzetben köszöntött rá a Magyar Királyságra 1301. január 15., III. András halálának és az Árpád-ház kihalásának másnapja.

4. A király

„... mindnyájan úgy engedelmeskednek a fejedelemnek, hogy nemcsak nyílt ellentmondásokkal felingerelni, hanem még titkolt suttogással sérteni is bűnnek gondolnák. Innen van, hogy ... ebben a nagy területű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt a legkisebb mértékben megsértette vagy róla valamikor igaztalanul csak egy gyalázó szót is mondott, az udvartól kiküldött bármelyik alantas állású szolga egyedül ... elfogja őt, vasra veri és különböző fajtájú kínvallatásra hurcolja ... Amikor pedig a király sereget akar vezetni, mindnyájan ellentmondás nélkül egy hadban egyesülnek ..., s akik katonáskodni tartoznak, csak a legsúlyosabb okkal mernek otthon maradni." A magyar király hatalmát jellemzi ily módon a német Freisingi Ottó püspök a 12. század közepén, s nincs okunk arra gyanakodni, hogy túlzásokra ragadtatta volna magát. Honnan ez a hatalom, s hogy működik? Mi a király és ki lesz király? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keresünk választ.

4/1. A koronázás

Amióta a kereszténység a római birodalom államvallásává vált, az egyház a mindenkori császárt tekintette önmaga védelmezőjének és irányítójának. A birodalom bukása után a keresztséget felvevő, népüket megtérítő, országukban az egyházszervezetet kiépítő barbár királyok örökölték ezt a szerepet, s ennek megfelelően a korai középkornak a keresztény teológia tanításain alapuló politikai gondolkodása a királyra nem csak világi, hanem egyházi méltóság betöltőjeként is tekintett. A 7. század óta szokássá vált, hogy a királyi méltósággal egyházi szertartás keretei között ruházzák fel az új uralkodót. A kereszténység ószövetségi zsidó, antik római és barbár germán elemek felhasználásával alakította ki a királlyá avatás szertartását, melynek a 9–10. századtól kezdve több, egymástól a felhasznált egyházi szövegek, a méltóságjelvények és a szertartás egyes részcselekményeinek sorrendje tekintetében különböző változata fejlődött ki. A szertartás középpontjában nem maga a koronázás, hanem az uralkodó megszentelt olajjal történő felkenése állt, amit épp úgy szentségnek tartottak, mint például a püspökök felszentelését. A felkenés révén az uralkodó főpapi hatalomhoz jutott: egy személy-

ben volt „**király és pap**" *(rex et sacerdos)*, akit ilyenformán a világi főhatalom mellett egyházkormányzati jogok is megillettek.

Amikor a honfoglaló Árpád ükunokája, a keresztségben az István nevet elnyert Vajk úgy határozott, hogy megkoronáztatja magát és keresztény királyként uralkodik népe felett, voltaképpen arról döntött, hogy hatalmát ezen eszmerendszer keretei közé illeszti be. Megkoronázása tehát nem csak utólag, ezer év távlatából visszatekintve látszik szimbolikus jelentőségű eseménynek, ténylegesen az volt már a maga korában is. Erről az első koronázásról jelentőségéhez képest igen keveset tudunk. A 13. századi magyar királyi udvarban az a hagyomány élt, hogy a szertartásra Esztergomban került sor, e tudósítás hitele azonban nem igazolható. A koronázás időpontjaként 1000. december 25. és 1001. január 1. mellett hozhatók fel érvek, s az utóbbit támogatók tűnnek nyomósabbaknak. Arról, hogy a ma ismert magyar Szent Korona – vagy annak akárcsak egy része – valami módon István személyéhez köthető-e vagy sem, újra és újra fellángoló heves viták dúlnak, ám megnyugtató megoldásra ezek mindmáig nem vezettek, s meglehet, a jövőben sem fognak. Forrásaink végül a tekintetben is ellentmondásosak, hogy honnan származott István koronája.

A 12. század elején az akkor már szentként tisztelt István legendáját Könyves Kálmán király parancsára megíró Hartvik püspök szerint Istvánt a II. Szilveszter pápától kért és kapott koronával avatták királlyá. István kortársa, Theotmar merseburgi püspök viszont arról tudósít krónikájában, hogy III. Ottó német-római „császár kegyéből és biztatására ... Vajk, aki országában püspöki székeket létesít, koronát és áldást nyert". Mivel II. Szilveszter pápa korábban III. Ottó nevelője volt, s kettejük kapcsolata azt követően is harmónikus maradt, hogy az ifjú császár Róma püspöki székébe emelte mesterét, aligha vitatható, hogy István koronához jutásában szerepe volt a régi római birodalom helyreállításáról álmodó Ottó császárnak, mégpedig – miként azt Theotmar krónikája állítja – kezdeményező szerepe. Bármi módon került azonban István birtokába a korona, az bizonyos, hogy független, senki főhatalma alá nem vetett királyként uralkodott országában.

Az Árpád-házi királyok István példáját követve valamennyien megkoronáztatták magukat. A szertartások részleteiről forrásaink többnyire nem tájékoztatnak, viszonylag bővebb ismeretek csak I. András király fiának, Salamonnak a gyermekkori koronázásáról és az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András, szertartásrendjében attól lényegesen különböző, királlyá avatásáról állnak a rendelkezésünkre. Ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy a magyar király koronázásának törvényességét illetően a későbbiekben támasztott követelmények a királykoronázás Árpád-kori gyakorlatában gyökereznek. E szabályok három feltétel egyidejű teljesítéséhez kötötték a koronázás érvényességét: a szertartást Esztergom érseké-

nek kellett elvégeznie, mégpedig különös módon nem saját székesegyházában, hanem a székesfehérvári bazilikában és azzal a koronával, melyről az volt a közfelfogás, hogy egykoron Szent István uralkodói fejéke volt. A szabályok bármelyik elemének betartásán esett csorba az egész eljárást érvénytelenítette, mint történt az a 14. század elején I. Károly király esetében, aki két sikertelen kísérlet (1301, 1309) után csak a harmadik alkalommal (1310) tudott eleget tenni az említett követelményeknek.

Hogy pontosan mikor és mi módon alakultak ki ezek a sajátosan magyar szabályok, nem tudható, alighanem fokozatosan állt össze az Árpád-kor végére az előírások egységes rendszere. A szabályok egyes elemeit mindenesetre különböző időpontokig tudjuk visszavezetni a múltban. Arra nézve, hogy az esztergomi érsek már 1172 előtt megszerezhette a koronázás előjogát, III. Béla koronázásának körülményei szolgáltatnak bizonyságot. Történt ugyanis, hogy Lukács esztergomi érsek megtagadta a trónra Bizáncból visszatérő III. Béla megkoronázását, talán azért, mert attól tartott, hogy Béla a bizánci egyház befolyása alá került ifjúkorában, s királyként háttérbe szorítja majd a latin egyházat. Lukács azt követően is kitartott elhatározása mellett, hogy maga a pápa szólította fel a szertartás elvégzésére. Bélát végül a kalocsai érsek koronázta meg, ám mind a király, mind a pápa szükségesnek tartották kinyilvánítani, hogy a kínos incidens jövőben nem szolgálhat alapul a mindenkori esztergomi érsek koronázási jogának megkérdőjelezéséhez. Ezt követően II. András király sógora, Berchtold kalocsai érsek tett kísérletet arra, hogy megszerezze a maga, ill. érseksége számára a koronázás jogát olyan esetekre, ha az esztergomi érsek nem tudná vagy nem akarná elvégezni a koronázást, ám próbálkozása kudarcot vallott. III. Ince pápa 1212-ben végérvényesen az esztergomi érseknek biztosította a király megkoronázásának fontos politikai szereppel járó előjogát.

Az az előírás, hogy a koronázást Székesfehérvárott kell tartani, úgy tűnik, még régebbről veszi eredetét. Amikor egyáltalán tudomásunk van arról, hogy hol koronázták meg az Árpád-házi uralkodókat, a szertartás színhelye minden esetben Székesfehérvár volt. Itt koronázták meg már a 11. század közepének uralkodóit – I. Andrást, I. Bélát és Salamont –, miként a későbbiekben II. Bélát, majd IV. Bélától kezdődőn az összes további Árpádot: V. Istvánt, IV. Lászlót és végül III. Andrást. A többieket illetően forrásaink nem említik a koronázás helyét, így legfeljebb feltételezni lehet, hogy esetükben is Székesfehérvárott ment végbe a szertartás. Megerősíti ezt a gyanút, hogy egy 12. század közepéről való bizánci forrás egy alkalommal a „Paionia [= Magyarország] koronás temploma a körülötte lévő székvárossal" fordulattal él, s ez az utalás a körülmények ismeretében aligha vonatkoztatható másra, mint Székesfehérvárra. Annak magyarázata, hogy Székes-

fehérvár, mely a 18. századig még csak püspöki székhely sem volt, mi módon tett szert erre a kiemelkedő jelentőségre megelőzve az esztergomi érsek székvárosát is, abban a különleges kapcsolatban rejlik, mely a székesfehérvári prépostságot az Árpádok dinasztiájához fűzte. A prépostságot Szent István Szűz Mária tiszteletére alapította és a saját magánkápolnájának tekintette, melyet ezért a területileg illetékes veszprémi püspök helyett az esztergomi érseknek rendelt alá. (Utóbb, 1204-ben az érsek joghatósága alól is mentesült a prépostság, s ettől kezdve egyházi ügyekben közvetlenül a Szentszék alá tartozott.) A prépostság templomaként felépített székesegyházban – az előbbiekben idézett forrásunk „koronás templom"-ában – őrizték a királyi kincstárat az uralkodói felségjelvényekkel együtt, s itt állították fel az ünnepélyes alkalmakkor használt királyi kőtrónust is. Még szorosabbá tette a dinasztia és a prépostság kapcsolatát, hogy István a székesegyházban temettette el fiát, Imre herceget s utóbb ide temetkezett maga is. Mindezen körülmények egyértelműen arra vallanak, hogy István dinasztiája szakrális központjának szánta a székesfehérvári prépostságot. Az egyház be is töltötte a neki szánt szerepet: Kálmánnal kezdődően rendszerint a székesfehérvári bazilika szolgált a királyi család tagjainak temetkező helyéül, s mint láthattuk, korán kialakult az a – későbbiekben szigorúan megkövetelt szabállyá merevedő – szokás, mely ezt a templomot jelölte meg a koronázás színhelyéül.

A koronázás törvényességével szemben támasztott harmadik követelmény az volt, hogy a szertartás során azt a koronát használják, melyet a közvélekedés Szent István személyéhez kapcsolt. Az, hogy a korona ténylegesen Szent Istváné volt-e, nagyon is kétséges, ám nem is ez volt a lényeg. Jelentősége egyedül annak volt, hogy a középkor embere szentül meg volt győződve arról: az új király fejére valóban Szent István koronája kerül. Ennek a hitnek az első kétségtelen bizonyosságú dokumentuma viszonylag késői: 1292-ben III. András állította egyik oklevelében, hogy uralkodói jelvénye „Szent István koronája". Jóval korábbról is vannak ugyanakkor arra utaló adataink, hogy Szent István utódai királyi méltóságuk külsőségeiben is igyekeztek kapcsolatba kerülni az államalapítóval. Trónra kerülése után I. András felkutatta és birtokba vette Szent István még fellelhető uralkodói jelvényeit, ami éppenséggel magyarázható lenne oly módon is, hogy a hatalmat erőszakkal megszerző András így akarta kifejezésre juttatni a folytonosságot Szent István és a saját uralma között. András ez irányú törekvése azonban nem csak pillanatnyi politikai érdekből fakadt, hiszen eljárása a későbbiekben folytatókra talált. Egy 1240-ből származó forrásunk hírt ad arról, hogy Magyarországon „a királyokat koronázásukkor mind a mai napig István trónjára ültetik, és az ő híres felszerelésével díszítik azokat, akiket … királyokká szentelnek". Ugyanerre a szokásra utalhat IV. László akkor, amikor a székesfehérvári prépostság egyik kanonokjáról

azt írja egyik oklevelében, hogy ő „öltöztetett fel bennünket koronázásunk napján szent elődeink szent ruháiba, amelyeket a koronázás céljára szenteltek fel". Mindezek ismeretében éppen nem meglepő, hogy idővel az a szilárd meggyőződés is gyökeret vert, mely szerint a koronázáskor használt különféle ruhák és tárgyak mellett maga a korona is egykor Szent István tulajdonában volt.

Mint látható, a koronázással kapcsolatos előírások többsége – ti. a helyszínre és a koronára vonatkozó – kifejezetten arra irányult, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen az éppen trónra lépő uralkodó és Szent István között. Ez persze nem véletlenül alakult így, hanem nagyon is tudatos törekvés eredménye volt. Az Árpádok és alattvalóik ugyanis Szent István személyében nem egyszerűen csak az első magyar királyt, még csak nem is az egyház egyik szentjét tisztelték, hanem azt a mitikus őst, akitől a királyok hatalma és az alattvalók jogai erednek. Mit sem számított e tekintetben az a tény, hogy egyetlen Árpád-házi uralkodó sem mondhatta magát Szent István egyenes ági leszármazottjának. Istvánt tekintették a dinasztia alapítójának, az Árpádokat pedig – utalva a szintén szentté avatott I. Lászlóra is – a „szent királyok nemzetség"-ének. István tekintélye megfellebbezhetetlennek számított, s ezért ki-ki igyekezett a maga kiváltságait Szent István tényleges vagy vélt intézkedéseire visszavezetni. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy egy olyan nagy fontosságú eseményt, mint amilyen az uralkodó koronázása volt, minden lehetséges módon Szent István személyéhez kapcsoltak.

4/2. Öröklés, jelölés, választás

A koronázás ünnepélyes szertartását megelőzte annak eldöntése, hogy ki legyen a király. Abban, hogy az uralkodónak az Árpádok közül kell kikerülnie, senki sem kételkedett: a dinasztiából való származás biztosította a király uralmának törvényességét *(legitimitas)*. Az viszont már nehéz politikai döntést igényelt, hogy több jelölt esetében az uralkodócsalád melyik tagját illeti meg a trón. A trónöröklés mindig kényes kérdésének megválaszolására elvileg több módszer kínálkozhatott. Ha a királyt legidősebb fia követte a trónon, akkor az elsőszülöttség joga *(primogenitura)* érvényesült, ami kézenfekvő megoldásnak tűnhetett, ugyanakkor azonban magában rejtette azt a veszélyt, hogy az apa halálakor fia esetleg még gyermek s életkora korlátozza uralkodói teendői ellátásában. Ilyen helyzet előállásának a lehetőségét nagyban csökkentette az az öröklési elv, mely a dinasztia mindenkori legidősebb tagjának juttatja a hatalmat *(senioratus)*. Eldönthette az öröklés kérdését az is, ha az uralkodó jelölte ki utódát, s végül számításba jöhetett a királyi méltóság választás *(electio)* útján való betöltése. Mindezen öröklési elvek

mellett felmerülhetett az utód alkalmasságának *(idoneitas)* szempontja, mely részint testi, főként azonban erkölcsi követelményeket támasztott az uralkodó személyével szemben.

Meglehetősen nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy az Árpád-házon belül a trónöröklés valamely megszabott rendet követett-e vagy sem. A 12. század közepén egy bizánci történetíró határozottan azt állítja, hogy a „hunok" (azaz a magyarok) között az a törvény, hogy a király életben lévő testvérére száll a trón, s amikor II. Géza öccsei, László és István mellőzésével saját fiát, III. Istvánt koronáztatta meg, megsértette ezt a törvényt. Ez az adat látszólag további vitát nem tűrő egyértelműséggel tanúskodik amellett, hogy az Árpádok dinasztiáján belül a szeniorátus öröklésrendje volt érvényben. A tudósítás megbízhatóságára azonban árnyékot vet az a nehezen elhárítható gyanú, hogy az információ a III. Istvánnal szembeni trónigényük támogatását Bizánctól remélő László és István hercegektől származhat, akik nyilván igyekeztek uralkodói ambícióikat törvényes jogigényként feltüntetni. Teljesen légből kapottnak azonban mégsem minősíthető a tudósítás, főként azért, mert a dinasztia történetében az említett öröklési elvek mindegyikére találunk ugyan példát, többnyire nem is egyet, ezek között azonban a szeniorátus az, mely makacsul újra és újra visszatér.

Ott találjuk ezt az elvet mindjárt a kezdet kezdetén. Szent István trónra kerülésének történetét Hartvik püspök által szerkesztett életírása úgy adja elő, hogy „apja összehívta Magyarország főembereit és ... a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék utána és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette". Géza fejedelem tehát maga jelölte ki utódát, történetesen saját fia személyében. Döntésével egyik rokona, Koppány szembehelyezkedett, mivel – a krónika híradása szerint – „vérfertőző házassággal magához akarta kapcsolni Szent István anyját". Ez a megjegyzés arra a pogány szokásra *(leviratus)* utalhat, melynek értelmében az örökös elhalt rokonának özvegyét feleségül véve veszi birtokba az örökséget, esetünkben a fejedelmi hatalmat. Ennek alapján az eseményeket úgy szokás magyarázni, hogy 997-ben, az események idején, Koppány volt az Árpádház legidősebb férfitagja, s trónigényét a szeniorátusra alapozta. Az István és a Koppány által képviselt öröklési elvek vitájában végül a fegyverek döntöttek István javára.

Maga István megint csak a fiát jelölte utódjának, ám az uralkodásra gondos nevelés révén felkészített Imre herceg még apja életében meghalt. Halálával a trónöröklés kérdése nyitottá vált, s István végül úgy döntött, hogy mellőzi apja fivérének fiait, Vazult és Szár Lászlót, jóllehet a hercegek a szeniorátus rendje szerint igényt formálhattak a trónra. Helyettük egyik unokaöccsére, Péterre esett István választása, mégpedig azért, mert – mint a krónika írja – úgy találta, hogy

„vérrokonai közül senki sem látszott alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze". A szeniorátus elve tehát ismét alulmaradt a jelöltek alkalmasságát mérlegelő uralkodói döntéssel szemben.

Péter uralma néhány év elteltével zsarnokságba torkollott, s a lázongó előkelők elűzték a királyt. A trón azonban nem maradhatott üresen. Betöltésének módjáról a krónika úgy számol be, hogy „a magyarok főemberei és vitézei a püspökök tanácsára egybegyűltek ... és izgatottan kutatták, hogy az időtájt találhatnak-e az országban a királyi nemzetségből származó olyan valakit, aki alkalmas volna az ország kormányzására ... S miután ilyet nem találhattak, kiválasztottak maguk közül egy bizonyos Aba nevű ispánt, Szent István király sógorát, és őt tették meg királlyá maguk fölött." Ez alkalommal tehát egy új elv, a király választásának elve lépett a színre. Mint látható, a 11. század első felének gyakorlatában a legkülönbözőbb módokon került sor a trón betöltésére, s jó ideig nem is tapasztalható e téren változás. I. András legidősebb fiára, Salamonra akarta hagyni a királyságot, ami ellen azonban fivére, Béla, a szeniorátusra hivatkozva lázadt fel, s ugyanezen az alapon lépett fel trónigénnyel a már említett II. László és IV. István is a 12. század közepén. Szent László a törvényesen megkoronázott, ám elűzött Salamonnal szemben az előkelők választása révén lett királlyá, ő maga pedig – mivel nem születtek fiai – bátyja fiai közül jelölte ki utódát. Az nem dönthető el egyértelműen, hogy választása végül Kálmánra vagy Álmosra esett, mindenesetre a trónon, alkalmasint egy részleteiben nem ismert hatalmi harc győzteseként, Kálmán követte. A 12. század elejétől vált mind gyakoribbá a királyi hatalom apáról fiúra történő átörökítése, feltéve persze, hogy volt egyáltalán fia az uralkodónak. Elsőszülöttként került trónra II. István, II. Géza és III. István, hogy aztán III. Béla halála után egyeduralkodóvá váljon a trón betöltésének a primogenitura elvét követő gyakorlata. Valószínűtlen, hogy e fejlemény bekövetkeztében az elsőszülöttségi jognak a többi öröklési elv feletti „győzelme" nyilvánulna meg, az előzmények ismeretében sokkal inkább gyanakodhatunk arra, hogy a kérdést valójában a trónigénnyel fellépni képes oldalágak hiánya döntötte el a primogenitura javára.

Végső soron tehát elmondható, hogy az Árpád-korban a trónöröklésnek egyetlen szabálya ismerhető fel bizonyosan, nevezetesen az, hogy a trón az Árpádok dinasztiáját illeti. Több jelölt esetében a különböző öröklési elveknek legfeljebb csak a trónigény megalapozásában jutott elvi szerep, magát a kérdést azonban nem ezek, hanem a mindenkori hatalmi erőviszonyok döntötték el egyik vagy másik fél javára.

4/3. A királyi hatalom

Koronázását követően a király az „ország természetes ura"-ként vette át a kormányzást, s jutott azon hatalom teljességének birtokába, melyet Freisingi Ottó püspök előljáróban idézett szövege oly érzékletesen jellemez. E hatalom nem csak rendkívüli mértékű volt, de épp oly összetett is. Ez utóbbi körülmény magyarázata leginkább abban kereshető, hogy a középkor gondolatvilágában a modern állam elvont fogalmának helyét jórészt az uralkodó nagyon is valóságos személye töltötte be. A király legfontosabb feladatának a kor az igazságszolgáltatást tekintette. Ennek gyakorlása során kellett a királynak biztosítania, hogy alattvalóia különb ö-ző közösségek, mind az egyes személyek – az őket megillető jogok és kötelezettségek szerint éljenek. Az igazságszolgáltatás fogalmába ilyen formán a megsértett jogrend helyreállításán – azaz a tulajdonképpeni bíráskodáson – kívül az érvényes, követendő jog megállapítása – tehát a jogalkotás, törvényhozás – is beletartozott. Ebből fakadóan a király volt az országban az egyetlen igazi bíró, minden más ítélkező személy bírói hatalma, közvetlenül vagy közvetve, az uralkodótól eredt. A király hozta a törvényeket, s ő adhatott az arra érdemesnek tartott személyeknek az egyébként kötelező érvényű szabályok alóli mentességet biztosító kiváltságokat.

A király személye képviselte az országot a külföld felé, ő testesítette meg az ország szuverenitását. Ő fogadott és küldött követeket, ő döntött a háború és a béke kérdésében. Ha hadjáratra indult, a király nevében hívták hadba a katonáskodásra kötelezetteket, arra a helyre és időpontra, amelyet a király megjelölt. A hadjárat, legalábbis a 13. század utolsó negyedében, a király székesfehérvári bazilikában őrzött zászlajának ünnepélyes felemelésével kezdődött – itt őrizték egyébként a zsákmányul ejtett ellenséges zászlókat és más haditrófeákat is –, végét pedig a had királyi feloszlatása jelentette. A hadizsákmány felosztásáról szintén az uralkodó intézkedett, s ő jutalmazta meg a hadjárat során kiemelkedő érdemeket szerzett személyeket is.

Méltóságánál fogva a királyt bizonyos gazdasági jellegű és az egyházzal kapcsolatos előjogok is megillették, ezek részleteiről a későbbiekben esik majd szó.

Az Árpádok hatalmukat személyesen gyakorolták, részint mert a korban még nem létezett a közügyek minden területére kiterjedő „államgépezet", részint, mert alattvalóik is ezt várták el tőlük. A legmagasabb bírói fórum a király személyes ítélkezése volt, s a nem kifejezetten bírói ügyek elintézésében is személyesen vett részt az uralkodó. Jellemző, s épp ezért gyakran idézett példája ennek, hogy III. Béla egy végrendelkezést „egy vasárnapon Sene ispán házában egy tölgyfa alatt" ülve hagyott jóvá. Amikor IV. Béla még a tatárjárás előtt úgy döntött, hogy bevezeti

az írásbeli kérvényezés rendszerét, alattvalói igencsak felzúdultak az intézkedés ellen, vélhetően nem elsősorban az ügyintézés hosszadalmasabbá és költségesebbé válása miatt – bár ez sem lehetett mellékes szempont –, hanem azért, mert megszakadni látták az uralkodó és az alattvalók közötti személyes kapcsolatot. A kérvényezést olyannyira sérelmesnek találták, hogy évtizedekkel később törvénybe foglaltatták annak eltörlését.

A hatalom személyes gyakorlásának elvével állt kapcsolatban az az – egyébként a kor Európájában szintén általános – szokás, hogy a király az év nagy részében állandóan úton volt. A korai középkorban a modern értelemben vett főváros ismeretlen volt, s nem volt fővárosa az Árpád-kori Magyarországnak sem, jóllehet Esztergom és Székesfehérvár, majd a 13. század első harmadában immár Óbuda is rendelkeztek a székváros jellemzőinek néhány vonásával. Esztergomban gyűjtötte össze a király a 12. század elején az adókat, s talán itt működött az ország sokáig egyetlen pénzverdéje; Székesfehérvár volt, mint láthattuk, a dinasztia szakrális központja, s itt valamint Óbudán az év meghatározott időszakaiban kormányzati és bíráskodási ülésszakokat tartottak a király részvételével, aki mindhárom említett városban saját palotát tartott fenn. Az államkormányzat állandó központjává azonban egyik település sem fejlődött az Árpád-korban: e központ ott volt, ahol a király éppen tartózkodott. Már Szent Istvánról feljegyezte a krónikás, hogy „a legfőbb szokása az volt, hogy az összes egyházat, amelyet ő alapított, minden évben … meglátogatta". S valóban, 11–12. századi adatok szólnak amellett, hogy a királyok országjáró útjukat úgy szervezték, hogy a nagyobb ünnepeket – a húsvétot, a karácsonyt – valamelyik püspöki székhelyen vagy jelesebb apátságban ülhessék meg. A misével majd lakomával kísért ünnepségek során a 11–12. században szokás volt a király megkoronázása. Ez azt aktus nem tévesztendő össze a királlyá avatás szertartásával, szerepe az ünnepség fényének emelése mellett a király uralkodói hatalmának demonstrálása volt.

Rendkívül tanulságos lenne pontosan nyomon követni egy-egy uralkodó mozgását, csakhogy a rendelkezésünkre álló adatok még az Árpád-kor végének viszonylagos forrásbősége idején sem elegendőek a királyok tartózkodási helyeit hézagmentesen bemutató lista *(itinerarium)* összeállításához. Erről tanúskodik az alábbi példa is. IV. Béla király fiát, István herceget 1270. március 5-én a forgalmas tiszai átkelőhelyen, Poroszlón találjuk. E tájon érhette apja május 3-i halálának híre, mindenesetre néhány nap múlva (május 13.) már átkelt a Dunán apja országrészébe és a „pesti új hegyen", azaz a tatárjárás után alapított Budán tartózkodott. Innen Székesfehérvárra vonult a koronázásra, melyet követően néhány napig (május 21–24.) még a városban időzött, majd Esztergomba ment (június 2.). Esztergomból előbb Nyitra (július 6.), majd Zólyom (július 22.) felé

vette az irányt, végül visszatért a Dunakanyarba (július 26.). Augusztus elején ismét a zólyomi erdőségben találjuk (augusztus 5.: Zólyom, augusztus 10.: Lipcse), a hónap végén azonban újra délnek fordul s a mai Budapest környékén tölti az ősz elejét (augusztus 28.: Óbuda, szeptember 8.: Pest, szeptember 18.: Óbuda, szeptember 25.–október 1.: Csepel-sziget, október 9.: Torbágy). Az évet észak-dunántúli körút zárta le (október 12.: Füzitő, november 5.: Győr, november 8.: Pannonhalma, november 21-december 8.: Vasvár), melynek során, miként az az ilyen utak alkalmával szokásos volt, az útjába eső területeken felmerülő ügyekkel foglalatoskodott a király: így Vasvárott birtokügyek elintézésére hivatott gyűlést tartott a megye lakosai számára. Ennek befejezte után az új év ismét Budán találta (1271. január 16.).

Az uralkodó nem egymagában járta az országot, útjára elkísérte udvartartása. A **királyi udvar** *(curia, aula regia)* fogalma ennek megfelelően az Árpád-korban nem helyet jelöl, hanem azon személyek összességét, akik az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodtak. Az udvar alapvetően kettős funkciót látott el: részben az uralkodó mindennapi életét szervezte, részben pedig az államkormányzat legfelső szintjének adott otthont. Az előbbi az udvartartáshoz beosztott lovászok, szakácsok, hírnökök s még seregnyi más feladatot ellátó szolgálónépek kötelessége volt az udvar tisztségviselőinek irányítása és felügyelete mellett. Az udvar államkormányzati szerepét ugyanakkor az biztosította, hogy itt, a király környezetében tartózkodtak rendszerint a főbb egyházi és világi méltóságok viselői. Ők alkották a **királyi tanácsot**, mely testület az uralkodó elnökletével a legfontosabb politikai döntéseket hozta az Árpád-korban. „Amikor királyuk udvarában összejönnek, az előkelőbbek közül némelyek széket visznek magukkal, és országuk állapotáról tárgyalni, tanácskozni el nem mulasztják" – írja erről Freisingi Ottó. A tanács tagjai a felmerülő ügyekkel kapcsolatos véleményük előadásával segítették a királyt döntései meghozatalában. Az uralkodót elvben semmi sem kötelezte a kapott tanács megfogadására, a gyakorlatban az mégis célszerű volt, mivel közfelfogás szerint a tanács képviselte az „ország"-ot. A tanácsban helyet foglaló méltóságviselők szavának súlyát részint tisztségük tekintélye, részint a királlyal való személyes kapcsolatuk mindenkori hőfoka szabta meg. E két szempontot persze erősen közelítette egymáshoz, hogy az uralkodók rendszerint bizalmas híveikkel töltötték be a tanácstagsággal járó méltóságokat. A király bizalmát élvező előkelők a közügyek mellett adott esetben saját érdekeik érvényesítéséről sem feledkeztek meg. Az előkelők különböző érdekcsoportjai közötti egyensúly megtalálásának művészete épp úgy hozzátartozott az uralkodáshoz, mint maga a szűkebb értelemben vett kormányzás.

Az udvarba a tisztséget éppen nem viselő előkelők kis bejáratosak voltak, annál is inkább, mert kiváltságaik közé tartozott, hogy pereiket a helyi bíróságok mellőzésével, közvetlenül a királyi udvarban folytathatják le. Az udvar volt ugyanis a királyi bíráskodás centruma, ahol maga az uralkodó – vagy a helyettesítésével megbízott tisztségviselője – hozta meg az ítéleteket. A király és az udvar országon belüli állandó vándorlásának – egyebek mellett – éppen ez, az ítélkezés volt az egyik mozgatórugója.

4/4. A királyi hatalom gazdasági háttere

Az országot udvarukkal együtt bejáró Árpádok útjuk során részint alattvalóik vendéglátást élvezték, részint az ország egész területén fellelhető királyi birtokok javait élték fel. Az Árpádok – kivált a 11–12. század folyamán – felmérhetetlen gazdagságot mondhattak a magukénak. A király volt az ország legnagyobb birtokosa, ám a tényleges helyzetet sokkal hívebben jellemzi, ha úgy fogalmazunk: az ország legnagyobb része a király birtoka volt. Ez a földekben, szolganépekben, állatállományban és kincsekben mérhető vagyon különböző eredetű elemekből állt össze. Alapjait az a gazdagság vetette meg, amelyet az Árpádok törzsfői nemzetsége már a Szent István-i államalapítás előtt is a magáénak mondhatott. Az államszervezést követően ez a nyilván eredetileg is tekintélyes vagyon megsokszorozódott, mivel István elbukott ellenfeleinek javait a maga számára foglalta le. A királyt illették meg ezenfelül az ország még be nem telepített vidékei, s a királyra szálltak az örökös nélkül meghalt személyek birtokai épp úgy, mint a súlyosabb bűncselekmények elkövetőitől elkobzott javak.

A királyi birtokok sokaságát és a rajtuk élő népek tömegeit a középkor viszonyai között lehetetlen lett volna egyetlen központból igazgatni, e feladatot különböző birtokszervezetek látták el. A sűrű erdőkkel borított hegyvidékeken gyéren lakott erdőuradalmakat létesítettek, melyek bőséges vadállománya pazar lehetőséget biztosított a királynak és udvarának a kedvelt időtöltés, a vadászat űzésére, vagy egyszerűen csak menedéket nyújtott a nyári hőség elől. Ilyen erdőuradalmak főként az északi országrészben jöttek létre (pl. Zólyom, Sáros, Bereg), de megtaláljuk ezeket másutt is (pl. Pilis, Bakony).

Az ország betelepült vidékein lévő királyi birtokokat eltérő célokat szolgáló **ispánságokba** *(comitatus)* szervezték. Az ország egész területén fellelhető királyi **udvarházakhoz** *(curia, curtis)* kapcsolt birtokokból kialakított udvarnokispánságok a király és udvartartása élelmezéséről, eltartásáról gondoskodtak. Az ilyen birtokokon élő szolgarendű parasztokat nevezték udvarnokoknak. Az udvarházak

az országot járó királynak és kíséretének alkalmi szálláshelyül szolgáltak, némelyiküket az uralkodók az egyháznak adományozták, hogy monostorok vagy más egyházi intézmények létesüljenek bennük.

Külön ispánságokba szervezték a királyi szolgálónépek olyan speciális feladatokat ellátó csoportjait, mint amilyenek például a lovászok, a tárnokok vagy a vadászok voltak.

A királyi birtokok és népek egy másik részét az országban talált és helyreállított vagy a Szent István parancsára újonnan emelt várak alá rendelték. Az így kialakított királyi **várszervezet** – ellentétben az udvari birtokszervezettel – elsősorban nem gazdasági, hanem hatalmi szereppel bíró intézmény volt. Ez biztosította az ország katonai megszállását, melynek révén mind a külső támadások elhárítására, mind a belső lázongások elfojtására rendelkezésre állt gyorsan mozgósítható haderő. Az egyes várakhoz tartozó, egymástól kisebb-nagyobb távolságra, olykor egyesével, máskor csoportosan elhelyezkedő várföldek és a rajtuk élő – várnépbelinek nevezett – szolgálónépek alkottak egy-egy várispánságot, melyek épp úgy területileg össze nem függő birtoktestekből álltak ilyen formán, mint az udvarnokispánságok.

A királyi birtokok jövedelmei mellett az uralkodók rendelkeztek más bevételi forrásokkal is. Ezek egyike a pénzverés volt, mely Magyarországon a Szent István-i államszervezés részeként indult meg. A pénzverés eredetileg Európaszerte uralkodói felségjog volt, a Magyar Királyságban – ritka kivételképpen – meg is maradt annak. A középkor a nemesfémből, nevezetesen az ezüstből vert érméket tekintette pénznek – aranypénz a 13. század közepéig csak Bizánc és az arabok révén került Európába –, s az érmék, ellentétben mai társaikkal, tényleges értékkel bírtak, annyival ugyanis, amennyi ezüstöt tartalmaztak. A verdékben pontosan megszabták tehát, hogy meghatározott súlyú fémből, hány érmét kell verni. A pénzverést többféle módon lehetett jövedelmezővé tenni. Az egyik lehetőséget a pénzújítás gyakorlata kínálta. Ennek lényege abban állt, hogy a király – Magyarországon ismereteink szerint elsőként I. András – bizonyos időközönként – évente, kétévente – új pénzérméket veretett, melyeket egyfajta „áru"-ként felvásároltatott alattvalóival. Mivel az árat a király diktálta, a nyereség nem maradhatott el, s a „kamara haszna" – ahogy az ilyen jövedelmet nevezték – a kincstárat gazdagította. Ha a király túlságosan gyakran nyúlt ehhez az eszközhöz, alattvalói joggal elégedetlenkedhettek, érthető tehát az 1222. évi Aranybulla rendelkezése, mely évente legfeljebb egy pénzújítást engedett meg az örökös pénzhiánnyal küzdő II. Andrásnak. A másik megoldás a pénzrontás volt, amikor is csökkentették az érmék ezüsttartalmát, s a hiányzó súlyt adalékanyagokkal pótolták. Ez, a pénzújítással kombinálva, jelentős többletjövedelemhez juttatta ugyan a pénz kibocsátóját,

hosszabb távon azonban mégsem volt kifizetődő az alkalmazása az általa okozott gazdasági bajok miatt. Az Árpád-kori Magyarországon mindkét megoldás ismeretes és használatos volt: a pénzújítással rendszeresen éltek a királyok, a pénzrontás viszont csak esetenként okozott komolyabb gazdasági nehézségeket.

A már forgalomba hozott pénz többféle módon juthatott vissza a kincstárba. Okkal feltételezhető, hogy már Szent István megkezdte alattvalói adóztatását, utóda, Péter pedig bizonyosan kivetett adókat. A 12. század elején Kálmán király egymással összefüggő adó- és hadszervezeti reformot hajtott végre, melynek részleteibe I. törvénye enged betekintést. Rendkívüli adót először II. András vetett ki, utódai aztán rendre alkalmat találtak arra, hogy maguk is éljenek ezzel az eszközzel. Az országosan kivetett adókat néhol helyi változatok kísérték vagy helyettesítették: így Szlavónia lakosai nyestbőrrel adóztak, melyet azonban Kálmán említett reformjai után pénzben fizettek meg. Közvetett adófajtáknak tekinthetjük végezetül a különféle címeken szedett vámokat, melyeket részint a közlekedés (rév-, híd- és útvámok), részint a kereskedelmi forgalom (vásár-, ill. külkereskedelmi vám) után szedtek. Ezek eredetileg megint csak a király tulajdonában voltak, az uralkodók azonban esetenként adományokat tettek a vámokból előbb csak egyes egyházi intézmények javára, utóbb, a 13. század folyamán, viszont a vámjövedelmek nagy része épp úgy magánkézre jutott, mint a királyi birtokok többsége. Az Árpád-kor végén már az sem ment ritkaság számba, hogy némely hatalmasok önkényesen kivetett vámokkal sarcolták meg a birtokaikon áthaladókat.

A középkor egyik „stratégiai árucikk"-e, a só forgalmazásának hasznán az Árpádok az egyházzal osztoztak. Utóbb II. András zsidó és mohamedán bérlőknek engedte át a sóügyek intézését, amit az egyház részint elvi okokból, részint bevételei kiesése miatt nem nézett jó szemmel, s haragját kemény eszközökkel hozta a király tudomására.

Mindezen jövedelmek páratlan összefoglalását tárja elénk egy 12. század végi dokumentum, mely vélhetően egy külföldi udvar tájékoztatására készült, talán III. Béla második házasságához kapcsolódóan. A kimutatás fő célja a magyar király és országa gazdagságának bemutatása lehetett s alighanem ennek tudható be, hogy irreálisan magasnak tűnő értékek szerepelnek benne. A bevételek összetétele és az egyes tételek egymáshoz viszonyított arányai azonban a valóságos helyzetet tükrözhetik. A jegyzék a legfontosabb jövedelmi forrásnak a pénzverést mutatja (37 %), melyet a vámok (19 %) és a megyékből befolyó jövedelmek (16 %) követnek. A sóforgalmazás haszna az összes bevétel tizedére rúgott, s ezen felül kisebb tételként szerepel Szlavónia és az erdélyi telepesek adója valamint azon ajándékok, melyeket az ispánok adtak a királynak. A kimutatás csak a pénzbeli bevételekre

terjed ki részletesen, az óriási kiterjedésű királyi birtokokat egy könnyed megjegyzéssel intézi el: „mindezek mellett a föld népe teljesen ellátja élelemmel a királyt".

4/5. „Siratták őt hűséges szívük siralmával"

Bármilyen nagy volt a király hatalma, a természet rendje szerint előbb-utóbb meg kellett válnia tőle. Rendes körülmények között ez a király halálával következett be, s az Árpádok esetében inkább előbb, mint utóbb. A középkor embere általában nem volt hosszú életű, s nem voltak azok az Árpád-ház férfitagjai sem. A dinasztia huszonhárom királyt adott az országnak, s az uralkodók alig harmada érte meg 40. életévét. Szent István és IV. Béla a maguk 63–71, illetve 64 évével valóságos Matuzsálemeknek számítottak. A királyok többségét 30. és 37. éve között ragadta el a halál, de voltak, akiknek még 30 év sem adatott meg. Az esetek jelentős többségében természetes okok vezettek a király halálára, többnyire különféle betegségek, de I. Béla például balesetet szenvedett: összeomló fatrónusa maga alá temette, a csakhamar belehalt sérüléseibe. A trónharcok gyakoriságához képest kevés királygyilkosságról van tudomásunk. Ez talán a pogány kor örökségeként az Árpádokat övező szinte vallásos tiszteletnek tudható be, mindenesetre más országokban éppen nem volt ritka az uralkodók megölése. Mindössze két királyról állítható bizonyosan, hogy gyilkosság vetett véget életének: IV. Istvánt saját hívei, IV. Lászlót pedig kedvelt kunjai ölték meg. II. László és III. István esetében szintén felmerülhet a gyanú, hogy talán méreggel oltották ki életüket. Erőszakos halált halt Péter, Aba Sámuel és I. András is. Mindhárman a trónfosztásukat kísérő harcok során szerzett sebekbe haltak bele, ám Aba esetében annak is van nyoma, hogy őt Péter talán kivégeztette.

Az uralkodó rendszerint jó előre kiválasztotta temetkezési helyét. A 11. században az lehetett az általános szokás, hogy a saját alapítású egyházak valamelyikét jelölte ki a király e célra. Így temetkezett Szent István a székesfehérvári bazilikába, I. András a tihanyi, I. Béla a szekszárdi, Szent László a somogyvári apátságba – Lászlót csak utóbb szállították át Váradra –, de Aba Sámuelt is saját monostorában, Abasárott temették el. Pétert Pécsett helyezték örök nyugalomra, vélhetően azért, mert ő fejezte be a székesegyház építését, s alighanem ugyanezen okból temették I. Gézát Vácra. Kálmán Szent István mellé, a székesfehérvári bazilikába temetkezett, s példáját több utóda (II. Béla, II. Géza, II. László, III. Béla, III. László) követte. A fehérvári prépostság mindazonáltal nem lett a dinasztia kizárólagos temetkező helye: királysírokat ápoltak Váradon (II. István), Esztergomban (III. István, IV. Béla), Egerben (Imre) az egresi ciszterci monostorban (II. András), a

Margit-szigeti domonkos apácakolostorban (V. István), Csanádon (IV. László) s Budán (III. András).

A halott király végső nyugalomra helyezését olykor olyan események előzték meg, melyek a legkevésbé sem mondhatók kegyeletteljesnek. Ezek közül a legkirívóbb minden bizonnyal IV. István esete. István alig néhány hónapot uralkodott unokaöccse, III. István ellenkirályaként. Királyságának egy csatavesztés vetett véget, melyet követően fogságba esett, s csak úgy szabadulhatott, hogy ígéretet tett trónigénye feladására. Ennek ellenére utóbb többször is kísérletet tett a visszatérésre. Utoljára Zimonyba vette be magát, ám ostromolt hívei az ő élete árán vásárolták meg maguknak a szabad elvonulást. István holttestét temetetlenül a város kapuja elé vetették, ám végül – mégis csak a dinasztia egyik tagjáról volt szó – végtisztességben részesítették s előbb Zimonyban, utóbb Székesfehérvárott temették el. Alig valamivel járt jobban IV. Béla, noha ő köztiszteletben álló uralkodóként hunyta le szemét. Az öreg királyt végakarata szerint az esztergomi ferencesek templomában temették el kedvenc fia, Béla herceg mellé, ám Esztergom érsekében feltámadt a féltékenység, s a holttestet a maga székesegyháza számára követelte. Az érsek és a barátok közötti vita a tettlegességig fajult, s végül csak pápai ítélet biztosíthatta a ferenceseknek a holttestet, IV. Bélának pedig a nyugalmat.

Az Árpád-házi királyok némelyikének története halála után sem zárult le. A trónjáról elűzött Salamon 1083 után elhagyta az országot, s a besenyőkhöz csatlakozott, tőlük remélve, hogy visszasegítik királyságába. Reményei megcsalták, s 1087-ben egy besenyő-bizánci összecsapás során életét vesztette. Legalábbis így tudta a világ és felesége, aki egy év múlva új házasságot kötött. Utóbb azonban olyan hírek keltek szárnyra, hogy Salamon életben maradt s az Isztriai-félszigeten remeteként vezekelt bűneiért, sőt, látni vélték őt egy alkalommal Magyarországon is. Hogy mi az igazság Salamon halála körül, az ma már aligha deríthető ki, mindenesetre tény, hogy az isztriai Pola városának környékén szentként tisztelték a száműzött királyt és állítólagos sírját is ismerték. Hasonló elégtétel jutott osztályrészül halála után Aba Sámuelnek is. Róla a krónikáshagyomány azt a hírt tartotta fenn, hogy amikor néhány évvel halála után felnyitották a sírját, „szemfedőjét és ruházatát épségben, sebhelyeit begyógyulva találták", miként az a szentek esetében szokott történni. Ez a tudósítás alkalmasint egy Sámuel személye körül kibontakozó spontán népi szentkultusz emlékét őrzi. Két királyt ugyanakkor, az államalapító Istvánt és az ideális lovag megtestesítőjeként tisztelt I. Lászlót, az egyház hivatalosan is szentjei közé fogadott.

5. A királyné

„Örökös vigasza nélkül" meghalni – ennél nagyobb csapás csak kevés létezett a középkor embere számára. Ha a szerencsétlenség történetesen az uralkodóval esett meg, a következmények az egész országra ránehezedtek. Az, hogy a királynak nem született fia – mert hiszen erről van szó: „örökös" alatt a középkori magyar jog a fiúgyermeket értette –, mindazonáltal távolról sem mondható rendkívüli eseménynek. A huszonhárom Árpád-házi uralkodónak csak alig több, mint fele hagyott hátra maga után egy vagy több fiút, a többiek gyermektelenül haltak meg, vagy, ami az utódlás szempontjából ezzel egyenértékű, „csak" leányaik voltak. Mindaddig, amíg az éppen uralkodó királyon kívül a dinasztia más férfitagjai is éltek, a király fiának hiánya nem támasztott megoldhatatlan nehézségeket: a trón s vele az ország feletti uralom az Árpádok nemzetségének egészét illette meg a kortársak hite szerint, s nem az uralkodócsalád egyik vagy másik ágát. E felfogás a hatalom folyamatosságának fikcióját a dinasztia létéhez kötötte, s ily módon parancsoló szükségszerűség volt az uralkodócsalád fennmaradásáról gondoskodni.

A kívánt cél elérésének eszköze magától értetődő volt: a királynak meg kellett házasodnia s utódokat kellett nemzenie.

5/1. Királyi frigyek

A király házassága, mint az eddigiek alapján is sejthető, a legkevésbé sem volt az uralkodó magánügye. Hogy mennyire nem, arról fogalmat alkothatunk II. István története alapján. Könyves Kálmán fiáról feljegyezte a krónikás, hogy „nem akart törvényes feleséget venni, hanem szajha ágyasokkal adta össze magát. Ezért … az előkelőségek, fájlalva az ország áldatlan állapotát és a király gyermektelenségét, szereztek neki feleséget, egy igen előkelő úrnőt, az apuliai Guiscard Robert – ezen a ponton krónikás bizonyosan téved, valójában Róbert, capuai normann herceg – lányát." A házasság egyébként nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mivel gyermek nem született belőle – meglehet, István továbbra is ágyasait részesítette előnyben. Az idézett szöveg ugyanakkor az uralkodói házasságok egy további vonatkozására hívja fel a figyelmet. Amikor II. István főemberei megfelelő feleséget kerestek uruk számára, aligha kerülték el figyelmüket azok a külpolitikai előnyök, melyekkel a dél-itáliai normann herceg lányával kötendő házasság kecsegtetett. A

Német-római Császárság és a pápaság között az idő tájt dúló küzdelemben a normannok a latin egyház fejét támogatták, miként a Magyar Királyság is, s további kapcsolódási pontot jelentett a két ország külpolitikája között, hogy mind a magyarok, mind a normannok szemet vetettek a Balkán egyes területeire, részint Velence, részint Bizánc ellenében. II. István és az ismeretlen nevű hercegnő házassága e hódító tervek megvalósítását elősegíteni hivatott szövetséget létesített a normann és a magyar állam között. Más kérdés, hogy a szövetség épp oly eredménytelen maradt külpolitikai téren, mint a dinasztia fennmaradása szempontjából maga a házasság.

II. István esete legfeljebb a házasságtól való vonakodása miatt tekinthető egyedinek. A többi Árpád-házi uralkodó házasságkötése egyebekben teljesen hasonló elvek szerint jött létre: az uralkodócsalád továbbéléséről való gondoskodás és a külpolitikai szövetségkeresés szempontjai egymástól elválaszthatatlanul keverednek a frigyekben. Szent István házassága a bajor Gizellával minden kétséget kizáróan Géza fejedelem legnagyobb külpolitikai sikere volt, s az általa létesült bajor-magyar szövetség biztos támaszt nyújtott Istvánnak az államszervezés során. Más esetben a házasságkötés az azt megelőző ellenségeskedés időszakát zárta le. A Péterrel szemben trónra került I. András uralmát a Német-római Császárság hosszú éveken át nem volt hajlandó elismerni, s csak meg-megújuló támadásainak sorozatos kudarca bírta rá a helyzet elfogadására. A békét házasság pecsételte meg: András fia, az akkor már megkoronázott Salamon feleségül vette IV. Henrik császár nővérét, Juditot. A frigy tisztán politikai jellegét mi sem mutatja jobban, mint hogy mind a férj, mind a feleség gyermek volt még hivatalos egybekelésük idején, s ráadásul Judit néhány évvel idősebb is volt Salamonnál. Szintén gyermekként kötött házasságot egy előkelő kun leánnyal a későbbi V. István. A frigy politikai tétje ez alkalommal az országból a tatárjárás idején kivonult kunok megnyerése s újbóli betelepítése volt. Mint látható, az esetek egy részében még az apa gondoskodott fia házasságáról, s a gyermekházasságok éppen nem mentek ritkaságszámba. Ha érett fejjel, maga az uralkodó választott ki jövendőbeliét, nem kevésbé gondosan mérlegelte a lehetőségeket. III. Béla első felesége halála után előbb egy bizánci hercegnőt akart feleségül venni, alighanem azért is, mert így a rokoni kapcsolatra hivatkozva avatkozhatott volna be az akkortájt éppen trónviszályokkal terhes bizánci belpolitikába. Ez a lehetőség azonban a bizánci hatalmi tényezők figyelmét sem kerülte el, s ezért nem haboztak megakadályozni a házasság létrejöttét. Elutasítását követően Béla az angol udvarban próbálkozott. II. Henrik unokáját szemelte ki, de ebből a házasságból sem lett semmi, s így végül Margitot, II. Fülöp francia király nővérét vette feleségül. Érdekes módon III. Béla fia és utóda, Imre király is messze idegenből hozott feleséget magának az aragóniai

Konstancia személyében. Ez annál is inkább feltűnő, mert az Árpádok rendszerint szomszédos országok uralkodócsaládjaival létesítettek házassági kapcsolatot: többnyire bizánci, orosz, lengyel, német és itáliai hercegnők közül kerültek ki a magyar királynék.

A kereszténység tanításainak megfelelően a dinasztikus házasságok épp úgy egy életre köttettek, mint a közönséges halandók esetében. Voltak persze kivételes esetek, melyeket a házasság szentségét hirdető egyház is kénytelen volt tudomásul venni. A királyi frigyek felbontása során, ha arra sor került, ugyanazon szempontokat mérlegelték, mint a házasságok megkötése alkalmával, érvényesítésük lehetőségét azonban korlátozta, hogy tekintettel kellett lenni az egyház álláspontjára is. Annak így nem volt akadálya, hogy Könyves Kálmán eltaszítsa magától házasságtörésen kapott második feleségét, az orosz Eufémiát. A férjes asszony félrelépését a kor rendkívül szigorúan ítélte meg, mégpedig az egyházzal teljes egyetértésben. A Szent László korában tartott szabolcsi zsinat egyik rendelkezése szerint: „ha valaki más férfival fajtalankodó feleségét megöli, Istennek adjon számot", azaz az evilági hatóságok nem tekintették gyilkosságnak az ilyen esetet, s nem üldözték elkövetőjét. Kálmán király megkímélte Eufémia életét, az asszony büntetése a szégyen volt: haza kellett térnie apjához, Vlagyimir kijevi nagyfejedelemhez. A kínos botrányt követően Kálmán nem vett magához új feleséget, amit egyébként az egyházi törvények elő is írtak a hasonló esetekre.

Kálmán esetében – az ügy erkölcsi vonatkozásai miatt – az egyház méltányolta a király indítékait, kevesebb megértésre talált II. András, amikor merőben politikai megfontolások alapján fia, Béla házasságát akarta érvényteleníttetni. Pedig a frigy András ötlete volt, aki hazatérőben szentföldi hadjáratáról számos házassági terv kieszelésével foglalatoskodott. Legidősebb fiának és örökösének, Béla hercegnek a nikaiai császár leányát, Máriát szánta feleségül, s hogy mennyire komolyan gondolta a dolgot, azt mutatja, hogy mindjárt magával is vitte a hercegnőt Magyarországra. Kezdetben minden ment a maga megszabott útján: 1220-ban, amikor Béla betöltötte a 14. évét, egybekelt az ifjú pár, s mivel Bélát már évekkel előbb megkoronázták, a házasságkötéskor királynévá koronázták Máriát is. A trónörököspár már két éve élt együtt a legnagyobb egyetértésben, amikor II. András váratlanul úgy döntött, hogy a fiatalok „nem illenek egymáshoz", s Bélának inkább olyan feleség kellene, „aki nagyobb hasznot hajt az országnak". Meglehetősen nyers és leplezetlen megfogalmazása ez a királyi házasságok politikai vetületének. Andrásnak sikerült rávennie fiát, hogy maga is szorgalmazza a pápánál a válás engedélyezését, a dologból azonban ennek ellenére sem lett semmi. III. Honorius pápa ugyanis a magyar püspöki kart bízta meg az ügy kivizsgálásával, s a főpapok úgy találták, hogy az ügy „az ország botrányára és a keresztény vallás

gyalázatára" van, s a pápa ennek megfelelően megtagadta a válás engedélyezését. A pápai döntést követően Béla herceg nyomban visszafogadta feleségét, úgy látszik, nem volt ellenére az események ilyetén fordulata. II. András végül kénytelen volt beletörődni a kudarcba: hosszú uralkodása alatt nem először, s nem is utoljára kellett megtapasztalnia, hogy az egyház lelki hatalma miként képes hatékonyan korlátozni az uralkodók evilági hatalmát.

Mivel hivatalosan elválni nem volt egyszerű, a királynak más megoldást kellett találnia, ha ráunt feleségére vagy egyéb ok miatt nem kívánt vele élni. A legkézenfekvőbb az volt, ha ágyast – vagy ha úgy tartotta kedve: ágyasokat – tartott, mint ahogy az több esetben meg is történt. I. Andrásnak még egy György nevű, egyébként ismeretlen sorsú, fia is született ágyasától. A legdurvább módon IV. László szabadult meg feleségétől: egyszerűen kolostorba záratta Anjou Izabellát, hogy zavartalanul tölthesse kedvét kun szeretőivel, s a királynét csak az esztergomi érsek kemény fellépése szabadította ki megalázó helyzetéből.

5/2. A király felesége

A magyar király felesége koronázása révén nyerte el a **királynéi** *(regina)* méltóságot. Ha a trónra lépő uralkodó már házasember volt, feleségét vele együtt koronázták meg egy, a királyavatáshoz hasonló szertartás során, ha a már koronás király házasodott, akkor a házasságkötés ünnepségének fényét emelte az asszony megkoronázása. Afelől megoszlanak a vélemények, hogy a királynét az uralkodói fejékkel koronázták-e meg vagy sem, az mindenesetre bizonyos, hogy saját koronájuk is volt – alkalmasint akár több – a királynéknak. Szent István feleségének, Gizellának a drágakövekkel ékesített aranykoronáját például mindaddig a veszprémi székesegyház kincstárában őrizték, míg a szentföldi hadjáratra induló II. András magához nem vette azt 1217-ben, s Palesztinában pénzzé nem tette költségei fedezésére.

Az ékszert nem véletlenül őrizték éppen Veszprémben. A 13. századi magyar királyi udvarban az az – aligha helytálló – hagyomány élt, hogy a veszprémi püspökséget az első királyné, Gizella alapította. Ha az alapítás nem is tekinthető Gizella művének, az bizonyos, hogy kitüntető gondoskodással pártfogolta a veszprémi egyházat, s ebben utódai, a későbbi királynék is követték példáját. A 13. században már számos jele van annak, hogy a veszprémi püspökség különleges kapcsolatban áll a királynéi méltósággal. 1216-ban pápai ítélet biztosította a veszprémi püspöknek a királyné koronázásának előjogát az esztergomi érsekkel szemben, ami arra utal, hogy a püspökség már ezt megelőzően is igényt tartott e ki-

tüntető szerepre. Hogy mióta, az nem tudható, 1269-ben mindenesetre „régi időktől", 1276-ban pedig egyenesen a püspökség „alapításától fogva" gyakorolt kiváltságának mondják a veszprémi püspök királyné koronázási jogát. Mindkét esetben megemlítik, hogy ehhez kapcsolódóan a püspököt illeti meg a királyné kancellárjának a tiszte is, ám az Árpád-kor folyamán ennek ellenére előfordult, hogy más egyházi méltóságok töltötték be ezt a bizalmi szerepkört.

A királyné személye körül a királyihoz hasonló udvartartás szerveződött. Az 1298. évi törvény egyenesen előírja a királynénak – III. András második feleségéről, az osztrák Ágnesről van szó – udvara fenntartását: „Hogy Magyarország királyné asszonya kellő méltóság tekintélyének örvendezhessen, udvarát méltóságokkal és tisztségekkel töltsék be, s azokat magyar nemesek – nem pedig idegenek – ünnepélyesen vezessék, ahogy illik". A törvény szövege meglehetős pontossággal tükrözi a királynéi udvartartás szerepét, mely eszerint egyfelől reprezentatív célokat szolgált, másfelől pedig tisztségekhez – s azokkal együtt jövedelmekhez – juttatta azon előkelőket, akiknek valami oknál fogva nem jutott méltóság a királyi udvarban. Ez utóbbival függ össze az „idegenek" emlegetése. A királynék, mint arról már szó esett, külországokból érkeztek új hazájukba, s rendszerint rangjukhoz illő népes kísérettel. Mi sem természetesebb annál, mint hogy bizalmasaik – legalábbis eleinte – e kíséret tagjai közül kerültek ki, ami persze, alkalomadtán feszültségek forrása lehetett a királyné kegyeltjei és a magyar előkelők között. E feszültségek szerencsés esetben idővel maguktól kialudtak: az udvarhölgyek magyar előkelőkhöz mentek feleségül, a királyné lovagjai pedig birtokokat nyervén letelepedtek a csakhamar beolvadtak a magyar arisztokráciába, mint történt az jó néhány esetben. Akadt azonban arra is példa, hogy a királyné honfitársai iránti túlzó kedvezése tragédiába torkollott. II. András felesége, Gertrúd, úgy tűnik, valóban nem ismert mértéket saját rokonai és kegyencei istápolásában. Nyilván nem kis szerepe volt a királynénak abban, hogy férje sógorát, Berchtoldot kalocsai érsekké neveztette ki a pápával, jóllehet Gertrúd öccse az egyházjog által előírtnál jóval fiatalabb volt, s ráadásul felkészültsége is messze elmaradt a kívánatos szinttől. Berchtold mohósága mindazonáltal keveselte a főpapi stallumot, s rövidesen az ország legfontosabb világi méltóságai közül is megkaparintott néhányat. A Német-római Birodalom Adria-parti tartományaiból származó „meráni" Gertrúd rokonai mellett honfitársait is bőkezűen pártfogolta, s a magukat jó okkal mellőzöttnek érző magyar előkelőkben kisvártatva fellángolt a királyné és az idegenek elleni gyűlölet. Meglehet, hogy Anonymus odavetett megjegyzése – „éppen most is rómaiak legelnek Magyarország javaiból" – szintén a merániakra utal. Hogy mindezen felül az egyik magyar urat – nevezetesen Bánkot – még személyes sérelem is érte Gertrúd és köre részéről, az legalábbis kétséges, bár nem lehetet-

len. Mindenesetre tény, hogy 1213 szeptemberében a pilisi erdőben időző Gertrúdra és kíséretére néhány magyar előkelő fegyveres kézzel rátört, a királynét és udvarának néhány tagját legyilkolta s a jelen lévő Lipót osztrák herceg és Berchtold kalocsai érsek életét is csak a gyors futás mentette meg. A példátlan eseményt nem követte példás megtorlás: II. András a merénylők egyikét karóba ültette ugyan, a többieknek azonban nem esett bántódása, csak évekkel később kobozták el birtokaikat.

Az udvartartás költségeinek fedezésére a királynénak megfelelő vagyon állt a rendelkezésére. Alapjául azok a birtokok szolgáltak, melyek a mindenkori királynét illették meg. E birtokokat minden bizonnyal a királyiak közül különítették el a királyné számára, mégpedig már Szent István korában, hiszen utóbb többször is emlegetnek olyan földeket, melyeket egykoron még Gizella királyné adományozott egyik vagy másik egyháznak. A királynéi birtokok az ország minden részén fellelhetők, néhol azonban olyan nagyobb birtoktesteket alakítottak ki belőlük, mint amilyen a vizsolyi (Abaúj m.), a segesdi (Somogy m.) vagy a besztercei és radnai (Észak-Erdély) uradalmak voltak. A 13. század végén kerülhetett a királynéi uradalmak közé a középkorban Nagy-sziget néven ismert mai Csepel-sziget. Bizonyos adó- és vámjövedelmek szintén a királynéi kincstárba folytak be.

Néhány esetben tudomásunk van arról, hogy a házasságkötés alkalmával a királyi férj külön szerződésben juttatott további javakat feleségének. Így járt el Imre az aragón Konstanciával való egybekelésekor valamint II. András is második és harmadik házassága idején, amikor is jegyajándékképpen egyes megyék királyi jövedelmeit, ill. tekintélyes pénzösszegeket adtak feleségüknek. Arra is van végül példa, hogy az uralkodó személyre szólóan tett adományt felesége javára. Így jutottak IV. Béla hitvese, Mária kezére Pilis megye királyi javai 1259-ben.

5/3. Kegyes úrnők – politikus asszonyok

A középkor a férfiak világa volt: a nők élete többnyire azon szférában zajlott, melyet forrásaink homályban hagynak. Nem számítanak kivételnek e tekintetben az Árpád-házi királynék sem. Néhányukról csak nevük és származásuk adatai maradtak fenn, másokról még ennyit sem tudunk. A királyné személyének háttérben maradása szükségképpen fakad abból a szerepből, amelyet a kor juttatott neki, s vele együtt persze, a többi nőnek. A királynéval szemben támasztott legfőbb követelmény magától értetődően az volt, hogy gyermekeket szüljön férjének és a dinasztiának. Lehetőleg erős, egészséges fiúkat, de a dinasztikus házasságpolitika néhány leánynak is jó hasznát vette alkalomadtán. Ennek megfelelően nem volt

ritka az egy házasságból származó 5–10 gyermek sem. Sarolt legalább öt gyermeket szült Gézának és öt gyermek származott II. András és Gertrúd tizenhárom évnyi házasságából. Négy frigyből (I. Béla – Recheza, II. Géza – Eufrozina, III. Béla – Anna, V. István – Erzsébet) született hét gyermek, míg a legtermékenyebbnek IV. Béla felesége, Mária bizonyult, aki hosszú házassága során nem kevesebb, mint tíz gyermeknek adott életet. E számok ma magasnak tűnnek, a korban azonban hihetőleg átlagosnak számítottak. A királyné életét tehát, amíg csak alkalmas életkorban volt, mindenekelőtt a terhesség, a szülés és a gyermeknevelés töltötte ki.

A gyermekszülés a legfontosabb, de nem az egyetlen kötelezettsége volt a királynénak. Elvárták tőle, hogy kivegye a maga részét a királyi udvar reprezentációs tevékenységéből. Amikor 1189-ben Barbarossa Frigyes német-római császár átvonult Magyarországon a Szentföldre igyekvő keresztes hadával, III. Béla és második felesége, Capet Margit közösen fogadták a fejedelmi vendéget, akit a királyné fényűzően felszerelt sátorral ajándékozott meg. Hasonlóképpen királynéhoz illő cselekedetnek tartották a jótékonykodást valamint az egyházak kegyes adományokkal való gazdagítását.

Jóval kisebb szerepet szánt a kor a királynéknak a szorosan vett politika terén. Ennek ellenére az a lehetőség, hogy személyes befolyását felhasználva, a háttérből irányítsa az eseményeket, nyitva állt a királyné előtt: Géza feleségéről, Saroltról feljegyezték, hogy „férjét és ami férjéé volt, maga kormányozta". Sarolt persze nem tartozott a galamblelkű kegyes úrnők közé. A jól informált kortárs, Merseburgi Theotmar egyenesen azt is tudni véli, hogy „a szép asszony szerfölött ivott, és a lovat vitézek módjára ülte meg, egy embert pedig haragjában felhevülve meg is ölt. Ez a megfertőzött kéz jobban tenné, ha orsót forgatna, és dühét türelemmel fékezné!" Az „orsóforgatás" mellett mindazonáltal annak nem volt akadálya, hogy a királyné férje politikájának támogatójaként vállaljon szerepet például oly módon, ahogy IV. Béla felesége, Mária tette. A királyné IV. Béla tatárjárást követően meghirdetett várépítési programjának sikeréhez úgy járult hozzá, hogy saját kincseit feláldozva megépíttette Visegrád várát, melyet az özvegyek és árvák menedékének szánt egy esetleges újabb tatárt támadás esetére. Önálló hatalmi tényezővé azonban csak rendkívüli körülmények közepette vált a királyné.

Ilyen rendkívüli helyzet állt elő akkor, amikor II. István király gyermektelen halálát követően II. Béla lépett a trónra. Béla még kisgyermek volt, amikor apjával, Álmos herceggel együtt Kálmán király parancsára megvakították. A vak gyermek ezt követően előbb az Álmos által alapított dömösi prépostságban élt, majd – miután apja jobbnak látta Bizáncba menekülni – a pécsváradi monostorban rejtegették hívei. II. István idővel tudomást szerzett a herceg otllétéről, s udvarába

hozatta az időközben felserdült Bélát. István feleségről is gondoskodott unokafivére számára Uroš szerb nagyzsupán leánya, Ilona személyében s intézkedett a hercegi pár méltó ellátásáról. A magyar krónika úgy tudja, hogy a gyermektelen István a vak Bélát akarta megtenni örökösének, aminek viszont ellene mond az a – szintén a krónika által fenntartott – hír, hogy II. István már ezt megelőzően kijelölte nővére fiát, Saul herceget utódjának. A trónt végül is II. Béla foglalhatta el – talán az szólt mellette, hogy ő, riválisával szemben, apai ágon származott a dinasztiából – s az uralkodói teendői ellátásában értelemszerűen korlátozott Béla mellett igen nagy szerep jutott Ilona királynénak az ország kormányzásában. A krónika elbeszélése szerint a királyné szervezte meg azt az aradi gyűlést is, amelyen – az ő felszólítására – lemészárolták mindazon előkelőket, akiket II. Béla és Álmos megvakíttatásában való részvétellel gyanúsítottak. A véres leszámolás hatvannyolc áldozatot követelt, s feltehető, hogy a mészárlás emlékének ellensúlyozására, egyfajta engesztelésképpen alapította II. Béla az aradi prépostságot.

Ilona kormányzati befolyása huzamosabb ideig tartott, más királyi asszonyok kritikus pillanatokban próbálkoztak meg azzal, hogy beavatkozzanak a politikába. II. Géza özvegye, Eufrozina királyné arra tett kísérletet, hogy fia, III. István halála után a Bizáncból hazatérő III. Bélával szemben annak öccsét, Gézát segítse az ország trónjára. Kudarcot vallott, s ezért súlyos árat kellett fizetnie: fia, Béla, előbb fogságra vetette, majd száműzetésbe küldte.

Alig valamivel járt jobban IV. László anyja, a kun Erzsébet. Ő egy kun előkelő lányaként lett még gyermekként a szintén kiskorú István herceg – a későbbi V. István király – felesége. Erzsébet előbb csak elszenvedője volt az országos politika eseményeinek: amikor férje és apósa között fegyveres harc tört ki, gyermekeivel együtt IV. Béla fogságába esett, s rabként őrizték Turóc várában. Személyiségéből nem hiányzott a nagyravágyás – ennek jeleként a „kun császár leányá"-nak címeztette magát –, nyilván e jellemvonásának is szerepe volt abban, hogy utóbb már nem érte be a királyi asszonyok sorsául szánt passzivitással, s igyekezett magához ragadni a politika irányítását. A lehetőséget erre, legalábbis egy kortársi gyanú szerint, maga teremtette meg. Történt ugyanis, hogy 1272 nyarán V. István udvarával együtt Horvátországba készült, hogy személyesen találkozzék szövetségesével, Anjou Károly nápolyi királlyal. (A két király szövetségét, kell-e mondani, kettős házassági szerződés pecsételte meg: István fiának, Lászlónak a jövendőbelije Anjou Izabella, Károly leánya lett, míg István lányát, Máriát Anjou Károly fiával – szintén Károly – jegyezték el.) Szlavóniában váratlan esemény szakította félbe az utat: a tartományt kormányzó Joachim bán elrabolta a trónörökös László herceget s bezárkózott vele egyik várába. V. István hiába ostromoltatta a várat, s néhány hét múlva megbetegedvén meghalt.

Mint említettük, már a kortársakban felmerült az a lehetőség, hogy Joachim nem saját szakállára cselekedett, hanem a királyné tudtával és beleegyezésével hajtotta végre akcióját. Mindenesetre valóban feltűnő, hogy V. István halála után Erzsébet és Joachim a legnagyobb egyetértésben készülődtek a tízéves László herceg megkoronázására. Az előkészületeket azonban újabb merénylet zavarta meg. Ez alkalommal V. István néhány híve tört rá az özvegy királyné székesfehérvári házára, s csak heves közelharc árán sikerült megfutamítani őket. Erzsébet is közvetlen életveszélyben forgott, ekkor kaphatta az első leckét arról, hogy talán mégsem megy majd minden olyan simán, mint gondolta. IV. Lászlót mindenesetre megkoronázták, ám ha Erzsébet arra számított, hogy a gyermek helyett majd maga uralkodhat, keservesen csalódnia kellett. Hívei sorra elhagyták – legelőbb maga Joachim –, s az irányítás hetek alatt kicsúszott az özvegy kezéből. A következő években egymással vetélkedő nagyúri csoportok kormányozták az országot, leginkább persze, saját érdekeiket követve. Erzsébet megpróbálkozott azzal, hogy lépést tartson az előkelőkkel a hatalom birtoklásáért vívott kíméletlen versengésben, de vereséget szenvedett. 1274-ben ismét el kellett szenvednie a fogság megaláztatását, ekkor az a nagyúri „párt" kerítette a hatalmába az özvegy királynét fiával együtt, amelynek egyik vezetője történetesen éppen Erzsébet egykori bizalmasa, az említett Joachim volt. Erzsébet végül teljesen kiszorult az országos politika színteréről és legfeljebb két távol eső déli tartomány, Macsó és Bosznia kormányzásában kereshetett vigaszt. Halála évét nem tudjuk, annyi biztos, hogy túlélte fiát, IV. Lászlót.

A kun Erzsébet alighanem messze túlbecsülte saját képességeit, amikor azt hitte, megzabolázhatja a nagyhatalmú és erőszakos előkelőket, akik a 13. század utolsó negyedében a teljes politikai zűrzavar állapotába taszították az országot. Kudarca személyes jellegű volt, ami annál is inkább valószínű, mert egy másik asszony nagyon is figyelemre méltó sikereket mondhatott magáénak ezen a téren. Ez az asszony, Morosini Tomasina, maga is Árpád-házi király – III. András – anyja volt, ám ellentétben a kun Erzsébettel, soha sem volt magyar uralkodó felesége. A sajátos helyzet magyarázatát a 13. század közepének eseményeiben lelhetjük meg. II. András második felesége halála után – noha már nem volt éppen fiatal ember, a hatvanadik életéve felé járhatott – harmadszor is megnősült. Felesége az itáliai Estei Beatrix lett. Még egy éve sem tartott a házasság, amikor András meghalt. Az özvegy állapotos volt éppen, ám mostohafiai, IV. Béla és öccse, Kálmán herceg arra gyanakodtak, hogy a születendő gyermek házasságtörő kapcsolat gyümölcse. Ebbéli meggyőződésüket nem rejtették véka alá, s az özvegy Beatrixot őrizet alatt tartották. Az asszonynak azonban sikerült külföldre menekülnie, aholis megszülte fiát. A gyermeket – nyilvánvaló utalással a dinasztia ősének tekintett államalapító-

ra – István névre kereszteltette. IV. Béla és Kálmán soha nem ismerte el testvérének az Utószülött István herceget, aki egész – meglehetősen kalandos életét – Magyarországtól távol élte le. Utószülött István második felesége volt az előkelő velencei patríciuscsaládból származó Morosini Tomasina. Házasságukból született az az András herceg, akit az ország előkelői, félretéve az apja származásának törvényességével kapcsolatos esetleges kétségeiket, IV. László halála után nagysietve Magyarország királyává koronáztak keresztül húzva más trónkövetelők számításait.

Tomasina 1293-ban, fia hívására érkezett Magyarországra, ahol hamarosan a királyi hatalom legfőbb támasza lett. III. András meglehetősen szokatlan módon, részt juttatott anyjának az ország irányításából. Tomasinára bízta a Dunától az Adriai-tengerig terjedő – a Drávántúl mellett dél-dunántúli megyéket is magában foglaló – országrészek kormányzatát, s az anyakirályné férfiakkal vetekedő eréllyel vette kezébe az ottani ügyek intézését. Az „ügyek intézése" az idő szerint leginkább a királyi hatalom ellen lázadó nagyurakkal való hadakozást jelentette, ám Tomasinát ez sem hozta zavarba s megbirkózott a feladattal. 1294-ben ostrommal foglalta el IV. László utolsó nádorától, Mizsétől a baranyai Szekcső várát, 1295-ben és 1299-ben pedig a nagyhatalmú szlavón előkelők, a Babonićok lázadását verte le. A hadakozás közben békebeli ügyekre is volt gondja: pereket ítélt meg, birtokokat adományozott. Tomasina 1300 végén bekövetkezett halála nem csak családi, de politikai tekintetben is súlyos csapást mért III. Andrásra, aki alig egy hónappal élte túl anyját.

5/4. Az özvegyek sorsa

A középkori magyar jog gondoskodott a férje halála után egyedül maradó asszonyról. Az özvegy anyagi biztonságát a hitbér *(dos)* intézménye teremtette meg, mely az asszonynak juttatta a férj vagyonának egy meghatározott – a szokás alapján megállapított vagy szerződésben kikötött – hányadát. A királynék hitbérét alighanem a házassági szerződésben állapították meg. Imre király két megye jövedelmét kötötte le hitbér címén felesége, Konstancia számára, mégpedig oly módon, hogy az asszony mindaddig, amíg férje halála után Magyarországon marad, élvezze azokat, ha azonban megözvegyülvén eltávozna az országból, 12 ezer márkát (több, mint 2800 kg ezüstöt) kapjon annak fejében. A rendelkezés amellett, hogy érzékelteti a királynéi hitbér tekintélyes nagyságát, fényt vet arra a dilemmára is, amellyel férjük halála után a királynéknak szembe kellett nézniük. Voltak, akik a maradás mellett döntöttek, meglehet, azért, mert már évtizedek óta itt éltek. A maradás azonban nem minden esetben volt veszélytelen vállalkozás. Az első királyné, a bajor Gizella alig egy évvel Szent István halála után keserű tapasztalatok-

kal lett gazdagabb az özvegy királyné kiszolgáltatottságát illetően: Péter király megfosztotta mindazon javaktól – birtokoktól és pénztől –, melyek István rendelkezéséből megillették, s ráadásul még őrizet alatt is tartotta. Gizella végül, talán 1045-ben, visszatért Bajorországba, ahol egy passaui kolostor apátnőjeként halt meg évtizedekkel később, 1060-ban. Mások eleve jobbnak látták, ha megözvegyülvén rögtön hazatérnek. Gizella példája ellenére sem valószínű, hogy valamiféle atrocitástól való félelem játszotta ebben a fő szerepet, a legtöbb esetben egyszerűen csak arról lehetett szó, hogy a királyi férj halálával nem volt immár ok, mely egy idegen országban való lakozásra kényszerítette volna az özvegyet. Láthattuk, Imre király is magától értetődő természetességgel vette számba ezt a lehetőséget. A hazatérőket új házasság vagy a kolostori élet magánya várta.

Ha az özvegy mégis a maradás mellett döntött, forrásaink hallgatásából következtetve, visszavonultan élhetett. IV. László sok megaláztatást elszenvedett egykori felesége, Anjou Izabella – Magyarországon egyébként Erzsébet néven emlegették – egy évtizeden át békésen élt özvegyként új hazájában annak ellenére, hogy családja, a nápolyi Anjou-ház, nem ismerte el – az általuk fattyú gyermekének tartott – III. András uralmát törvényesnek és V. István leánya, Mária nápolyi királyné jogán magának követelte a magyar trónt. Az özvegy Izabella ily módon kezdettől fogva meglehetősen kényes helyzete 1300-ra vált végképp tarthatatlanná, s így az asszony visszatért hazájába, hogy aztán két évvel később domonkos apácaként fejezze be életét. Távozásával egy időben szállt partra Dalmáciában rokona, a tizenkét éves Károly herceg, hogy harcba induljon a magyar koronáért.

6. A herceg

Ha az Árpád-kor ismerte volna a családtervezés modern fogalmát és gyakorlatát, a dinasztiának ugyancsak súlyos dilemmával kellett volna szembenéznie. Az uralkodóház fennmaradásának elemi érdeke ugyanis azt tette kívánatossá, hogy lehetőség szerint minél több, a férfikort elérő és családot alapító tagja legyen a dinasztiának, csökkentve ezzel az Árpád-ház kihalásának veszélyét. Másfelől ugyanakkor az az könnyen belátható, hogy egyszerre csak egy személy ülhet az Árpádok trónján, melyen azonban aligha esett kényelmes ülés, ha valamelyik hatalmi ambíciókat tápláló rokonban felmerült a „Miért pont ő, s nem én?" kérdése. Minden jel arra vall, hogy általában az előbbi megfontolás nyomta le a mérleg serpenyőjét, s az Árpádoknál nem alakult ki a potenciális vetélytársak kiiktatásának gyilkosság vagy kolostorba kényszerítés eszközeit alkalmazó gyakorlata. Egyetlen esetről tudunk, ami ellentmond ennek. Ha hihetünk a magyar krónikáknak, Kálmán király, megelégelvén öccsének, Álmosnak a trón megszerzését célzó sorozatos akcióit, nem csak a herceg és kiskorú fia, a későbbi II. Béla megvakíttatását rendelte el, hanem a gyermek esetében annak a csonkításnak a végrehajtását is, mely garantálja, hogy felnövekedvén sem lesz képes utódokat nemzeni. A végrehajtással megbízott személy azonban visszarettent a tettől, s mivel Kálmán ágának kihalása után minden Árpád II. Bélát tisztelhette közvetlen őseként, ezzel öntudatlanul is közel 200 évvel hosszabbította meg az uralkodócsalád életét. A krónikában lejegyzett történet hitele nem áll vitán felül, mindenesetre a Kálmán és Álmos közötti viszony ismeretében nem is hihetetlen teljesen. Bárhogy vélekedjünk is e történetről, tény, hogy az Árpádok általában tartózkodtak az efféle radikális lépésektől, s a dinasztián belüli hatalmi versengés megelőzését másfajta megoldásoktól remélték.

6/1. A gyermekévek

Amikor gyermek született a királyi családban, főként persze ha fiúról volt szó, nyilván a természetes öröm volt az első reakció, s ez háttérbe szorított minden politikai megfontolást. IV. Béla unokája, a későbbi IV. László születésekor a jó hír hozóját bőkezű birtokadománnyal jutalmazta, s alighanem így történt ez más alkalmakkor is. Bár a pontos részleteket forrásaink homályban hagyják, nem sok

kétség férhet ahhoz, hogy a dinasztia gyermekeit féltő gondoskodás vette körül. Dajkák látták el mellettük a napi teendőket, akiknek a szolgálatait a királyok nem hagyták viszonzatlanul. Egy alkalommal III. Béla úgy juttatta kifejezésre lánya dajkájának munkája feletti elégedettségét, hogy az asszony családját értékes kiváltságokban részesítette.

A kisgyermekkorból kinövő fiúk mellé már részint elméleti, részint gyakorlati ismereteket oktató nevelők kerültek. Az előbbiek természetesen egyházi személyek voltak, olykor kifejezetten nagytudású férfiak. Szent Gellért hosszabb szövegű, ún. nagyobb legendája szerint István király Gellértet bízta meg Imre fia nevelésével. Az utóbb szintén szentté avatott Imre legendája erről úgy emlékezik meg, hogy a király fiát „gyermekkorában gondos felügyelettel nevelték és először a grammatika egész tudománya itatta át. Szent István király aztán, akit az atyai szeretet lángja serkentett, fiának, Szent Imrének erkölcstanító könyvet szerkesztett". Ez utóbbi munka szövege fennmaradt, s ma leginkább „Intelmek" címen ismeretes. A mű számos vonatkozásában a „királytükör" műfajához tartozó alkotásokkal rokon. Ezek az ideális uralkodó alakjának megrajzolása révén a kereszténység erkölcsi tanításaival egyeztetett fejedelmi erényekre oktatták olvasóikat. Az Imre herceg számára összeállított Intelmek annyiban tér el a műfaj jellegzetes képviselőitől, hogy az általános erkölcsi tanítások némileg háttérbe szorulnak benne, s a tíz fejezetre tagolt munka a szokásosnál jóval nagyobb teret szentel a helyes kormányzás elméleti és gyakorlati alapelveinek. Ez a vonása valószínűvé teszi, hogy az Intelmek javarészt Szent István személyes útmutatásai alapján készült, noha a szöveg mai fogalmaink szerinti szerzője nyilván nem a király volt, hanem udvarának valamelyik papja. Nincs tudomásunk arról, hogy a későbbiekben hasonló alkotások készültek volna a magyar udvarban. Az azonban később is előfordult, hogy Gellérthez hasonlóan jól képzett egyháziak vállaltak szerepet a királyi ház gyermekeinek tanításában. Így bízta meg III. Béla a Magyarországra egy pápai követ kíséretében érkező jogtudóst, Perugiai Bernátot azzal, hogy Imre fia nevelője legyen. Imre hálás tanítványnak bizonyult: trónra lépése után a spalatoi (ma Split) érseki székbe segítette egykori mesterét.

A tananyagról, amelyet a királyi család gyermekeinek el kellett sajátítaniuk, nincsenek közelebbi ismereteink. A Szent Imrével kapcsolatban említett „grammatika" a latin nyelv ismeretét ölelte fel, s gyanítható, hogy az Árpádok többsége beszélte és értette a középkori Nyugat műveltségi nyelvét, a latint. Az írás és az olvasás tudományával azonban már aligha terhelték a királyi család gyermekeit. Nem is volt rá szükségük, hiszen az írásbeliség még az Árpád-kor végén is csak szerény szerephez jutott a mindennapi életben és a kormányzásban, s ha mégis szükség volt efféle ismeretekre, bőségesen rendelkezésre álltak tanult egy-

háziak. Kivételszámba ment tehát Kálmán király, aki legalábbis olvasni bizonyosan tudott, s emellett még az egyházi tudományokban is jártas volt. Egy lengyel krónikás jellemzése szerint „Kálmán, a magyarok királya a korában élő összes uralkodót felülmúlta tudományával". II. Orbán pápa a Kálmánhoz írt egyik levelében jegyezte meg, hogy „világiaknál szokatlan jártassággal tűnsz ki az egyházi írások tudományában, és ami még inkább illik a bírói hatalomhoz, a szent kánonok (ti. egyházi jogszabályok) ismeretében". Kálmán műveltsége valóban szokatlan volt, s a legkevésbé sem tipikus. A magyarázat abban rejlik, hogy eredetileg papnak nevelték a nyilván kiváló szellemi képességekkel megáldott herceget.

Kálmán egyébként az egyetlen olyan Árpád-házi férfi, akivel kapcsolatban felmerült az egyházi karrier lehetősége. Más kortárs dinasztiákban egyáltalán nem volt ritka, hogy a trónöröklés szempontjából „felesleges"-nek ítélt fiúkat papi pályára irányították. Hogy az Árpádoknál e jelenség hiányzik, az egy újabb szempontból erősíti meg a „családtervezés" hiányáról mondottakat. Az Árpádok fiaik jövőjét sokkal inkább a világi élet keretei között képzelték el, s így neveltetésüket is az erre való felkészülés jegyében tervezték meg. Az egyházias tudományok helyett ezért a lovaglás, a vadászat, a fegyverforgatás testi erőt és ügyességet is próbára tevő ismeretei kerültek az előtérbe, s nyilván bevezették a fiúkat a kormányzás és a politika rejtelmeibe is. Magától értetődő, hogy e feladatok ellátására az egyházi személyek helyett a világiak voltak inkább alkalmasak. A 12. század közepén egy bizonyos Péter ispán volt II. Béla középső fiának, a későbbi II. Lászlónak a mestere, s a 13. század folyamán majd minden esetben név szerint ismerjük azokat, akik élvezve az apa bizalmát, egy-egy Árpád-fi mellett a világi nevelő felelősségteljes feladatát ellátták. E személyek az előkelő rokonságok tagjai közül kerültek ki. Többségük feladata befejeztével is bizalmas kapcsolatban maradt neveltjével, aki birtokok és tisztségek adományozásával honorálta szolgálataikat. A nevelők természetesen feleltek a rájuk bízott gyermek testi épségéért is: II. András első feleségének, Gertrúdnak a meggyilkolásakor bizonyos Miska ispán mentette ki a merénylettel járó zűrzavarból a gyermek Bélát, akit magánál tartott egészen addig, míg a király vissza nem tért halicsi hadjáratáról. A tatárjárás idején IV. Béla szintén külön őrzőket rendelt felesége és gyermekei védelmére.

6/2. A gyermekkor vége: a herceg

A királyi család gyermekeként megszületni – azt gondolhatnánk, hogy ez egyet jelentett a felhőtlenül boldog, gondtalan és békés gyermekkorral. Kedvező körülmények között ez így is lehetett: III. Béla sikeres és megrázkódtatásoktól

mentes uralkodása nyilván képes volt ezt biztosítani a király gyermekeinek. Mások azonban hamar szembesültek azzal a ténnyel, hogy bár sok előnnyel jár az uralkodóház tagjának lenni, ha a politikai helyzet úgy alakul, személyes biztonságuk is veszélybe kerülhet. Jónéhány királyi gyermek kényszerült arra, hogy hosszabb-rövidebb ideig idegen földön keressen menedéket, s ők még viszonylag szerencsésnek mondhatták magukat. A későbbi II. Béla viszont a szeme világával fizette meg előkelő születése adóját; olyan okok miatt vakították meg, amelyeket az 5–7 éves gyermek nyilvánvalóan még csak felfogni sem volt képes. Ha a gyermek a bábuk egyikévé vált a politika sakktábláján, életkorától függetlenül véget ért számára a gyermekkor.

Az uralkodócsalád fiúgyermekeit születésüktől fogva megillette a **herceg** *(dux)* cím. Ennek magyar megfelelője, legalábbis a 11–12. században, az **úr** szó lehetett. Így nevezték az Árpád-ház királyi koronát nem viselő férfitagjait, legyenek azok akár az uralkodó fiai, akár testvérei, unokatestvérei. A hercegek rangjukhoz méltó életvitelét, a királynékhoz hasonlóan, a királyi birtokokból számukra kihasított földek biztosították. A hercegi birtokok nagy szórtságban, az ország számos pontján felbukkannak, de különösen sokat ismerünk a Dunántúlról, kiváltképp Veszprém megyéből. A hercegi birtokok eredete alighanem épp úgy Szent István korára nyúlik vissza, mint a királynéi birtokszervezeté. 1067 táján mindenesetre egy monostort alapító előkelő egyes birtokai Géza herceg – I. Béla fia, utóbb maga is király – adományából származtak. A hercegi birtokokkal általában a hercegek rendelkeztek: intézkedtek az azokon élő szolgálónépek életét érintő kérdésekben, adományokat tettek belőlük egyházaknak vagy híveiknek. A kései középkor magyar jogfelfogása úgy tartotta, hogy a hercegi adományok csak akkor teljes értékűek, ha utóbb a király – vagy trónralépte után maga az egykori adományozó – megerősítette. Ennek az elvnek a gyakorlati alkalmazása azonban nem volt következetes, a legkevésbé éppen az Árpád-korban mutatkozik annak. Előfordult ugyanakkor, hogy a király adományozott el hercegi földet. Egy ilyen esetben, talán régi szokást követve, IV. László király kárpótlást ígért öccsének András hercegnek.

A mindenkori herceget vagy hercegeket megillető földeken túlmenően egy-egy herceg kaphatott további javakat is a királytól. III. Béla így birtokokat és pénzt hagyott kisebbik fiára, Andrásra azzal a kikötéssel, hogy azok felhasználásával teljesítse szentföldi keresztes hadjárat vezetésére vonatkozó beváltatlan fogalmát. Más esetekben arról van tudomásunk, hogy valamelyik herceg földet vásárolt, így növelve birtokai számát.

A hercegek személye körül, függetlenül életkoruktól, a királyihoz hasonló udvartartás szerveződött csakúgy, mint azt a királynék esetében láthattuk. A későbbi V. István és IV. László alig múlt kétéves, amikor már udvari tisztségviselőik

szerepelnek okleveleinkben. A hercegi udvar szervezete és szerepe is a királynéihoz hasonlóan alakult, azzal a nem elhanyagolható különbséggel azonban, hogy a hercegek környezetében forgolódó előkelőkről gyakorta kimutatható szembenállásuk az uralkodóval. Tényleges politikai szerephez a hercegi udvar méltóságai és tagjai akkor juthattak, ha uruk az ország kormányzatából részt kapott, ami, mint az alábbiakból ki fog derülni, nem ment ritkaság számba.

Az Árpádok esetében sem ismeretlen az az egyes nyugati országokban szokásos gyakorlat, hogy a királyként uralkodó apa még saját életében megkoronáztatja örökösének kiszemelt – legidősebb – fiát. Ez a megoldás, bár nem tette feleslegessé a hatalom tényleges átvételekor az újbóli koronázást, a koronázás aktusának tulajdonított nagy jelentőség miatt, alkalmas eszközül kínálkozott ahhoz, hogy a trónöröklés rendjének szabályozatlan viszonyai közepette az apa fia számára biztosítsa az utódlást. Így történt ez az első ismert esetben, amikor is I. András 4–5 éves gyermekfiát, Salamont koronáztatta meg. A körülmények ismeretében aligha lehet kétséges, hogy e lépés a király öccsének, Béla hercegnek a trónigényét lett volna hivatott ellensúlyozni. Más kérdés, hogy Béla hatalmi ambícióit Salamon megkoronázása nem hogy letörte volna, hanem inkább felerősítette. Túlzott reményeket vélhetően András sem fűzött Salamon megkoronázásához, annak jelentősége leginkább a koronához való jog elvi biztosítása lehetett. Hasonló cél vezette Imre királyt is, amikor szintén kisgyermekkorban lévő fiát, Lászlót koronáztatta meg 1204-ben. Ez alkalommal is az uralkodó öccse, András herceg volt az, akivel szemben a király fiának utódlása efféle megerősítésre szorult. Egyébként magát Imrét is megkoronázták még apja, III. Béla életében, ennek körülményeiről és esetleges indokairól azonban épp úgy nincsenek ismereteink, mint a későbbi V. István gyermekkori koronázásáról. Érdekes módon ugyanakkor ismeretes legalább egy olyan eset is, amikor a fiú megkoronázására apja akarata ellenére került sor. II. András egyik 1214. évi levelében arra kérte III. Ince pápát, hogy „az összes összeesküvőket és hűtlenkedőket, akik országunk megosztottságát felhasználva, fiúnkat a mi életünkben és akaratunkkal ellenkezően, királyukká próbálták tenni, sőt megkoronázni, sújtsa kiközösítéssel, akár egyháziak, akár világiak lennének azok". Ez esetben nyilván nem az említett fiú – a későbbi IV. Béla – személyes törekvései játszottak szerepet, hiszen a herceg alig 8 éves volt még ekkortájt. Nincs okunk kételkedni abban, hogy II. András helyesen mérte fel a helyzetet levelében, s valójában a király politikájával elégedetlen előkelők állhattak az esemény hátterében. Hogy számukra miért volt kívánatos a herceg megkoronázása, az András egy újabb, évekkel későbbi leveléből derül ki a legvilágosabban, amelyben a pápának arról panaszkodik, hogy egyes előkelők a koronázásra hivatkozva nem neki, Andrásnak, hanem az általuk befolyásolt Bélának akarnak „engedelmeskedni".

Béla azonban bizonyos mértékig csalódást okozott híveinek. Bár az 1220-as évektől kezdődően számos kérdésben ellentétbe került apjával, soha nem volt hajlandó ellenvéleményének fegyveres erővel nyomatékot adni. A legmesszebbre – mind képletes, mind szó szerinti értelemben – akkor ment el, amikor, mint arról már szó esett, a pápa intésére, ám apja akarata ellenére visszafogadta feleségét, Máriát. Ekkor, hogy elkerülje a súlyosabb konfliktust, Lipót osztrák herceg udvarában keresett menedéket. Néhány hónapnyi önkéntes száműzetésének az vetett véget, hogy a pápa rávette II. Andrást a békülésre. Béla önfegyelme különösen szembetűnő akkor, ha egybevetjük saját idősebb fiának néhány évtizeddel későbbi magatartásával. István herceg, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, korántsem tanúsított ilyen önmérsékletet, amikor úgy találta, hogy jogait apjával szemben kell megvédelmeznie. Kétségtelen, hogy az 1260-as évekre jelentősen megváltoztak az ország politikai viszonyai, s a változások nyilván befolyással voltak István herceg döntéseire is, Béla magatartásának mértékletessége mégis azt sugallja: a dinasztia tagjai közötti viszályoknak nem kellett szükségszerűen fegyveres harchoz vezetniük, az események menetére a személyes tulajdonságok is döntő hatással lehettek.

Koronázása után a herceget, történt az akár apja kívánságára, akár annak ellenére, megillette a „király" *(rex)* cím: a későbbi IV. Béla pl. „Béla, Isten kegyelméből király, Magyarország királyának elsőszülöttje"-ként nevezi meg magát hercegi okleveleiben. Egyéb tekintetben ugyanakkor maga a koronázás nem járt mélyreható következményekkel. A herceg életében nem esetleges megkoronázása hozott lényeges változást, hanem az, ha hatalomhoz jutott az ország valamely része felett.

6/3. A dukátustól az ifjabb királyságig

A herceg megkoronázása és az ország kormányzásában való szerephez jutása egymástól független események voltak a dinasztia életében. Egyikből nem következett a másik: a még gyermekként megkoronázott hercegek csak hosszú évekkel később kaptak területi hatalmat, ugyanakkor viszont olyan hercegek, akiknek a fejét korábban nem érintette meg a királyi korona, szintén osztozhattak a királlyal az ország feletti uralmon.

Az ország területének felosztása a dinasztia egyes tagjai között nem volt sem általános, sem állandó jelenség az Árpád-kor történetében és semmiképp sem jelentette az ország területi egységének elvi feladását. Egy-egy osztozást hosszabb-rövidebb szünetek követtek: volt király, aki egész uralkodása alatt egy vagy több rokonával osztozott az ország területén, mások ellenben mindvégig saját uralmuk

alatt tartották az egész országot. Maga a jelenség mégis jellemzőnek mondható az Árpád-korra, hiszen az osztozások végigkísérik a korszakot: példájával épp úgy találkozunk a 10., mint a 13. században.

A későbbi országfelosztások előképe még a 10. század végéről ismert. Ekkor Géza és Koppány osztozott, igaz, nem a Kárpát-medence egésze, hanem csak annak az Árpádok uralta nyugati része felett. A pontos körülmények nem ismeretesek, annyi biztos csak, hogy a Somogyban országló Koppány a honfoglaló Árpád leszármazottja volt, s elég közeli rokonságban állt Gézával ahhoz, hogy annak halála után magának követelje a fejedelmi hatalmat. Bukása után jóideig nincs tudomásunk az ország hasonló megosztásáról a dinasztia tagjai között.

A 11. század közepétől viszont, jó fél évszázadon keresztül rendszeresnek mondható az ország feletti uralom megosztása a dinasztia tagjai között. Péter legyőzését és bátyja, Levente halálát követően, 1048 körül tehát, I. András hazahívta Lengyelországból öccsét, Béla herceget, s megállapodást kötött vele. A magyar krónikák szerint a fivérek egyezsége úgy szólt, hogy András – akinek ekkor még nem születtek meg a fiai – öccsét tette meg örökösévé, s „ezek után a király és testvére, Béla, tanácsot tartva az országot három részre osztották; két rész megmaradt a király tulajdonában, vagyis fennhatósága alatt, a harmadrész pedig a herceg tulajdonába került". Béla tehát a herceget megillető birtokoknál jóval többet kapott bátyjától: hatalmat az ország harmada felett. Az így kialakított különkormányzatot – és annak területét – nevezi történetírásunk hercegségnek *(ducatus)*, vagy a latin kifejezés magyarosításával **dukátus**nak.

András és a voltaképpen társuralkodói rangra emelt Béla kapcsolata kezdetben felhőtlennek mutatkozott, s az 1050-es évek elején egyesült erővel verték vissza az országra törő német birodalmi seregeket. Időközben azonban Andrásnak fiai születtek – Salamon és Dávid –, és Salamon megkoronázása meglehetős egyértelműséggel adta Béla tudtára, hogy immár kit szán András a maga utódjának a trónra. „Amikor ... Salamon koronázása közben azt énekelték, hogy »légy ura testvéreidnek«, és tolmács révén Béla hercegnek tudomására jutott, hogy a gyermek Salamont az ő uravá tették, igen megsértődött" – írja erről a krónikás, s nyilván így is történt. Az ily módon támadó feszültség egyszeriben véget vetett a király és a herceg közötti egyetértésnek. A fivérek viszonya elmérgesedett, s végül András elszánta magát a tarthatatlan helyzet felszámolására. Találkozóra hívta Várkonyba öccsét, akinek színleg felajánlotta a királyságot jelképező korona és a dukátust szimbolizáló kard közötti választást, ám előzőleg megparancsolta elrejtőzött embereinek, hogy kaszabolják le Bélát, ha a korona után nyúlna. A herceg egyik titkos támogatója felfedte Béla előtt a tervet, így a herceg a kardot választotta és a harcot bátyja ellen. Haladéktalanul Lengyelországba menekült, hogy onnan

sereg élén térjen kisvártatva vissza. A királyság és a hercegség párhuzamos léte tehát fegyveres harcba torkollott. Mivel a dukátus 11. századi fennállása alatt a belviszály minden nemzedék életében kiújult, joggal állapíthatta meg a krónikás András és Béla osztozkodásáról írva, hogy „az országnak ez az első fölosztása volt ... a viszály és a háborúság magvetése Magyarország hercegei és királyai között".

S valóban, a Béla rövid uralkodása után német segítséggel trónra lépő Salamonnal szemben Béla fiai – Géza, László és Lampert – kikényszerítették, hogy megkapják apjuk egykori dukátusát. Innentől kezdve az események forgatókönyve a már ismert mintát követi: néhány év nyugalom és együttműködés után viszály, majd belháború tört ki, mely megint csak a király vereségével végződött. Ilyen előzmények után némileg meglepő, hogy I. Géza uralkodása alatt a dukátust birtokló László herceg nem támadt bátyja ellen. Meglehet, hogy a korábbi évek közösen átélt megpróbáltatásai kovácsoltak ki a fivérek között olyan jó viszonyt, hogy az még egyikük királlyá emelkedésének szakítópróbáját is kibírta, de meglehet az is, hogy Géza uralkodásának alig három éve egyszerűen csak kevés volt ahhoz, hogy a testvérek egymás ellen forduljanak. A következő generációban a királyság és a hercegség viszonya visszazökkent a „normális" kerékvágásba, egyedi vonást legfeljebb az jelentett, hogy Kálmán és Álmos kezdettől fogva szembenállt egymással, sőt, viszályuk a dukátus 1106–1107 táján bekövetkező felszámolását is túlélte.

Nehéz lenne pontosan megjelölni a dukátus kialakításának hátterében meghúzódó tényezőket. Van kutató, aki szerint a kiszemelt örökös részhatalomhoz juttatásának nomád hagyománya éledt volna újjá némileg megváltozott formában a dukátus intézményében. A sztyeppe nomádjai között ugyanis a trónörökös általában a csatlakozott népek feletti uralmat nyerte el, így járva ki mintegy a kormányzás iskoláját. E vélemény a nomád gyakorlattól való eltérést abban látja, hogy a dukátus esetében nem etnikai, hanem területi szempontokat követett az osztozás. Mások vitatják ezen elképzelés helyességét arra hivatkozva, hogy valójában a dukátus a dinasztikus országfelosztás típusába tartozik, s ennek példái a korai középkor számos olyan európai népénél ismeretesek, amelyek semmiféle sztyeppei hagyománnyal nem rendelkeztek. Akármi is az igazság e tekintetben, tény, hogy a dukátus ura tényleges politikai és katonai hatalom birtokába jutott. Talán éppen ez is volt a cél: jelentős, de az uralkodó erőfölényét azért – legalábbis elvben – nem veszélyeztető részt adni a potenciális riválisnak a hatalomból abban a reményben, hogy a dukátus kormányzása a herceg ambícióit kielégíti, energiáit leköti. Az események ismeretében megállapítható: az így kialakított hatalmi egyensúly rendkívül labilisnak bizonyult, s hogy a herceg hatalmát mire használta fel, az kizárólag a királyhoz fűződő viszonyának kérdése volt.

A dukátus az ország egyharmadát foglalta magában, de hogy melyik harmadot, az nem ismeretes. Az intézmény történetével kapcsolatos források és az azokban felmerülő helynevek alapján arra lehet azonban következtetni, hogy területe fennállása alatt lényegesen nem változott: két nagyobb tömbből állt, melyek központjai a felvidéki Nyitra és a tiszántúli Bihar voltak. A dukátus élén álló herceg uralkodói jogokat gyakorolt a maga országrészében. A területére eső királyi birtokokkal és népekkel ő rendelkezett, Béláról és Gézáról pedig tudjuk, hogy saját pénzt is verettek.

A Kálmán által felszámolt dukátus a 12. század közepén, II. László rövid uralkodása alatt feléledt. Ekkor a király öccse, a későbbi IV. István birtokolta azt néhány hónapig. A hercegek területi hatalomhoz juttatásának gyakorlata mindazonáltal a dukátus végleges felszámolása után sem szűnt meg, csupán formája változott meg. A szorosabb értelemben vett ország megosztása helyett a hercegek részint a meghódított szomszédos tartományokat kapták meg kormányzásra, részint az ország azon területeit – Szlavóniát és Erdélyt –, amelyek eleve elkülönülő igazgatással rendelkeztek. Így került Szent László unokaöccse, Álmos herceg még a 11. század végén a frissen hódoltatott Horvátország, II. Béla fia, László herceg pedig Bosznia élére. III. Béla óta egy ideig a királyok meg-megújuló erőfeszítéseket tettek, hogy ifjabb fiaik számára megszerezzék Halicsot. Rövid ideig felülhetett a fejedelemség trónjára a későbbi II. András, majd az ő uralkodása alatt két fiatalabb fia, Kálmán és András. II. András idősebb fiának, Bélának viszont előbb Szlavóniát, utóbb Erdélyt adta át, s a Halicsból elűzött Kálmán herceg került a helyére Szlavóniába. II. András uralkodása alatt néhány évig (1227–29 és 1231–34 között) az Árpád-ház az idő szerint élő minden férfitagja uralkodott valahol: maga a király a Dráva és a Királyhágó közötti területen, Béla fia Erdélyben, Kálmán Szlavóniában s végül András herceg Halicsban. Ugyanez a helyzet ismétlődött meg IV. Béla idejében 1260 táján. Ekkor a király idősebb fia, István állt Erdély kormányzatának élén, Szlavóniát a kisebbik fiú, Béla herceg igazgatta – de csak névleg, hiszen kiskorú volt –, s új elemként egy oldalági rokon, IV. Béla veje – Anna leányának férje –, az orosz Rasztiszlav herceg tartotta a kezén Macsót, Boszniát valamint Bulgária északnyugati részét. Maga IV. Béla ugyanazon területen uralkodott, ahol egykor apja is, ám nem sokáig. 1262-ben arra kényszerült, hogy országrészének keleti területeit átengedje István hercegnek egészen a Duna vonaláig. A megállapodásukat írásba foglaló pozsonyi béke értelmében István herceg felvette a „Magyarország **ifjabb királya**" *(iunior rex Hungariae)* címet. Ifjabb királyságának önállósága a lehető legteljesebb módon valósult meg: területén gyakorolta a királyi jogokat, ide értve a pénzverést is, környezetében nem csak a hercegi udvartartás szokásos tisztségviselőit találjuk meg, de egyetlenként a területi hatalom-

hoz jutó hercegek közül, saját nádort tartott, s bizonyos esetekben önálló külpolitikai lépésekre is vállalkozott.

IV. Béla, ehhez nem sok kétség férhet, kényszernek engedett, amikor idősebb fiának ekkora hatalmat adott. Hogy kettejük viszonyának megromlása pontosan milyen okokra vezethető vissza, nem tudható. István először Erdély hercegeként kapott területi hatalmat még 1257-ben, majd a rövid ideig magyar fennhatóság alatt álló Stájerország élére került. Ennek elvesztése után sérelmezte, hogy idősebb testvérként megint csak a távoli Erdéllyel kell megelégednie, miközben öccse, Béla a gazdagabb Szlavóniát kapta meg. Egy oklevelében István arra is utal, hogy a híveiül szegődött előkelők bátorították az apja elleni erőszakos fellépésre, ez azonban az őszinteség ritka megnyilvánulásának tartható, többnyire inkább a szüleitől „érdemtelenül elszenvedett súlyos üldöztetések"-et panaszolta fel. Az is tudható, hogy nővére, az említett Anna, maga is szította a IV. Béla és István közötti ellentéteket, melyek végül fegyveres összecsapáshoz vezettek. 1264-ben IV. Béla seregei több irányból támadtak István országrészére, s gyors sikereket arattak. Fogságba esett István családja, hívei, akiknek pedig a korábbi években egy számadás tanúsága szerint értékes ajándékokkal kedveskedett, sorra faképnél hagyták, ő maga pedig megmaradt embereivel a barcasági Feketehalom várába volt kénytelen bezárkózni. Az ostromlott István ifjabb királyt egy váratlanul érkező felmentő sereg szabadította ki szorult helyzetéből. Ezt követően a hadiszerencse megfordult, István egymást követő több csatában győzött apja ellene küldött seregvezérei felett, s végül 1265 márciusában döntő győzelmet aratott a Pest megyei Isaszeg mellett. A belháborút a mai Margit-szigeten megkötött béke zárta le biztosítva István ifjabb királyságának változatlan fennállását. A jó viszony apa és fia között azonban már soha nem állt helyre. Halála előtt IV. Béla még azt is szükségesnek tartotta, hogy családját és híveit egykori ellenségéből lett veje, II. Ottokár cseh király védelmébe ajánlja István ellenében. V. István trónralépésével az ifjabb királyság intézménye elhalt, s a dinasztikus országfelosztás egyéb formái sem keltek életre. Az Árpád-kor hátralévő évtizedeiben az uralkodócsalád egyes tagjai helyett már a nagybirtokos előkelők követeltek részt maguknak az ország feletti uralomból.

6/4. Hercegi sorsok

A hercegek egy része öröklés révén vagy sikerrel megvívott trónharc győzteseként utóbb királyként is uralkodott, mások ellenben halálukig megmaradtak hercegnek. Egyéni életútjuk képességeiktől, törekvéseiktől, s nem utolsó sorban persze, lehetőségeiktől függően rendkívül változatosan alakult.

Néhányukról alig-alig tudunk valamit. A még gyermekkorban meghaltak esetében természetes, hogy nemigen jutott nekik szerep a dinasztia történetében. Mások viszont felnőttként is megmaradtak a háttérben, s nem vettek részt a közügyekben. A 11. századi trónharcok idején érdekes módon az uralkodóház mindkét egymással vetélkedő ágához tartozott egy-egy ilyen visszahúzódó személyiség. I. András ifjabb fia, Dávid, úgy tűnik, távol tartotta magát a viszályok forgatagától. Jutalma a lehetőségekhez képest nyugodt élet lett. Életének eseménytelenségét minden jel szerint Salamon bátyja bukása és a Béla-fiak trónra kerülése sem zavarta meg. Megbecsült vendégként jelent meg unokafivére, Szent László király oldalán a somogyvári apátság alapításakor, s hercegként birtokolt javaiból maga is adományt tett az apja által létesített tihanyi apátságnak. Valamikor az 1090-es években, még Szent László uralkodása alatt halhatott meg. A Béla-fiak legifjabbika, Lampert herceg, Dávidhoz hasonlóan, keveset szerepel forrásainkban. A trónért folytatott harcok két fivére, Géza és László nevéhez fűződnek. Feltehető, hogy Lampert támogatta bátyjait, s az is felmerült, hogy – legalábbis Szent László uralkodása alatt – a dukátus ura lett volna. Ha így volt, Lampert akkor is megmaradt a háttérben, s évszázadokkal később már csak a titeli társaskáptalan alapítójaként emlékeztek rá.

Más hercegek viszont nagyon is tevékeny alakítói voltak saját koruk történetének: szerepük szerint többségük a „trónkövetelő" és a „hű testvér" típusa között helyezkedett el.

A „trónkövetelő" életútjának bemutatására aligha választható jobb példa Álmos herceg sorsánál. A dinasztia ősének nevét viselő herceg I. Géza ifjabb fiaként látta meg a napvilágot, valamikor 1070 táján. Apja halála után Szent László udvarában nevelkedett fivérével, Kálmánnal együtt. Harmónikus kapcsolat fűzhette nagybátyjához, ellenkező esetben ugyanis aligha került volna sor arra, hogy Szent László Álmost állítsa királyi címmel a meghódított Horvátország élére. Az Adria partján Álmos belekóstolhatott a hatalom ízébe, s azt a jelek szerint elég édesnek találta ahhoz, hogy a továbbiakban ne akarjon lemondani róla. Eleinte úgy tűnt, hogy ez a veszély nem is fenyegeti, hiszen az 1090-es évek közepére fivérével együtt ketten maradtak, akik a fiúörökös nélküli Szent László utódaiként szóba jöhettek. Kálmánt azonban, mint arról már szó esett, papnak nevelték, s így

Álmos joggal hihette azt, hogy ő az egyedüli jelölt. Annál nagyobb lehetett a csalódása, amikor nagybátyja halála után végül mégsem őt, hanem Kálmánt koronázták királlyá. Az ehhez a fordulathoz vezető események nem világosak. A 14. századi krónikakompozíció három, egymásnak ellentmondó változatban beszéli el Kálmán hatalomra kerülésének történetét, s e szövegek jó néhány felmerülő kérdést megválaszolatlanul hagynak. A legvalószínűbbnek az tűnik végül is, hogy Kálmán a trónért folytatott – talán fegyveres – küzdelem győzteseként koronáztathatta meg magát. Álmosnak csupán a dukátus jutott, bátyja még horvát királyi címétől is megfosztotta.

Álmos nem rejtette véka alá, hogy messzemenően elégedetlen helyzetével, s még három év sem telt el, amikor 1098-ban már fegyverrel vonult bátyja ellen. A két fivér, miként egykor I. András és Béla herceg, a Tisza melletti Várkonynál találkozott össze, ahol kibékültek egymással. A magyar krónikák szerint erre azért került sor, mert előkelő híveik egyszerűen nem voltak hajlandók az I. Géza és Szent László uralkodása után már végleg letűntnek hitt véres trónviszályok felelevenítésében részt venni, s megtagadták a harcot. Ha valóban így történt, az intő jel lehetett Álmos számára, aki ezt követően néhány évig valóban békén megült a dukátusban. 1105-ben azonban ismét fellázadt, s mivel nem érezte elég erősnek magát, IV. Henrik német-római császár segítségét kérte Passauban. A remélt támogatás elmaradt – a történelem sajátos fintoraként a császár erejét történetesen saját fiának lázadása kötötte le –, s ezért Álmos a lengyel fejedelemhez, Ferdeszájú Boleszlóhoz fordult. Lengyel hadak élén betört az ország területére, ám ezúttal sem járt sikerrel: Kálmán ügyes diplomataként a maga oldalára állította Boleszlót, s a magára maradt Álmos számára nem kínálkozott más lehetőség, mint a meghódolás. Ekkortájt foszthatta meg Kálmán Álmost, felszámolva a dukátus intézményét, területi hatalmától. A herceg ennek ellenére további kísérleteket tett a trón megszerzésére. 1108-ban újra Passauba ment, s ez alkalommal nem hiába: IV. Henrik német seregével Pozsony ostromába fogott. Az ostromnak az vetett véget, hogy a császár békét kötött Kálmánnal, s Álmos kudarcát legfeljebb az enyhítette, hogy a szerződés szavatolta személyes sértetlenségét. Ismét néhány év nyugalom következett, végül azonban Álmos nem kerülhette el sorsát: 1115 táján fiával és néhány előkelő hívével együtt Kálmán megvakíttatta. Meglehet, hogy egy újabb összeesküvés feletti harag késztette a türelmét vesztett Kálmánt e lépésre, de az sem lehetetlen, hogy a halálát közeledni érző király hideg fejjel döntött, így akarván saját fia, a későbbi II. István utódlását zökkenőmentessé tenni. Tény mindenesetre, hogy Kálmánt halála után, 1116-ban, István követte a trónon, s a vak Álmos hosszú éveken át a dömösi prépostságban húzta meg magát. Uralkodói álmairól azonban még ekkor sem mondott le, s amikor 1125 körül alkalmasnak

találta az időt, kísérletet tett II. István uralmának megdöntésére. Mint annyiszor korábban, ez alkalommal is rajta vesztett, s híveivel a Bizánci Birodalomba menekült, ahol aztán 1127-ben meghalt.

Álmos mindenekelőtt a trón megszerzéséért folytatott három évtizedes szakadatlan küzdelmével írta be nevét a dinasztia történetébe, ám nem feledhető, hogy személyiségében jól megfért egymással a hataloméhes trónkövetelő és a jámbor egyházalapító. Ismereteink szerint ő volt az első magyar, aki jeruzsálemi zarándoklaton vett részt, s ő alapította és látta el gazdag adományokkal a neki és családjának utóbb menedéket adó dömösi prépostságot csakúgy, mint a meszesi monostort.

Politikai szereplését illetően leginkább II. András középső fia, Kálmán tekinthető a „hű testvér" megtestesítőjeként Álmos ellenpárjának. Pedig pályájuk hasonlóan indult: ahogy egykoron Szent László uralkodása alatt Álmos, úgy még apja életében Kálmán is királyi címet mondhatott a magáénak; ő a szomszédos orosz fejedelemség, Halics királyaként uralkodott, igaz, csak néhány évig, s akkor is gyermekfejjel. Kálmánt királyként emlegették Halicsból való végleges elűzése után is, egészen haláláig. 1226-ban apja Szlavónia hercegévé tette, s mivel az akkor Andrással már élesen szembenálló Béla bátyja helyére lépett a tartomány élén, minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a két herceg viszonya megromoljon. Talán maga II. András is erre számított, s politikájának Bélával szembeni támogatóját remélte meglelni Kálmán személyében. Ha így volt, csalódnia kellett, mert nem csak viszály nem tört ki a két herceg között, de Kálmán egyenesen bátyja őszinte és odaadó támogatójának bizonyult. Kálmán Béla mellé állt a kor legtöbb vihart kavaró politikai kérdésében, a korábbi években eladományozott királyi birtokok Béla által szorgalmazott visszavételének ügyében, egyebekben pedig a hercegségével szomszédos balkáni területek kötötték le figyelmét. II. András halálakor fel sem merült Kálmánban, hogy megkérdőjelezze bátyja utódlását, s jellemző, hogy II. András azon hívei, akik okkal tartottak attól, hogy Béla trónra lépte után szűk lesz nekik Magyarország, meg sem próbálták kijátszani Béla ellenében, hanem ehelyett – állítólag – II. Frigyes német-római császárnak ajánlották fel a magyar koronát. Terveikből azonban semmi sem lett, s Béla akadálytalanul foglalhatta el a trónt, meghagyva Kálmánt Szlavónia élén. Kettejük viszonyát szimbolizálja, hogy Béla koronázásakor a királyi kardot Kálmán vitte, aki nem csak ekkor, de Béla uralkodásának hétköznapjain is kész volt alárendelni magát bátyja akaratának. Kálmán ott volt Béla mellett a tatár támadás idején is. Egyike volt azon keveseknek, akik a Sajó melletti Muhinál keményen ellenálltak a mindent elsöprő tatár rohamnak. Hívei súlyos sebekkel borítottan menekítették ki a mészárlásból, s néhány héttel később Kálmán bele halt sérüléseibe.

Az Árpád-házi hercegek sorából jónéhány hasonlóan érdekes életút lenne felidézhető több-kevesebb részletességgel. Keveset tudunk Leventéről, Vazul legidősebb fiáról, aki a magyar krónikák szerint önként engedte át a koronát öccsének, Andrásnak, s nem sokkal később, talán utolsóként a dinasztia tagjai közül, pogánynak megmaradva halt meg. Valamivel jobban ismerjük Géza herceget, III. Béla öccsét, aki kétszer is megpróbálkozott bátyja ellenében a trón megszerzésével, de kudarcot vallott, s előbb börtönben őrizték, majd száműzték Bizáncba. Géza végül ott is halt meg, s fiai még II. Andrással szemben is fenntartották tróngényüket. Hercegként egyébként maga III. Béla is kalandos életet élt. Apja, II. Géza, Horvátország és Dalmácia élére helyezte, majd nem sokkal később egy bizánci-magyar szerződés rendelkezése folytán, mintegy a béke zálogaként, Konstantinápolyba került Mánuél császár udvarába. Itt gondos neveltetésben részesült, s megkedveltetvén magát a császárral, csakhamar Mánuél lányának jegyese és a bizánci trón hivatalos örököse lett. Mint ilyen épp úgy részt vett a görög egyház konstantinápolyi zsinatán, mint Mánuél magyarországi hadjáratain. *Alexiosz deszpotész* – így nevezték Bizáncban a „barbár" herceget – helyzetét az ingatta meg, hogy második felesége végre fiút szült Mánuélnak. Béla-Alexioszt elválasztották jegyesétől, s be kellett érnie az alacsonyabb rangot jelentő *kaiszar* címmel. Mánuél – aki anyja, Piroska-Eiréné révén maga is rokonságban állt az Árpádokkal, Szent László unokájának mondhatta magát – továbbra is jóindulattal viseltetett a herceg iránt: illően kiházasította, s amikor követség érkezett érte, hogy visszahívják a III. István halálával megüresedett magyar trónra, Mánuél támogatta a tervet.

Említést érdemel végül, hogy számontart történetírásunk két olyan Árpád-házi herceget, akik származása bizonytalan. Egyikük, Borisz, Kálmán király második házasságából született fiának tartotta magát. Csakhogy, mint arról az előző fejezetben már szó volt, anyját házasságtörésen kapta Kálmán, s hazaküldte apjához, Vlagyimir kijevi fejedelemhez. Borisz már Kijevben született, s a származása körüli homály épp oly sűrű ma is, mint egykoron. Borisz mindenesetre állítólagos nagybátyjához, Álmos herceghez hasonló konok szívóssággal igyekezett felülni az Árpádok trónjára. Sorozatos próbálkozásai, miként Álmoséi is, rendre kudarcot vallottak, s végül Mánuél bizánci császár – nem túl lelkesen támogatott – pártfogoltjaként a besenyők ellen harcolva esett el. Fiai már bizánci előkelőkként élték le életüket anélkül, hogy felléptek volna a magyar trón megszerzése érdekében.

A másik kétes származású herceg II. András fia, az előző fejezetben már említett Utószülött István volt. Morosini Tomasinától született fia III. András néven lett az utolsó Árpád-házi király.

7. A főpap

A döntést, amellyel Géza fejedelem megnyitotta országát a kereszténység tanait hirdető nyugati térítők előtt, politikai megfontolások indokolták, ehhez nem sok kétség férhet. 955, a sokkoló hatású augsburgi vereség után a magyarok ugyan nem zaklatták többé támadásaikkal a Nyugatot, ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a korábbi ellenségeskedésekből fakadó feszültségek feloldódtak volna. A Német-római Birodalom és a magyarok viszonyát a korábbi évtizedek fegyvercsörgéstől zajos mozgalmassága után csendes eseménytelenség jellemezte az idő tájt, amit talán értékelhetünk úgy, hogy voltaképpen egyik fél sem döntött még afelől, mit is tegyen az új helyzetben. A kérdés, hogy ez a csönd ama bizonyos „vihar előtti" fajtából való-e avagy a konszolidált kapcsolatok kialakulásának első jele, a 970-es évek elejére még nem dőlt el. Az eseményeket végül az mozdította ki a holtpontról, hogy 972-ben a nyugati császárságot újjáélesztő Nagy Ottó fia és társuralkodója, II. Ottó feleségül vette Theophanu bizánci hercegnőt. A frigy arról tanúskodik, hogy az önmagára univerzális hatalomként tekintő Bizánc kész volt immár a realitásokat tudomásul véve egyenrangú partnerként elismerni a Nyugat császárságát, sőt, egy lépéssel még ennél is tovább ment, hiszen a házasság a középkori gyakorlatnak megfelelően egyúttal szövetséget is létesített a két birodalom között. Nagyhatalmak szövetsége ritkán jelent jót a közöttük fekvő országoknak, s a politika ezen örök igazsága, úgy tűnik, Géza fejedelem előtt is ismert volt. Lépnie kellett tehát, mégpedig sürgősen.

7/1. Első találkozások a kereszténységgel

A fenyegető válság elhárításának eszközét Géza a Német-római Birodalommal való kiegyezésben találta meg. Beleegyezett abba, hogy a magyarok térítőpüspökévé szentelt Sankt Gallen-i szerzetes, Brúnó szabadon tevékenykedhessen az uralma alatt álló területeken, s ez a lépés elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a következő évben, 973-ban útnak indított követségét az öreg császár kedvező fogadtatásban részesítse. A kereszténység felvétele: ez volt az ár, amelyet Gézának meg kellett fizetnie a békéért, országa biztonságáért. Brúnó hamarosan megkeresztelte magát Gézát valamint ötszáz előkelő hívét. Arról, hogy a nép is kövesse vezetői példáját, Géza gondoskodott. Szent István hosszabb szövegezésű, ún. na-

gyobb legendája úgy számol be ezekről az évekről, hogy Géza „hatalmaskodva bánt az övéivel, de irgalmasan s bőkezűen az idegenekkel, kiváltképpen a keresztényekkel; ámbár belesüppedt a pogány életmódba, mégis ... figyelmesen kezdett tárgyalni a körös-körül fekvő valamennyi szomszédos tartománnyal a békéről ... Ezenfelül elrendelte, hogy a többi keresztényt, aki királyságába be akar lépni, a vendégbarátság és a biztonság kegyében részeltessék, felhatalmazta a papokat és a szerzeteseket, hogy elébe járuljanak, szíves örömest hallgatta meg őket, kedvét lelvén abban, hogy az igaz hitnek keble kertjébe vetett magja kicsírázik".

Ha Géza „kedvét is lelte" a kereszténység terjedésében, alattvalói már sokkal kevésbé lehettek lelkesek. A legenda sem titkolja, hogy Gézának „igen sok gondot okozott ... a lázadók megzabolázása, a szentségtörő szokások lerontása". Géza eltökéltsége a kereszténység mellett annál is inkább figyelemre méltó, mert az új hit elfogadása fejedelemsége eszmei alapjait is érintette. Álmos kende ükunokájaként hatalma nem nélkülözte a pogány szakralitás elemeit, ezek azonban a keresztény hittel csak részben voltak összeegyeztethetők. A problémát maga Géza is érzékelte, ez onnan sejthető, hogy megérése után sem hagyott fel a pogány istenek tiszteletével; nyilván így akarta biztosítani a keresztény és a pogány istenek egyidejű támogatását. Bármily kevéssé is nyugodott az őszinte megtérésből fakadó meggyőződésen Géza kereszténysége, arra gondja volt, hogy örökösének szánt fia, Vajk már az új hit szellemében növekedjék fel.

Amikor Géza utat nyitott a nyugati térítőknek, a kereszténység nem volt teljesen ismeretlen a magyarság előtt. A kelet-európai sztyeppén alkalom nyílt már felületes ismeretséget kötni a főbb egyistenhívő (monoteista) vallásokkal. A kazár kagán a judaizmus követője volt, s meglehet, hogy kazárok ellen lázadó s a magyar törzsekhez csatlakozó kabarok között is akadtak a zsidó vallásnak hívei. Mohamedán kereskedők és utazók az iszlámot tehették ismertté, s az is szerfelett valószínű, hogy mohamedán töredékek szintén jelen voltak a magyar törzsszövetségben. A kereszténységgel, pontosabban annak görög rítusú keleti ágával való első találkozások is még a honfoglalás előtt megtörténtek. A szlávok apostolaiként tisztelt testvérpár mindkét tagjáról, Cirillről és Metódról egyaránt feljegyezték, hogy magyarokkal találkoztak, akik illő tiszteletet tanúsítottak irántuk.

A honfoglalást követően megélénkültek a kereszténységgel való kapcsolatok. A Kárpát-medence helyi lakossága – legalább részben – keresztény lehetett, s a Dunántúl területén apró keresztény szigetek fennmaradhattak a 10. század folyamán. Ez annál is inkább feltehető, mert a honfoglalást követően a kalandozó hadjáratok során nyugatról vagy délről behurcolt foglyok ezreivel jelentősen növekedett a keresztény lakosság száma. Az alávetett népesség vallásaként azonban a kereszténység nyilván nem gyakorolt különösen vonzerőt a pogány magyarokra.

A változás e téren a kalandozó hadjáratok kifulladásának első jeleivel egyidőben következett be. 948-ban két magyar előkelő, a számos kalandozó hadjárat vezetőjeként ismert Bulcsú és a honfoglaló Árpád egyik dédunokája, Tormás (Termacsu) Konstantinápolyban járt, ahol mindketten felvették a kereszténységet. Lépésük inkább diplomáciai gesztus lehetett, különösebb következmények nélkül. Kevéssel ezután az erdélyi törzsfő is követte kettejük példáját. Nevét nem ismerjük, forrásaink a családjában öröklődő gyula méltóságot használják személyneve helyett. A „Gyula" megtérése már konkrét eredményeket is hozott, mivel Konstantinápolyból magával vitte a Turkia (azaz Magyarország) püspökévé szentelt Hierotheos szerzetest. Ezzel a Gyula uralma alatt álló területeken alighanem megindult a görög rítust követő egyházszervezet kiépülése. Igen valószínűnek tűnik, hogy amikor Géza maga is a kereszténység felvétele mellett döntött, akkor végül is azért választotta a Nyugat, azaz a latin kereszténység felé történő nyitást, mert a Kelet, tehát Bizánc irányában a Gyula már megelőzte. Géza viszont első akart lenni, nem második, s ezért Bizánc és Róma közül csak az utóbbit választhatta.

7/2. A magyar egyház kiépítése

A későbbi magyar hagyomány a magyarság keresztény hitre térítésében és a hazai egyház kiépítésében egyetlen személy, Szent István munkáját látta. Az 1083-ban szentté avatott István alakja ily módon tagadhatatlanul háttérbe szorította ugyan apja, Géza fejedelem kezdeményező szerepét, mégsem mondható, hogy igaztalan lenne a magyar kereszténység megalapításának és főképpen az egyház megszervezésének István alakjához kapcsolása. Géza idejében a keleti és a nyugati kereszténység határa a Kárpát-medencén belül, valahol Erdély és a Dunántúl között húzódott, István tevékenységének eredményeként ez a választóvonal az ország keleti és déli határára szorult vissza. Géza idejében még csak egyetlen latin püspökség működött a Dunántúlon, István halálakor pedig – legalábbis a hagyomány szerint – már tíz magyar egyházmegye létezett. Géza idejében még reális volt annak a lehetősége, hogy a születőfélben lévő magyar egyház valamelyik német egyháztartomány alárendeltségébe fog tartozni – a passaui püspök és a salzburgi érsek között valóban ki is bontakozott egy heves vita arról, melyiküket illeti meg a fennhatóság a magyar egyház felett –, István uralkodása idején a kérdés eldőlt: önálló magyar egyház kelt életre.

A hagyomány tíz **püspökség**, ill. érsekség alapítását tulajdonítja Szent Istvánnak. Az István koronázásával kapcsolatos, egymásnak egyébiránt ellentmondó

források egyetlen tekintetben egyeznek meg egymással, nevezetesen abban, hogy az első püspökségek felállítására még a koronázás előtt sor került. A 13. század végén úgy tudták, hogy a veszprémi volt az első a püspökségek sorában, s vannak kutatók, akik ennek létesítését Géza fejedelem uralkodásának éveire teszik. Ez végül is nem elképzelhetetlen, feltéve hogy feltételezzük, a Géza országában tevékenykedő püspök Veszprémet tekintette székhelyének. Bizonyosan korai alapításúnak tekinthető a győri püspökség és az esztergomi, mely utóbbit a koronázáshoz kapcsolódóan emelhette István érseki rangra s tehette meg főpapját a magyar egyházszervezet fejévé, prímásává. 1009-ben került sor a pécsi püspökség felállítására, s ebben az időpontban már bizonyosan létezett az egri és az erdélyi püspökség, de meglehet, hogy a kalocsai is. Ez utóbbi egyébként még a 11. század folyamán, talán nem sokkal alapítása után, érseki rangra emelkedett. A pécsi mellett a csanádi püspökség alapítása köthető még biztosan ismert konkrét dátumhoz: első püspökét, a később vértanúhalált szenvedett Gellértet 1030-ban szentelték fel. Az eredetileg Biharon alapított s új székhelyére Szent László idején átköltözött váradi valamint a váci püspökség alapításával kapcsolatosan forrásaink cserben hagynak. Szent István-kori megszervezésük mellett csak a hagyomány ereje tanúskodik, s mindkettő esetében felmerült, hogy az államalapító halála után jöttek volna csak létre. Annyi bizonyos, hogy a bihari püspökség I. András uralkodásának idején, a váci pedig az 1070-es években már létezett. Egyházmegyéjük kiterjedése ugyanakkor arról árulkodik, hogy semmiképpen sem tartozhatnak a legkorábbi püspökségek közé. Mindent egybe vetve általában az 1030-as évekre, de még Szent István halála (1038) előttre szokás tenni e két püspökség alapítását.

A magyar egyház szervezete a 11–12. század fordulójának évtizedeiben további két egyházmegyével bővült. Az 1080-as évek végén Szent László Zágrábban alapított püspökséget, 1113 körül pedig Kálmán király hozott létre egyet Nyitrán. Ezt követően a 13. században létesült még a szerémi és a boszniai püspökség, míg más püspökség alapítási tervek, így III. András törekvése egy szepesi püspökség létrehozására, nem váltak valóra.

A püspökségek felállítása az egész országra kiterjedő királyi hatalom intézményeinek kiépítésével párhuzamosan haladt előre. Az erdélyi minden bizonnyal azt követően létesült, hogy Szent István legyőzte anyai nagybátyját, az erdélyi Gyulát – a Bizáncban megkeresztelkedett, már említett idősebb Gyula fiát –, miként a csanádi püspökséget is Ajtony leverése után, az egykor általa uralt területen szervezte meg István. A világi és az egyházi igazgatás közötti kapcsolatokra utal az a körülmény is, hogy a püspökségek határai általában – de korántsem kivételt nem ismerő szabályossággal – a megyehatárokhoz igazodtak. 1009-ben a veszprémi püspökség területét történetesen úgy határozta meg István, hogy az egyházmegye

Veszprém, Fejér, Visegrád (nagyjából a későbbi Pest és Pilis) valamint Kolon (Zala és alighanem Somogy) megyékre terjedjen ki. Ez az elrendezés szolgálhatott az alapjául annak a gyakorlatnak, hogy a 11. század végére kialakuló, az egyházmegyéket kisebb egyházigazgatási kerületekre osztó **főesperességek** területe többnyire egy-egy megyének, ill. ispánságnak felelt meg.

Az egyházszervezet alsó szintjét képviselő **plébánia**hálózat kiépítése szintén Szent István uralkodásának idején indult meg. A korai templomok nagy része minden bizonnyal az ispáni várak mellett és az uralkodói birtokközpontokban létesültek, s hálózatuk sűrítésének igénye csendül ki Szent István azon törvényéből, mely előírta, hogy minden tíz falu közösen építsen templomot. Az első templomok közül bizonyára sok esett a 11. század közepének pogánylázadásai áldozatául, mindenesetre a századvégi törvények többször intézkedtek a rombadőlt templomok helyreállításáról.

Az egyházmegye igazgatásának feladatában a püspök elsősorban székesegyháza papjaira támaszkodhatott. Ezen papok testületéből fejlődött ki a 11. század utolsó harmadára a székeskáptalan intézménye. Ennek tagjai, a *kanonok*ok, meghatározott egyházi szabályok szerint éltek, eredetileg vagyonközösségben a püspökkel. A püspöki székhelyektől függetlenül is létesülhettek hasonló papi testületek, ezeket társaskáptalanoknak nevezték. A **káptalan**ok mindkét fajtájának élén *prépost*nak nevezett elöljáró állott, ezért ezeket az intézményeket prépostságoknak is mondják. A székeskáptalanok mellett a középkori Magyarországon közel harminc társaskáptalan jött létre, ezek közül az első az volt, amelyet Szent István a saját magánkápolnájaként alapított Székesfehérvárott. A káptalanok idővel fontos kulturális központokká váltak. Többségük hiteleshelyként jelentős szerepet vállalt a magyarországi írásbeliség intézményrendszerében, s a székeskáptalanok a papi utánpótlást biztosító iskolák fenntartói is voltak egyúttal. Mivel az Árpád-kori Magyarországon egyetem nem létesült, a káptalani iskolák jelentették az oktatás legfelső szintjét. A 13. század második felére különösen nagy hírnévre tett szert a veszprémi káptalan iskolája. Itt a „hármas út"-ra *(trivium:* nyelvtan, szónoklattan, logika) és a „négyes út"-ra *(quadrivium:* számtan, mértan, csillagászat, zene) felosztott „hét szabad művészet" *(septem artes liberales)* mellett jogi oktatás is folyt. A tanítást mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben jelentős könyvtár segítette Veszprémben, melynek kötetei a sekrestye egyik szobáját teljesen megtöltötték egy kortársi beszámoló szerint. A veszprémi iskolát egyenesen Párizs egyeteméhez hasonlították a kortársak, ami alighanem erős túlzás. Az iskola fejlődése mindenesetre 1276-ban megtört, amikor az akkor tájt elszaporodó belháborúk egyikének alkalmával a várost s vele együtt a káptalani iskolát feldúlták.

Az egyházi intézmények és személyek eltartásához elengedhetetlenül szükséges anyagi javakat a kezdetektől alapvetően fogva két forrás biztosította. Szent István az általa alapított egyházaknak földbirtokokat és szolgálónépeket adományozott, s a későbbiekben mind az Árpádok, mind alattvalóik gyakorta tettek további adományokat. A kiemelkedő jelentőségénél fogva különösen gazdagon ellátott székesfehérvári prépostság Szent Istvántól számos birtokot nyert el, s ez a birtokállomány az Árpád-kor végére hét megyében fekvő 87 birtokra és birtokrészre növekedett. Az adományok révén kiformálódó egyházi nagybirtok – a királyi és a világi magánbirtok mellett – a középkori magyar birtokstruktúra egyik önálló típusa lett. Bármily jelentős volt egy-egy tekintélyesebb egyházi intézmény földvagyona, az egyházi birtokok együttesen is csak az ország birtokállományának mintegy 15%-ára becsülhetők a középkor végén, ami – összehasonlítva a nyugateurópai viszonyokkal – kifejezetten alacsony értéknek tekinthető. Az egyház gazdagságának igazi forrása nem is föld volt, hanem a tizedjövedelem. Ennek megfizetését szintén még Szent István rendelte el egyik törvényében. További bevételeket jelentett egyes egyházak számára a királyi kézen lévő sóforgalmazás hasznából való részesedés. A kibányászott só egy részét ezek az egyházak kapták meg és saját szolganépeikkel szállíttatták el, persze vámmentesen, a bányákból. A királyi sótisztek aztán vagy visszavásárolták a sót az egyházaktól, vagy maguk az egyházak értékesítették azt, lefölözve ez utóbbi esetben a teljes hasznot. Összesen 37 egyházi intézményről igazolható, hogy különböző mértékben érdekeltek voltak a busás hasznot hozó sóüzletben. Jellemző a dolog fontosságára, hogy amikor 1233-ban a magyar egyház egy pápai legátus hathatós közreműködésével arra kényszerítette II. Andrást, hogy vonja vissza az egyház számára sérelmes intézkedéseit, az uralkodó kényszerű meghátrálását írásba foglaló ún. *beregi egyezmény* egy tekintélyes része éppen az egyházak sójárandóságával foglalkozik, tételesen felsorolva, hogy az egyes intézményeknek milyen mennyiségben kell kiutalni az értékes ásványt.

Az egyházi jövedelmekről teljes körű áttekintéssel nem rendelkezünk az Árpád-korból, részint mert hiányosak ismereteink az egyes egyházak birtokállományát illetően – egyébként, ha pontos adatok állnának rendelkezésünkre, akkor is szerfelett nehéz lenne felmérni a birtokok jövedelmezőségét –, részint pedig azért, mert tizedjegyzék – jóllehet feltételezhető, hogy ilyenek általában készültek – alig maradt ránk. A püspökségek tekintetében némi felvilágosítással a 12. század végén készült s már említett királyi jövedelemösszeírás szolgál, mely felsorolja az egyes püspökségek jövedelmét. E szerint a leggazdagabb az ország északkeleti területeire kiterjedő egri püspökség lehetett a maga 3000 márkájával, míg a legszegényebb nyitrai ennek éppen tizedrészével rendelkezett. Az átlagos értéknek az 1500 márka körüli jövedelem mutatkozik, ennyivel rendelkezett a pécsi és a zág-

rábi püspökség. A nagy különbségek, mint az az eddigiek alapján sejthető, abból fakadtak, hogy egyrészt az egyes püspökségek birtokai is különböző nagyságúak voltak, másrészt pedig maguknak az egyházmegyéknek a területe és betelepítettségük sem volt arányos, ami viszont alapvetően befolyásolta a várható tizedjövedelmet. Az összeírás az esztergomi érsekséggel kapcsolatban csak a királyi pénzverés hasznából élvezett tizedet *(pisetum)* említi, de ennek értéke is éppen négyszerese az átlagos püspöki jövedelemnek (6000 márka). A 11–12. század folyamán egyébként az érsekséget nem csak ebből, hanem az összes királyi jövedelemből megillette a tized, s aligha lehet kétséges, hogy a magyar egyház feje volt egyúttal a leggazdagabb főpap is.

7/3. A király, a pápa és a magyar egyház

A magyar egyház megszervezésében Szent István saját belátása szerint járt el: ő választotta ki az egyes püspöki székhelyeket, ő döntött az egyházmegyék kiterjedéséről s végül ő jelölte ki a főpapok személyét is. Korának felfogása szerint mindezen jogok királyi méltóságánál fogva illették meg, hiszen mint egy korábbi fejezetben láthattuk, a korai középkor államelmélete az uralkodó helyét, főpapihoz hasonló jogosítványaival egyetemben az egyházon belül jelölte ki. Ennek megfelelően mind Szent István és közvetlen utódai, mind a korszak más uralkodói gyakorolták azt a jogukat, hogy a megüresedett egyházi méltóságok betöltéséről, az **invesztitúráról** maguk gondoskodjanak. Ez a gyakorlat magától értetődően járt azzal a következménnyel, hogy a korai középkorban az egyházon belül jelentős befolyásra tettek szert világi személyek. A 10. században meginduló egyházi reformmozgalmak nyomán, de azoktól sokban eltérő jelleggel bontakozott ki a 11. század második felére az a szellemi irányzat, melyet legharcosabb képviselőjéről, VII. Gergely pápáról (1073–1085) a **gregorianizmus** néven ismernek. Ennek hívei az „egyház szabadságá"-nak jelszavát hangoztatva dolgozták ki a maguk új egyházfogalmát. Míg korábban „egyház" alatt a hívek összességét értették, a gregorianizmus a keresztény társadalmat egyháziakra – némileg leegyszerűsítve: papokra és szerzetesekre – és laikusoknak mondott világiakra osztotta. Ebben a ma is élő egyházfogalomban a világi hívőknek, s főként az uralkodóknak nem jutott hely, s az „egyház szabadsága" is leginkább a világi befolyás kiküszöbölésével volt azonos. A keresztény közösség vezetésének feladata a gregorianizmus gondolatvilágában az egyháziakat illeti meg: a világiak, uralkodóikkal egyetemben az egyház, ill. annak feje, a pápa lelki, sőt, mi több, evilági hatalma alá vannak vetve.

Mindebből persze, értelemszerűen következett az is, hogy a gregorianizmus felfogása szerint az invesztitúra korábban általános gyakorlata az „egyház szabadságá"-nak sérelmére elkövetett súlyos visszaélésnek minősült. Helyette az ún. *kánoni választást* tekintették egyedül jogszerűnek, amikor is a megüresedett egyházi tisztségek betöltéséről az érintett egyháziak döntöttek, püspökség esetében tehát a székeskáptalan kanonokjait illette meg a főpap megválasztásának joga.

A gregorianizmus tanai s főként az univerzális hatalomra bejelentett pápai igény oly mértékben sértették az uralkodók érdekeit, hogy a leginkább érintett német-római császár fegyveres konfliktusba is keveredett a pápasággal. A császárság és a pápaság között kibontakozó, közkeletűen invesztitúraharcnak nevezett küzdelem állásfoglalásra késztette a keresztény Nyugat minden országát, így a Magyar Királyságot is. Magyarországot akkoriban Salamon király és az őt trónjáról letaszító I. Géza viszálya osztotta meg. A mogyoródi csatában 1074-ben aratott győzelme után Géza uralkodott ugyan, ám a IV. Henrik császárnak hűbéresül felajánlkozó Salamon számított a törvényes királynak. Pozíciójuk megszilárdításához mindkettejüknek jól jött volna a pápa támogatása. Csakhogy VII. Gergely megfizethetetlenül magas árat szabott: a pápai hűbér vállalásához kötötte egyik vagy másik fél törvényes uralkodóként való elismerését. Salamonhoz intézett egyik levelében félreérthetetlenül megfogalmazta igényeit: „országod véneitől tudhatnád, hogy Magyarország, melyet hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és adott át, a római szentegyházé". Sem Salamon, sem Géza nem volt hajlandó teljesíteni a VII. Gergely által szabott feltételt, ám a gyakorlati elutasítás mellett a pápa által támasztott hűbéri igények elvi síkon is méltó választ kívántak. Az államalapító és egyházszervező István életéről számot adó, Szent László korában készült ún. nagyobb legenda ezért több ízben is utal arra, hogy Szent István – nem Szent Péternek, azaz Rómának, mint azt VII. Gergely tudni vélte, hanem – közvetlenül Máriának ajánlotta fel „örökségképpen" országát. A legenda szerzője ezzel mintegy történetileg igazolta a Magyar Királyság függetlenségét a pápai hatalomtól. Ugyanezt a fonalat gombolyította tovább Hartvik püspök is, aki Kálmán király utasítására, a nagyobb legenda szövegére támaszkodva készítette el Szent István életírásának egy újabb változatát. Hartvik, miként az munkájának elemzéséből egyértelműen kiderül, főként arra törekedett, hogy a magyar királyokat megillető egyházkormányzati jogok védelmében sorakoztasson fel történeti érveket. E célt szolgálta a pápai koronaküldés általa megkonstruált jelenete, amelyben a fő hangsúly nem is magára a korona eredetére esik, hanem arra, hogy Hartvik szerint II. Szilveszter pápa elismerte a magyarokat keresztény hitre térítő István apostolságát és felhatalmazást adott neki a magyar egyház „mindkét [ti. isteni és evilági] jogon" való szervezésére.

A pápaság főhatalmi igényének elvi elutasítása nem jelentette azt, hogy a gregorianizmus teljesen hatástalan maradt volna Magyarországon. Éppen ellenkezőleg, 1106-ban végül Kálmán király lemondott a magyar királyok által addig gyakorolt invesztitúrajogról. E lépése vélhetően politikai kompromisszum eredménye volt: cserébe a pápa tudomásul vette a pápai hűbéres királyság, Horvátország bekebelezését. Hogy a lemondó nyilatkozat aktuálpolitikai megfontolásoknak köszönhette létét, az annál biztosabban állítható, mert nincs tudomásunk arról, hogy gyakorlati hátrányokkal járt volna. Az 1113 táján létesített nyitrai püspökség alapításának körülményeiben semmi sem utal arra, hogy megszervezésében a pápaság bármiféle szerephez jutott volna, jóllehet ez 1106 után elvárható lenne. A magyar királyok befolyása a főpapi méltóságok betöltése terén a gyakorlatban megmaradt tehát, ami már csak azért is bizonyosra vehető, mert utóbb II. Géza is lemondott arról, hogy püspököket letegyen tisztségükből vagy áthelyezzen. A kérdést ez sem juttatta végső nyugvópontra, hiszen néhány évvel később, 1169-ben II. Géza fia és utóda, III. István is hasonló nyilatkozatot tett, megtoldva még azzal is, hogy a jövőben tartózkodni fog az egyházi jövedelmek világi célokra történő igénybevételétől.

A főpapi székek betöltésének ügyét végül a 13. század folyamán sajátos kompromisszum zárta le. Elvileg a kánoni választás elve volt érvényben, az uralkodót azonban a királyi alapítású egyházak **kegyuraként** megillette a jelöltajánlási jog. A gyakorlatban ez többnyire azt jelentette, hogy a király jelöltje nyerte el a tisztséget. Az is a királyi hatalom befolyásának engedett teret, hogy a megválasztott személlyel kapcsolatban előbb a király nyilvánította ki beleegyezését, s csak ezt követően terjesztették fel a pápához az illető ügyét megerősítésre. Ez a rendszer általában jól működött, mert egyszerre tett eleget a kánoni választás egyházjogi előírásának és biztosította az uralkodó akaratának gyakorlati érvényesülését.

7/4. Főpapok az Árpád-kor államában

A magyar királyok szívós ragaszkodását ahhoz, hogy megőrizzék befolyásukat a főpapi tisztségek betöltése terén, nem egyszerűen hagyományos jogaik védelme vagy presztizsszempontok indokolták, ennél jóval többről volt szó. Az Árpádok főpapjaik szolgálataira ugyanis az egyháziak mellett kifejezetten államkormányzatinak számító ügyekben is igényt tartottak. Távolról sem volt mindegy tehát, hogy kik állnak egy-egy püspökség vagy jelesebb prépostság élén. A püspököket méltóságuknál fogva hely illette meg az ország kormányzásában kulcsszerepet betöltő királyi tanácsban, s ily módon a főpapok politikai szerepvállalása magától értető-

dött. A politikai döntések meghozatala mellett azok végrehajtásában is jutott feladat a főpapoknak: többnyire közülük kerültek ki az Árpádok diplomatái, s a IV. Béla uralkodása alatt megtartott országos birtokvizsgálatok királyi bizottságaiban is rendre ott találjuk a püspököket vagy prépostokat.

A „politikus főpap" típusának egyik legkorábbi képviselője volt Csanád első püspöke, Szent Gellért. Előkelő velencei családból származott, s eredetileg szerzetes, majd remete volt, végül szentföldi zarándokútja során vetődött el Magyarországra. Itt Szent István bizalmas munkatársa lett, s mint ilyen kapott megbízást a csanádi egyházmegye megszervezésére. Lelkipásztori munkája mellett tudományos tevékenységre is futotta erejéből, számos értekezése közül azonban egyedül egy szentírás-magyarázata maradt fenn „Elmélkedés a három ifjú himnuszáról" (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) címen. Kiemelkedő politikai befolyása különösen a Szent István halálát követő zűrzavaros években mutatkozott meg. Az István után trónra lépő Péterrel, miként az egész ország, csakhamar Gellért is szembekerült, amiről a *Deliberatio* aktuálpolitikai utalásai tanúskodnak. A Péter elűzése után királykodó Aba Sámuellel ellenben mindaddig zavartalan volt együttműködése, amíg az a nagyböjt idején az ellene összeesküvő előkelőket – megtagadván tőlük a gyónás szentségét – le nem mészároltatta. A felháborodott Gellért ezt követően megtagadta a Húsvét megülésére Csanádra érkező Sámueltől az ünnepi koronázást, s nyilvánosan megszégyenítette a királyt kegyetlenkedéséért. Az Aba halála után a trónra visszatérő Péterrel továbbra is fennmaradtak ellentétei, aminek nyilvánvaló jele, hogy a király ellenzéke Gellért védőszárnyai alatt, Csanádon szervezkedett a száműzetésben élő Vazul-fiak visszahozatala érdekében. Gellért vezető szerepére látszik utalni az is, hogy néhány püspöktársa élén ő indult az Oroszországból hazatérő Levente és András hercegek fogadására, s ezen útja során szenvedett a pesti révnél többed magával mártírhalált a Péter uralma ellen felkelő, pogány érzelmű tömeg kezétől. A vértanú püspököt 1083-ban István királlyal, Imre herceggel valamint András és Benedek remetékkel együtt avatták szentté.

Gellérthez hasonlóan viszontagságos időszakban kellett politikusként is helyt állnia a 12. század, de talán az egész Árpád-kor legkiemelkedőbb főpapjának, Lukács esztergomi érseknek. Lukács előkelő származású volt, s nyilván eléggé gazdag is, hiszen – talán elsőként a magyar egyháziak közül – Párizsban folytatott egyetemi tanulmányokat az 1150-es évek első felében. Hazatérvén előbb az egri püspökség élére került, majd 1158-tól kezdve Esztergom érsekeként a magyar egyház feje lett. Főpapi működése mind az európai, mind a magyar politikai élet egy-egy viharos időszakával esett egybe. A 12. század közepén, I. (Barbarossa) Frigyes császár (1152–1190) trónra léptével felújult a pápaság és a császárság

között az 1122. évi wormsi konkordátummal időleges nyugvópontra jutott küzdelem. Lukács érsek a gregorianizmus kérlelhetetlen szigorúságú harcosaként állt a pápaság mellett, s kétségtelenül döntő szerepe volt abban, hogy a császár által állított ellenpápával szemben – korábbi kiváró politikáját feladva – II. Géza 1161-ben a törvényesen megválasztott pápa mellett kötelezte el magát. Hasonlóképpen Lukács ösztönözhette királyát az invesztitúra jogáról való, már említett lemondásra, miként III. István erre vonatkozó nyilatkozatát is Lukács sikerének tekinthetjük. Ez utóbbit megelőzően a király és az érsek között heves vita bontakozott ki, melynek során Lukács kiközösítéssel sújtotta III. Istvánt az egyházi javak eltékozlása miatt.

A kiközösítés egyházi fenyítéke volt az a fegyver, amellyel Lukács harcolt. Különösen sok alkalma nyílott ennek bevetésére a II. Géza halálát követő években. Gézát fia, III. István követte ugyan a trónon, de csakhamar kénytelen volt Ausztriában menedéket keresni nagybátyjai, a Mánuel bizánci császár segítségével hatalomra törő László és István hercegek elől. A trónviszály során Lukács III. István pártján állt, s ennek megfelelően megtagadta a trónt elfoglaló II. László megkoronázását, s amikor a kalocsai érsek mégis László fejére helyezte a koronát, Lukács kiközösítette a királyt, az országot pedig egyházi tilalom *(interdictum)* alá vetette, azaz megtiltotta a szentségek kiszolgáltatását. Válaszképpen a király bebörtönözte az érseket s csak a pápa közbenjárására bocsátotta szabadon. Lukács azonban még aznap visszakerült börtönébe, mert továbbra sem volt hajlandó feloldani az egyházi tilalmat. Egy külföldi forrás még azt is tudni véli, hogy az érsek megjósolta a trónbitorló közelgő halálát. II. László mindenesetre három héttel később valóban meghalt, meglehet, hogy III. István hívei mérgezték meg. Ezt követően László öccse lett a király IV. István néven. A börtönéből kiszabadult Lukács őt is trónbitorlónak nyilvánította, s miként néhány hónappal korábban II. Lászlót, most Istvánt nem volt hajlandó megkoronázni s a kiközösítés sem maradt el. IV. István még az évben, 1163-ban vereséget szenvedett unokaöccsétől, III. Istvántól s fogságba esett. Lukács mérsékletre intette a győztest, s a bukott ellenkirály sorsa a száműzetés lett. III. István halála után az ország előkelői, köztük Lukács érsek is, II. Géza akkor már évek óta Bizáncban élő fiának, Béla hercegnek szánták a trónt. A hazatérő Bélától azonban Lukács végül megtagadta a koronázást. Történt ugyanis, hogy Béla – vélhetően minden hátsó szándék nélkül – egy értékes köpenyt ajándékozott az érsek őt felkereső követének, Lukács viszont ezt nem habozott szentségárulásnak, szimóniának *(simonia)* tekinteni. (Az egyházjog az egyházi szolgálat vagy hivatal anyagi javak általi kieszközlését bélyegezte szimóniának, s a gregorianizmus különösen súlyos bűnnek tekintette. Az elnevezés arra a bibliai történetre utal, amely szerint Simon mágus az apostoloktól pénzen akarta meg-

venni azok lelki hatalmát.) Meglehet, hogy az eset csak ürügy volt Lukács számára, s valójában az ország latin kereszténységét féltette az éveken át Bizáncban élő „görög" Bélától, de – ismerve az érsek kérlelhetetlen gregorianizmusát – az sem lenne meglepő, ha valóban csupán az ártatlan ajándékozás váltotta volna ki Lukács haragját. Az érsek mindenesetre épp oly hajthatatlannak mutatkozott ez alkalommal is, mint bármikor korábban, ha elveiről volt szó, s bár maga a pápa is szót emelt előtte Béla érdekében, makacsul elutasította a herceg megkoronázásának gondolatát, akit végül így – külön pápai engedéllyel – a kalocsai érsek koronázott meg. A konfliktus persze, lehetetlenné tette ezt az együttműködést, mely normális körülmények között az uralkodó és Esztergom érseke között szokásos volt. Béla mindazonáltal bölcsen tartózkodott attól, hogy bármiféle megtorlásra ragadtassa magát. Egyszerűen mellőzte Lukácsot, mígnem végül 1179-ben kibékültek. Lukács 1181-ben halt meg, s egy félévszázaddal később lépések történtek szentté avatásának érdekében, amelyek azonban – nem tudni, miért – végül nem vezettek eredményre.

Voltak főpapok, akik békés hivatásuk ellenére kiváló katonákban bizonyultak. Ma már kifejezetten furcsának tűnhet a hadakozó püspök alakja, a középkorban azonban természetesnek tekintették, hogy háború esetén a főpapok épp úgy hadra kelnek, mint ahogy a világi előkelők is teszik. S valóban, adatok egész sora tanúskodik amellett, hogy a magyar püspökök ott voltak a hadjáratot vezető királyok táborában. Az 1279-ben Fülöp pápai legátus elnökletével tartott budai zsinat erre vonatkozóan azt írta elő, hogy a „főpapok és más, bármely rendű, rangú vagy méltóságot betöltő egyháziak ... ne keveredjenek vagy bonyolódjanak hadi cselekményekbe, kivéve ha ezt történetesen egyházaik és a haza védelmében teszik, ám ez is kizárólag a körülmények kényszerítette védekezésre, ne pedig a támadásban és az ellenség üldözésében való részvételre vonatkozzék; és személyesen ilyenkor se vegyenek részt a harcokban". Ez utóbbi tilalmat az indokolhatta, hogy korábban bizony, jó néhány főpap kedvét lelte a katonáskodásban. Közülük is kiemelkedett a harcias Ugrin kalocsai érsek. Ugrin a legelőkelőbb hazai rokonságok egyikéből származott, melynek ősét mind Anonymus, mind a krónikák a honfoglaló vezérek egyikeként tartották számon. II. András bizalmát élvezve két ízben is betöltötte a kancellári tisztséget. A királlyal ápolt jó viszonya nyilván összefüggésben volt azzal, hogy egyike volt azoknak az előkelőknek, akik elkísérték II. Andrást szentföldi keresztes hadjáratára. Ugrint hazatérte után választották meg Kalocsa érsekének. Az ország déli határvidékén székelő főpapként legfőbb céljának a bogumil eretnekség letörését tekintette. A bogumilok vallási nézetei szerint a Jó és a Rossz örök harca uralja a világot. Az anyagi valóság mindenestül a Gonosz műve, s ezért mind a fennálló társadalmi rendet, mind az egyházi hierarchiát

elvetendőnek tartották. Hasonló jellegű tanok már a keresztény ókorban is felbukkantak, a bogumil változat a 10. századtól kezdve terjedt el a Balkánon, s különösen a Magyar Királysággal szomszédos Boszniában akadtak nagy számban követői. Az eretnekek elleni fellépés kiváló ürügyet szolgáltatott az Árpádoknak arra, hogy megkíséreljék uralmuk alá vonni Boszniát, s ebben a törekvésükben mindenkor bizton számíthattak a kérdést a latin kereszténység terjesztésével összekapcsoló pápaság támogatására. Ugrin körültekintően látott hozzá vállalt feladata végrehajtásához. II. Andrástól elnyerte a Bosznia és a szomszédos balkáni területek feletti fennhatóságot, később pedig Pozsega várát is, hogy elegendő erő álljon a rendelkezésére. Ugrin élt is a lehetőséggel, s egy ízben személyesen vezetett hadjáratot a bogumilok ellen. Sok sikert nem könyvelhetett el, mindenesetre 1229-ben pápai engedéllyel megszervezte a szerémi püspökséget a további térítőakciók irányítására.

Ugrin már tapasztalt katonának számított, amikor 1241-ben a tatárok elözönlötték az országot. „Ő volt az, aki iránt a magyar nemesek bizalommal viseltettek, ... akivel szemben a főemberek és a középrendűek alázatosakká váltak bele vetett bizalmuk miatt" – jellemzi Ugrint a tatárjárás krónikása, Rogerius. Az érsek haladéktalan támadásra ösztönözte a késedelmeskedő és habozó IV. Bélát a pesti táborban, s amikor a király ennek ellenére sem mozdult, önkényesen bocsátkozott harcba a tatár előörssel. „Nagyon nehezen viselte el – írja erről Rogerius –, hogy a királyt ő is meg az emberei is félénk szívűnek látta". A meggondolatlan támadásért Ugrin súlyos árat fizetett: a tatárok tőrbe csalták, s a csapdából alig néhány emberével tudott megmenekülni. Ugrin tajtékzott a dühtől, de a kudarc nem szegte bátorságát. A gyászos végű mihi csatában is az első sorokban küzdött, s a király öccsével, Kálmán herceggel együtt sikerült megakadályoznia a tatárok átkelését a Sajó hídján. A magyarok többsége abban a hiszemben, hogy a csata sorsa ezzel el is dőlt, lepihent. Az éj leple alatt azonban a tatárok mégis átkeltek a folyón, s a válságosra fordult helyzetben megint csak Ugrin érsek és Kálmán herceg voltak azok, akik felvették a harcot. Az egyik jól értesült külföldi történetíró szerint „Ugrin ... mivelhogy rettenthetetlenül szókimondó férfi volt, fennhangon kezdte a királyt hanyagságáért korholni, majd Magyarország minden zászlósurát tunya gyávasággal vádolni, mert ekkora veszedelembe kerülve, sem az életükkel nem törődnek, sem az ország megmentésére nem készülnek. (...) Végül is Ugrin olyan hősiességgel vitézkedett az ellenség legsűrűbb csapatai között, hogy őt, mint a mennykőcsapást, nagy lármával kikerülték", de a túlerő végül fölébe kerekedett, s kisszámú követője súlyos sebekkel borítottan tudta csak kimenteni az öldöklésből. Rogerius az ütközetben elesett egyháznagyok között sorolja fel

Ugrint is, így minden bizonnyal még a csatatéren vagy a menekülés közben halt meg az érsek.

Mint azt Szent Gellért és Lukács érsek példáján láthattuk, a főpapok nem feltétlenül és nem minden esetben mutatkoztak késznek a királyi politika szolgálatára. Ha konfliktusra került sor, az uralkodó több módon is kifejezésre juttathatta haragját. Péter királyról tudjuk, hogy püspököket tett le méltóságukról, de III. Béla is elmozdította székéből és megfosztotta jövedelmeitől András kalocsai érseket, amikor az vitába keveredett vele. II. András birtokokat kobozott el az esztergomi egyháztól, mert János érsek ellenezte politikai intézkedéseit, s hasonlóan büntette IV. Béla a veszprémi püspökséget, amikor a káptalan előzetes hozzájárulása nélkül választott püspököt magának. Az 1280-as években az akkor már valóban kun módjára élő IV. László és Lodomér érsek viszonya annyira elmérgesedett, hogy a király állítólag azzal fenyegetőzött, hogy „az esztergomi érseken és az alá rendelt püspökökön elkezdvén ezt az egész fajzatot [ti. a papságot] tatár kardokkal fogom kiirtani mind egész Rómáig". Erre persze, nem került sor, ám arról maradt fenn adat, hogy korábban egy alkalommal valóban a tettlegességig fajult a vita a király és püspöke között. Történt ugyanis, hogy Imre király ellenében öccse, András herceg – a későbbi II. András király – titkon összeesküvést szőtt, s megnyerte ügyének mások mellett a veszprémi, a váradi és a váci püspököket. Amikor a szervezkedésre fény derült, Imre király Boleszló váci püspököt gyanúsította azzal, hogy a lázongók pénzét és levelezését őrzi, s azt követelte, hogy a püspök nyittassa fel előtte székesegyháza sekrestyéjének ajtaját. Boleszló ellenszegült s erre a király kidobatta a templomból, amelyet katonáival végigkutattatott. A botrány kavarta vihar szele Rómáig elért, s csak a pápa kemény fellépése csendesítette le.

A főpapok a nyers erő tekintetében magától értetődő módon nem versenyezhettek az uralkodókkal, mindazonáltal nem voltak teljesen védtelenek. A méltóságuknál fogva birtokolt lelki hatalom nagyon is hatékony eszköz volt a kezükben ahhoz, hogy meghátrálásra kényszerítsék adott esetben a királyt. Amikor a püspöki kar úgy értékelte, hogy II. András intézkedései már tűrhetetlen módon sértik az egyház érdekeit, Róbert esztergomi érsek nem habozott egyházi tilalom alá vetni az országot. A kemény lépésre alighanem elődje, Lukács példája bátorította, ami annál is inkább valószínűnek tűnik, mert éppen Róbert volt az, aki Lukács szentté avatását kezdeményezte Rómában. Az interdiktum kihirdetésére gondosan megválasztott időpontban, a nagyböjt első napján került sor, s nem is maradt el a hatás: II. András az időközben az országba érkező pápai legátussal megkötötte az egyház sérelmeinek orvoslására hivatott beregi egyezményt.

7/5. A főpapok és az egyházi társadalom

Az egyházi személyek – a klerikusok – a középkor világi társadalmától elkülönülő, önálló társadalmat alkottak. Az elkülönülés alapjául az szolgált, hogy ők, s csak ők közvetítettek Isten és ember között. Emellett más tényezők is szerephez jutottak az egyházi társadalom önállóságának kialakításában: a klerikusok egy ország- és nyelvi határok fölé rendelt, központosított hierarchia tagjai voltak, életüket a világitól eltérő egyházjog szabályozta, s ügyeikben a világiak helyett az egyházi bíróságok jártak el. Az egymás közötti érintkezésben a világiak többsége számára érthetetlen latin nyelvet használták, olyan internacionális kulturális javak birtokában voltak, amelyek – mivel az írásbeliség által meghatározott formában léteztek – megint csak megközelíthetetlenek voltak a világiak számára.

A magyarországi egyházi társadalom – tagjainak a hierarchiában elfoglalt helye s ezzel összefüggésben a tisztséggel járó jövedelmek alapján – három csoportra oszlott. A főpapok közé a két érseken és a tíz püspökön kívül a székes- és a királyi alapítású társaskáptalanok prépostjai számítottak. A középréteget a székes- és társas káptalanok kanonokjai valamint a főesperesek alkották, míg az alsópapság zömét a falusi plébánosok adták.

Az első papok, a dolog természetéből adódóan, külföldről érkeztek Magyarországra. Közülük kerültek ki az első püspökök is, de már Szent István idejében tudomásunk van magyar születésű főpapról, Mór pécsi püspök személyében. Az Árpád-kor folyamán fokozatosan az ország lakosai kerültek túlsúlyba az egyházi társadalom mindhárom rétegében, mindazonáltal külföldiek az egész középkor folyamán töltöttek be tisztségeket a magyar egyházszervezetben. A püspökök többsége minden bizonnyal az előkelő magyar rokonságokból származott. Nem is annyira a konkrét adatok tanúskodnak e mellett – a harminc ismert esztergomi érsek közül csak hatot tudunk valamelyik magyar nagyúri családhoz kapcsolni –, mint inkább az a ma már visszatetszést keltő vita, amely az egyik zágrábi püspök személye körül támadt. Történt ugyanis, hogy a megüresedett zágrábi püspöki székbe – egy eredménytelenül végződő választást követően – IV. Orbán pápa Timót zalai főesperest nevezte ki 1264-ben. A döntés ellen mind a zágrábi káptalan, mind IV. Béla és udvara tiltakozott arra hivatkozva, hogy Timót „hitvány származású" s ezért alkalmatlan a püspöki méltóságra. Az ügy diplomáciai bonyodalmakat kavart s keményhangú levélváltásra került sor a király és a pápa – az említett Orbán, majd utóda, IV. Kelemen – között, melynek eredményeként Béla végül kénytelen volt engedni, s Timót megmaradhatott püspöki székében.

A püspöki vagy az érseki méltóság elnyerése a karrier csúcsát jelentette a magyar egyháziak számára. A hierarchia ennél magasabb szintjére csak egyetlen

főpap lépett az Árpád-kor folyamán: a bácsi prépostból előbb váci püspökké, majd esztergomi érsekké előlépő István 1252-ben tagja lett a pápa mellett működő tanácsadó testületnek, a bíborosi kollégiumnak.

A püspökségig ívelő egyházi karrier egyik jellegzetes példáját kínálja Tamás váci püspök életútja. Tamás jómódú birtokos család fiaként testvéreivel együtt a királyi udvarban nevelkedett nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy forrásainkban a királyi kancellária egyik jegyzőjeként tűnik fel 1265-ben. Két év múlva már a királyi kápolnaispán és titkos jegyző tisztségében találjuk. Mint ilyen a királyi káplánok testületének volt a feje, miközben az uralkodó bizalmasaként diplomáciai ügyeket intézett s az őrizetére volt bízva a király gyűrűspecsétje. Ezzel egyidejűleg indult el egyházi karrierje is: 1268 táján veszprémi főespereseként említik, 1270-ben pedig a hántai prépostság élére került. A kápolnaispánságtól 1277-ben vált meg, s alkancellárként a királyi oklevéladás ügyeinek irányítójává lépett elő. Ezzel állt összefüggésben, hogy elnyerte a legjelentősebb királyi társas káptalan, a székesfehérvári, préposti tisztét. Új méltóságaiban viszonylag rövid időt töltött, 1278 májusában váci püspökké választották. Kancelláriai karrierje ezt követően sem szakadt meg: előbb királynéi, majd haláláig, 1289-ig királyi kancellárként szolgálta a dinasztiát. Mint látható, Tamás karrierje fokozatosan, lépésről lépésre ívelt mind magasabbra. A pályafutás során a kancelláriai és az egyházi előmenetel elválaszthatatlanul összefonódik, ami korántsem véletlen: a kancelláriai szolgálat volt az egyházi karrier megalapozásának egyik legbiztosabb módja az Árpád-kor Magyarországán.

Egy másik lehetőséget az uralkodócsaláddal ápolt kapcsolat kínált. Berchtold kalocsai érsek kizárólag annak köszönhette magas méltóságát, hogy II. András első feleségének, Gertrúdnak volt az öccse. Királyi sógora annak ellenére keresztül vitte a pápánál érseki kinevezését, hogy az egyházjogi előírásoknak sem életkorát, sem képzettségét tekintve nem felelt meg. Ha Berchtold esete kétségtelenül egyedi is volt, s ezért messzemenő következtetések levonására aligha alkalmas, az bizonyos, hogy a dinasztia valamely tagjának pártfogása hathatósan egyengethette valamely klerikus püspöki székhez vezető útját, miként azt Bertalan pécsi püspök életútja példázza. Bertalan előkelő burgundiai család gyermekeként látta meg a napvilágot. Felserdülve a papi pályára lépett s csatlakozott a negyedik keresztes hadjárathoz, melynek résztvevői a Szentföld helyett Konstantinápolyt foglalták el. Bertalan az ezt követően létre hozott Latin Császárságban élt évekig, mégpedig Jolánta flandriai grófnő udvarának tagjaként. A grófnő férje, Courtenay-i Péter rövid ideig a Latin Császárság uralkodója volt, gyermekük – szintén Jolánta – pedig II. András második felesége lett. Bertalan Jolánta kíséretében érkezett Magyarországra 1216–1217 fordulóján. Aligha lehet kétséges, hogy a királyi pár támogatásának köszönhette,

hogy alig két éves itt tartózkodása után, 1219-ben a pécsi káptalan püspökké választotta. (Jellemző egyébként, hogy Jolánta másik név szerint ismert klerikusa – az ő neve is Bertalan – hasonlóképpen főpapi méltóságra emelkedett: ő 1226-ban lett Veszprém püspöke.)

A pécsi Bertalan sokkal inkább méltónak bizonyult az uralkodó pártfogására, mint annak idején Berchtold. 1225 körül a Mecsekben élő remetéket összegyűjtötte és letelepítette, s ez a közösség a 13. század második felében csatlakozott a középkor egyik magyar alapítású szerzetesrendjéhez, a pálosokhoz. Részt vállalt Bertalan a kor missziós akcióiban is. Egyike volt a Kunországban térítő magyarországi püspököknek, székvárosában pedig a boszniai bogumil eretnekek közé induló domonkos szerzeteseket telepítette le. Több alkalommal teljesített pápai megbízást magyar egyházi intézmények közötti vitás ügyek elrendezésében.

Mint előkelő külföldi kapcsolatokkal rendelkező főpap, Bertalan különösen alkalmas volt diplomáciai feladatok ellátására. 1229 és 1235 között több ízben járt Aragóniában: ő készítette elő ugyanis II. András Jolánta nevű leányának házasságát I. Jakab aragóniai királlyal. A királylányt új hazájába kísérő követséget is Bertalan vezette, sőt, Barcelonában ő adta össze a királyi párt. 1247-ben újabb diplomáciai küldetést vállalt magára. Egy készülő – ám végül valótlannak bizonyuló – második tatár támadás hírével kereste fel az akkor tájt Lyonban tartózkodó IV. Ince pápát. Bertalan a személyes tapasztalatoknak sem volt híján a tatárokkal kapcsolatban: azon szerencsés kevesek közé tartozott, akiknek sikerült elmenekülniük a muhi táborból. Küldetését összekapcsolta azzal, hogy felkeresse családi birtokait, s minden jel arra vall, hogy a maga 62 évével már idős embernek számító Bertalan nem is tért vissza többé Magyarországra. Meglehet, hogy a halálra készülődvén ősei földjén akart maradni, de döntését az is befolyásolhatta, hogy a tatárok ellen nyugati segítséget váró IV. Béla követeként kudarcot vallott. Mindenesetre 1251-ben hivatalosan is lemondott a pécsi püspökségről, s nem sokkal később, talán 1253-ban, meghalt. Bertalan hosszú élete során Barcelonától Konstantinápolyig, Flandriától Itáliáig bejárta Európát, amit a korban csak igen kevesen mondhattak el magukról. A középkori egyháziak azon típusát testesítette meg, akik az egyetemes egyház szolgáiként a latin Nyugat minden országában otthon érezhették magukat. Pécs püspökeként azonban mindenekelőtt az Árpádokat szolgálta, s hogy ennek során kivívta mind II. András, mind IV. Béla megbecsülését, arról bizalmas jellegű diplomáciai küldetései tanúskodnak.

8. A szerzetes

A kereszténység első hirdetői a magyarság körében a szerzetesek közül kerültek ki. Szerzetes volt az a Hierotheos, akit a 10. század közepén – miután a konstantinápolyi pátriárka „Turkia", azaz Magyarország püspökévé szentelte – a bizánci útjáról keresztényként hazatérő magyar törzsfő, Gyula magával vitt Erdélybe, hogy ott megkezdje népe megtérítését. A nyugati térítők első sikeres képviselője, Brúnó, a kalandozó magyarok által 926-ban feldúlt Sankt Gallen-i monostor szerzeteseként élt, mígnem 972-ben a magyarok püspökévé szentelték, s a mellé adott papokkal együtt megkezdte igehirdetését Géza fejedelem országában. Tevékenysége nyomán hajtotta keresztvíz alá a fejét a fejedelem, s az új hit térhódítása innentől kezdve visszafordíthatatlanul haladt a maga útján. Még az ezredforduló előtt – általánosan elfogadott vélekedés szerint 996-ban – sor került az első magyarországi szerzetesi közösség létrehozására. A pannóniai születésű Szent Márton tours-i püspök (†397) tiszteletére „Pannonia Szent Hegyén" – a mai Pannonhalmán – alapított monostor építtetésébe Géza fejedelem kezdett bele, a vállalkozás befejezése azonban, mint annyi más vonatkozásban is, fiára, Istvánra maradt, aki maga is több monostor alapításával járult hozzá az egyelőre még szerény kezdetek kiteljesedéséhez. A szerzetesség tehát a kezdetektől fogva jelen volt a magyarországi kereszténység intézményeinek sorában.

A szerzetesség gyökerei a keresztény ókorba nyúlnak vissza. Előfutárai azok a keleti remeték voltak, akik, hogy minél teljesebben adhassák át magukat a hit gyakorlásának, az emberi közösségektől önként elszakadtak, s a sivatagokba vonulva élték megpróbáltatásokkal teli életüket. A 4. század közepén indult meg a remeték közösségekbe szerveződésének folyamata, s az így kibontakozó szerzetesi mozgalom alapelveit Nagy Szent Vazul (†379) foglalta össze elsőként. A szerzetesség a Római Birodalom nyugati területein, sőt, azon túl is elterjedt. A korai középkor évszázadaiban történetesen a birodalomhoz soha nem tartozó, de a kereszténységet igen hamar, az 5. század folyamán befogadó írországi kelták szerzetesei játszottak igen jelentős szerepet, részben mint Britannia és Germania területén sikerrel működő hittérítők, részben mint az antikvitás szellemi értékeinek számos elemét átmentő, figyelemre méltó művészeti stílust kialakító kolostori kultúra megteremtői és éltetői.

A **szerzetes** egyházi személynek számított ugyan, de nem feltétlenül volt egyszersmind pap. A pap, ill. a püspök ugyanis felszentelése révén jutott mindazon

lelki hatalom birtokába, amely a kereszténység tanításai szerint megillette. A szerzeteseknél – hacsak valami oknál fogva külön pappá nem szentelték – hiányzott ez a mozzanat: az elhivatottságot érző hívő fogadalom által válhatott szerzetessé, melynek letételével egész további életére szóló kötelezettséget vállalt a szüzesség, a szegénység és az engedelmesség evangéliumi tanácsainak követésére. A szerzetesi életforma nyugati változatának kialakítására a legnagyobb hatással minden kétséget kizáróan Nursiai Szent Benedek (†547?) volt. Élete során több szerzetesi közösséget alapított, melyek közül a legjelentősebb a Nápolyhoz közeli Monte Cassino hegyén működött. 529 táján szabályzatot (*Regula*) fogalmazott meg szerzetesei számára. Ebben részletesen kifejti a megkívánt erények természetét, útmutatással szolgál a helyes életmód tekintetében – azonos súlyt helyezve a közös imádságra (zsolozsma) és a közösség létfenntartását szolgáló fizikai munkára –, szabályozza a közösség belső fegyelmével kapcsolatos kérdéseket, megkövetelve egyebek mellett azt is – s ez új vonás a korábbi állapotokhoz képest –, hogy a szerzetes egész életét ugyanabban a monostorban töltse. A Regula a szerzetesek által szabadon választott **apátra** *(abbas)* ruházza a közösség vezetőjének tisztjét. A Regulát követő egyes monostorok ekkor, s még jó ideig szervezetileg függetlenek voltak egymástól, utóbb azonban belőlük szerveződött meg a nevében Benedekre utaló bencés szerzetesrend, mely részint a Regula mértékletes, túlzásoktól mentes követelményei, részint pedig a Karolingok pártfogása következtében évszázadokon át egyedül képviselte a szerzetességet a nyugati kereszténység területein. Az uralkodók és a magánszemélyek bőkezű adományai révén gazdagodásnak indult rend hamar megtalálta a helyét a középkor világában, s ez bizony számos vonatkozásban a benedeki szellemiségtől való eltávolodással járt együtt. A bajokon eleinte belső reformok igyekeztek úrrá lenni – ezek közül a legnagyobb hatású a Burgundiában 910-ben alapított Cluny monostorában bontakozott ki –, utóbb azonban új, a szerzetesi életforma más változatait képviselő önálló rendek is kifejlődtek. A nyugati szerzetesség egyik legszembetűnőbb vonása éppen ebben, a rendek sokféleségében jelölhető meg. A szerzetesrendek többsége, mint látni fogjuk, Magyarországra is eljutott.

8/1. Szerzetesek, lovagok, remeték

Miként maga a keresztény hit, a szerzetesség is két irányból, Nyugatról és Keletről kiindulva érkezett Magyarországra. A kereszténység keleti és nyugati ága csak 1054-ben vált el egymástól, a különbségek azonban bizonyos egyházkormányzati és hitelvi kérdésekben, valamint a szertartásrendben már jóval koráb-

ban nyilvánvalóak voltak. Az **Árpádok** – Géza és István – egyértelműen a nyugati, a latin kereszténység mellett kötelezték el magukat, amiben szerepet játszhatott az is, hogy riválisaik – mint az erdélyi Gyula, utóbb pedig Ajtony – a keleti, görög egyház irányába tájékozódtak. Ahogy Géza monostort alapított Pannonhalmán, úgy Ajtony is létesített egy rendházat görög szerzetesek, **baziliták** számára székhelyén, a később Csanádnak nevezett Marosvárott. (A bazilita kifejezés az említett Nagy Szent Vazul – Basileios – nevére utal.) Bazilita kolostorokról az ország más részein is tudunk, ilyen működött pl. Tihanyban és Visegrádon. Mindkét kolostort I. András alapításának szokás tartani, akinek orosz felesége révén lehettek kapcsolatai a keleti egyházzal, s több mint valószínű, hogy számüzetésének Kijevben töltött évei alatt maga András is a görög rítus szerint vette fel a keresztséget. A baziliták sokáig háborítatlanul éltek az országban, a 13. század folyamán azonban monostoraik többsége a bencések kezére került. Visegrád esetében történetesen 1221-ben, pápai rendeletre történt meg a váltás. Görög szerzetesek éltek ugyanakkor a 14. század közepéig a feltehetően a 11. században, ismeretlen körülmények között alapított legnagyobb magyarországi bazilita monostorban, a szerémségi Szávaszentdemeterben, melynek apátjait a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki.

A legkorábbi magyarországi monostorok között görög rítusúak is voltak tehát, de csak elvétve, túlnyomó többségük a **bencések**hez tartozott. A sorban első, s kiemelkedő jelentőségét mindmáig megtartó Pannonhalmát gyorsan követte a többi bencés monostor. Az országában önálló egyházszervezetet kiépítő István figyelme kiterjedt a szerzetességre is. Befejezte a pannonhalmi monostor építtetését, s 1002-ben kiállított – napjainkra azonban csak későbbi, átdolgozott formájában fennmaradt – oklevelében a Monte Cassino-i apátsággal azonos kiváltságokkal ruházta fel. Új monostorokat létesített Bakonybélben, Pécsváradon, Zalavárott és a Nyitra melletti Zoborban. Példája követőkre talált majd minden utódában: Sámuel Abasárott s Feldebrőn, I. András Tihanyban alapított monostort – mely nem azonos az említett bazilita közösséggel, a bencés monostor 1055. évi alapítólevele egyébként az első eredetiben fennmaradt magyar oklevél, melynek latin szövegében magyar nyelvű mondattöredék is olvasható –, I. Béla Szekszárdon, I. Géza Garamszentbenedeken és Mogyoródon, Szent László Kolozsmonostoron, Somogyvárott, Szentjobbon és Bátán létesített apátságot. A királyi alapítású bencés monostorok sorát a II. Béla által életre keltett (duna-)földvári zárja. E monostorok egy része királyi udvarházak átalakításával létesült, s utóbb az alapító temetkezési helyéül szolgált. Az Árpádok mellett a világi előkelők kis gyarapították a bencés apátságok számát. Ennek első példájaként a német eredetű Ottó Zselicszentjakabon alapított monostort, s a későbbiekben alig akadt olyan rangosabb rokonság, amely ne létesített volna monostort – eleinte persze, kizárólag

bencéseket, később már más szerzetekhez tartozókat is –, némelyik pedig akár több monostort is a magáénak mondhatott. Ilyen, világi hatalmasságok által létesített bencés apátság volt az almádi, a csatári, a lébényi, a jáki és a százdi, hogy csak a legismertebbeket említsük. Több tucatra tehető az Árpád-kor folyamán alapított bencés monostorok száma, ám hogy pontosan hány lehetett, az nem tudható, részint mert adataink hiányosak, részint pedig azért, mert a 12–13. századból, amikor már más szerzetesrendek is elterjedtek az országban, jónéhány olyan apátságról van tudomásunk, amelynek rendi hovatartozása nem ismeretes. Az is bizonyos ugyanakkor, hogy a bencés monostorok egy jelentős hányada nem élte túl az Árpád-kort: számosat – különösen a kisebb, magánalapításúak közül – a tatárjárás pusztított el, néhányat pedig idővel más szerzetesrend vett a birtokába.

A sokáig Magyarországon is egyeduralkodó bencések vetélytársaiként a 12. század folyamán jelentek meg az új szerzetesrendek, többnyire nem sokkal alapításuk után. Elsőként a 12. század első negyedében, Szent Norbert által alapított **premontrei rend** telepedett meg az országban, a mai Nagyvárad melletti Váradelőhegyen. Az alapítást a rendi hagyomány II. István király nevéhez fűzi, ami ha helytálló, akkor a rend meglepően hamar eljutott Magyarországra. Alátámasztani látszik mindenestre a hagyomány igazát, hogy a magyar krónikák szerint István közvetlenül halála előtt bűnbánata jeléül szerzetesi ruhát öltött, s végül Váradon temették el. A premontrei rend számos vonatkozásban élesen különbözött a bencésektől. Tagjai szerzetesi fogadalmat tett kanonokok voltak, akik nem Nursiai Szent Benedek, hanem az észak-afrikai Hippo püspökének, a nagytekintélyű Szent Ágostonnak (†430) a szabályzatát követték. Szembetűnő sajátossága a rendnek, hogy sikeresen egyeztette a szerzetesi életmódot a hívek lelki gondozásának munkájával, s a 12. század végén a premontreiek sok helyütt már plébániákat vezettek. A rend, megint csak az eredeti bencés gyakorlattól eltérően, eleve egységesen irányított szervezetként kelt életre, melynek élén a rendnek nevet adó franciaországi Prémontré apátja állott, akinek a vezetése alatt az egyes monostorok apátjai évente általános gyűlésre – generális káptalanra – gyűltek össze. A rend országonként, tartományonként egy-egy körzetre *(circaria)* tagolódott, ezek egyike volt a magyar, melynek monostorait a legrégibb ismert premontrei kolostorjegyzék sorolja fel. Az idő szerint, 1235-ben, a premontreieknek 22 férfi és 2 női kolostora működött az országban, s a tatárjárást követően még legalább további tíz létesült. A monostorok közül csupán néhány volt királyi alapítású (Váradelőhegy mellett például Jászó és Turóc, valamint az Árpádok által utolsóként alapított királyi monostor, Csőt), a többit előkelő rokonságok, ill. személyek hozták létre, a romjaiban is monumentális Zsámbék mellett például Csorna és Rátót tartozik ezek közé. Némelyik monostor eredetileg bencés apátság lehetett, mint Bozók és – talán –

Bény, s csak utóbb vették át a premontreiek, akik Magyarországon néhány olyan sajátossággal rendelkeztek, melyek némileg eltértek a nyugat-európai gyakorlattól. A monostorok vezetőit itt apát helyett általában prépostnak mondták, miként magukat a monostorokat is prépostságoknak, s a lelkipásztori munka sem tűnik olyan általánosnak, mint Nyugaton, meglétét csak néhány esetben lehet igazolni. Ehelyett viszont az olyan nagyobb monostorok, mint amilyen Lelesz, Jászó, Ság és néhány más volt, élénk hiteleshelyi tevékenységével tűnt ki.

A 12. század közepén telepedtek meg Magyarországon a **ciszterciek**. Rendjüket 1098-ban alapította Szent Róbert, s közéjük tartozott a középkor egyik nagyhatású egyházi személyisége, Clairvaux-i Szent Bernát (†1153). A rendet az a szándék hívta életre, hogy visszatérjenek a benedeki Regula eredeti szelleméhez. Ennek jegyében a ciszterciek elutasították azt a gazdagságot, amelyre az évszázadok során a bencések szert tettek. Monostoraikat nagy előszeretettel létesítették lakatlan, a világtól távol eső helyeken, ahol aztán híven Benedek buzdításához – „Imádkozzál és dolgozzál" – saját kezük munkájával teremtették meg az életfeltételeket, s művelték földjeiket. Újításaik és hozzáértésük következtében a ciszterci birtokok valóságos mintagazdaság számba mentek szerte Európában. Utóbb azonban az eredeti ciszterci szigor is enyhült valamelyest, s a rend a későbbiekben a bencésekéhez sokban hasonló pályát futott be. Az egyes monostorokat központosított szervezet kovácsolta renddé, mely Citeaux-ban – ennek a franciaországi monostornak a latin névalakjából *(Cistercium)* ered e rend neve – tartotta generális káptalanjait. Első magyar monostorukat 1142-ben alapította II. Géza király Cikádoron (a mai Bátaszéken). Az ígéretes kezdet után némi megtorpanás következett, a század végén azonban III. Béla öt monostort alapítva (Egres, Zirc, Pilis, Szentgotthárd, Pásztó) sokat tett a rend magyarországi elterjedése érdekében. Példáját utódai is követték, a világi előkelők viszont már jóval kevésbé. A rend szabályai ugyanis nem sok lehetőséget hagytak az alapítóknak befolyásuk érvényesítésére, s ez nem igen vonzotta a magyar urakat. Jellemző e tekintetben, hogy a nem királyi alapítású monostorok többségét sem világiak, hanem egyházi személyek létesítették. Életmód tekintetében már jóval kevésbé érvényesült a ciszterciek szigora Magyarországon. Az itteni monostorok gazdálkodására csak eleinte jellemző a szerzetesek saját munkája, s a jelek szerint jövedelmeik nagyobb része egyébként sem birtokaikból, hanem az adományul elnyert vámokból, valamint a – főként borral való – kereskedelemből származott. Az Árpád-kor folyamán, 1270-ben alapították az utolsó ciszterci monostort Magyarországon, a 14. század közepén a rendi élet már a hanyatlás félreérthetetlen jeleit mutatta.

A ciszterciekhez hasonlóan II. Géza uralkodásának éveiben jelentek meg az országban a nyugati szerzetesség sajátos változatához tartozó lovagrendek első

képviselői. Ezek a testületek eredetileg a szentföldi zarándokok s az úton megbetegedők ellátására, ápolására jöttek létre. Célkitűzéseik a keresztes háborúk idején a Szentföld fegyveres védelmével egészültek ki, s ily módon szerzetesi fogadalmat tett lovagok társulataivá alakultak át. A három nagy lovagrend – a **templomosok**, a **johanniták** és a **Német Lovagrend** – közös vonásaik mellett különböztek is egymástól. A johannita és a templomos rend nemzetközi szervezet volt, a Német Lovagrend – mint azt neve is mutatja – a németeké. A johanniták azt követően is megtartották a betegápolás feladatát hogy a másik kettő felhagyott azzal, s csak a harcnak szentelte magát. A johanniták ellenben fenntartották **ispotályaikat**, melyek a kórház, a patika és a vendégfogadó sajátos középkori keverékét alkották, s helyenként – ha megvoltak hozzá az adottságok – a gyógyfürdő funkciójával is kiegészültek. Ezen intézmények után nevezték a johannitákat ispotályos lovagoknak is. A Német Lovagrend magyarországi jelenléte csak egy rövid időszakra korlátozódott az Árpád-korban a 13. század elején – erről egy későbbi fejezetben lesz majd szó –, a templomosok és a johanniták viszont tartósan megtelepedtek. A két lovagrend rendházai részben a Dunántúlon, de kiváltképp Szlavóniában és Horvátországban létesültek, s ezeken a vidékeken voltak a birtokaik is. A legjelentősebb johannita rendház Székesfehérvárott működött, míg a templomosok központja a horvátországi Vrana lett. Mindkét lovagrend kitüntette magát a tatárjárás harcaiban, a muhi csatáról beszámoló egyik forrásunk szerint a jelenlévő templomosok mind egy szálig elestek. A tatárjárást követően IV. Béla kísérletet tett arra, hogy az újabb tatár támadás veszélyének leginkább kitett déli országhatárt az Al-Duna vidékén a johannitákkal védelmezze, ez a megoldás azonban – nem tudni, miért – nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

A lovagrendek annyira megnyerték az egyébként is harcias természetű II. Géza tetszését, hogy mintájukra maga is alapított Szent István király tiszteletére egy ispotályos lovagrendet, a **stefanitákét**. Ennek központja Esztergomban volt, de volt rendháza a stefanitáknak Budafelhévizen (a mai Császár-fürdő környékén) is. A stefaniták, miként a jelentősebb johannita és templomos rendházak szintén, hiteleshelyi tevékenységet folytattak. Tekintélyükre jellemző, hogy az 1222. évi Aranybulla egy-egy példányát a johanniták és a templomosok őrizetére bízták, a beregi egyezmény megerősítésére pedig a stefaniták esztergomi házában került sor.

A 13. század elején az egyházat evilági gazdagsága és hatalma miatt támadó eretnekmozgalmaknak a választ a nyugati szerzetesség új ágát képviselő két koldulórend adta meg. A „prédikáló testvérek rendjé”-t Szent Domonkos – rá utal a rend közkeletű **domonkos** elnevezése –, a „kisebb testvérek”, azaz a minoriták rendjét pedig Szent Ferenc – innen a **„ferencesek”** név – alapította. Életmódja

kialakításakor mindkét rend az evangéliumi szegénység gyakorlását helyezte a középpontba: elutasították a birtokadományokat, s a létfenntartáshoz szükséges javakat alamizsnákból fedezték. A rendek elsődleges céljuknak tekintették a hit tisztaságának megőrzését – az eretnekség elleni harcot – és a hit terjesztését. Szívesen telepedtek le a városokban, hogy az ott élő szegénység között fejtsék ki tevékenységüket. Céljaik megvalósításának legfőbb eszközét a domonkosok a nyilvános igehirdetésben, a prédikációban találták meg, s hogy kellő felkészültséggel forgathassák e fegyvert, különösen nagy súlyt helyeztek a rend tagjainak iskolázására. A rend intellektuális vonzerejére jellemző, hogy az első magyar domonkos a bolognai egyetem jogi oktatóinak egyike volt. Ezt a „Magyarországi"-ként emlegetett Pált bízta meg a rend 1221-ben azzal, hogy visszatérve hazájába, szervezze meg a magyarországi rendtartományt, s kezdjen hozzá az országgal szomszédos területeken élő kunok megtérítéséhez. Pál mindkét feladatának megfelelt: gyorsan gyarapodott a magyarországi domonkos kolostorok száma, 1277. évi adat szerint akkor már 30 működött, s a kunok megkeresztelése terén a kezdeti kudarcok után csakhamar jelentkeztek az első sikerek. A domonkosok, akik számára Magyarország vonzerejét elsősorban az jelentette, hogy az ország a nyugati kereszténység határvidékén feküdvén bőséges lehetőségeket kínált a hittérítői munkához, idővel bekapcsolódtak a boszniai bogumil eretnekek elleni – sokkal inkább hiábavalónak bizonyuló – küzdelembe.

Az első ferencesek néhány évvel a domonkosok után, német földről érkeztek az országba. 1238-ban már önálló rendtartományt alkottak magyarországi rendházaik, melyek száma a domonkosokéhoz hasonló gyorsasággal gyarapodott. A két koldulórend, miként általában, Magyarországon is a városias településeken telepedett meg a legszívesebben, még ha azok a települések, amelyek Magyarországon „város"-nak számítottak, jelentősen különböztek is a nyugat-európai városoktól mind jellegüket, mind méreteiket tekintve. Lelkipásztori munkájuk mindenesetre oly eredményesnek bizonyult, hogy az uralkodó figyelmét is magukra vonták. IV. Béla előbb a domonkosok, utóbb a ferencesek közül választotta ki gyóntatóját, s a királyi pártfogásnak nyilván nagy szerepe volt a két rend gyors elterjedésében.

A stefaniták mellett a másik magyar alapítású középkori szerzetesrend a **pálosoké**. Ez a rend az ókeresztény korszak remetéinek életmódját eszményítette. Magyarországi remetékről már a 11. századból is vannak ismereteink, egy ideig Csanád első püspöke, Gellért is remeteként élt a Bakony ősvadonában. A 13. században az ország számos erdős hegyvidékén tudunk remeteközösségekről. 1225 táján Bertalan pécsi püspök – vele az előző fejezetben már találkoztunk – telepítette le és látta el szabályzattal a mecseki remetéket. 1250 körül Özséb esztergomi kanonok (†1270) vonult el a Pilis rengetegébe társaival remetéskedni, de éltek

remeték az idő szerint a veszprémi egyházmegye más részein, valamint az egri püspökség területén is. Az utókor az említett Özsébet tiszteli a pálos rend alapítójaként, ami bár indokolatlannak éppen nem mondható, mégis tény, hogy az országban szétszórtan létező remeteközösségek egységes renddé szerveződése az ő életében még a közhelyszerű kezdeti nehézségeken sem igen jutott túl. 1300-ban mindenesetre megkezdődött a budaszentlőrinci monostor építése, mely később a rend központjává lesz. A renddé alakulás felé a döntő lépést az jelentette, hogy az Anjou Károly királyságának ügyét előmozdítani 1308-ban az országba érkező Gentilis pápai követ engedélyezte a remeték számára a Szent Ágoston-féle szerzetesi szabályzat használatát, s ezt a döntését utóbb a pápa is megerősítette. Az addig Özséb pilisi monostora után „a Szent Kereszt remetetestvérei" néven emlegetett remeték ezt követően választották védőszentjükül az első remeteként tisztelt Szent Pált, aki ezért lett a rend névadója. A rend a magyar Anjou-királyok uralkodása alatt indult virágzásnak, s csakhamar már külföldön, kiváltképp Lengyelországban, is népszerűvé vált.

Az említetteken kívül néhány más szerzetesrend – a pálosokhoz hasonlóan a remetékhez tartozó karthauzi – is eljutott az Árpádok Magyarországára, jelentősebb szerephez azonban ezek nem jutottak, s legfeljebb egy-két kolostorral rendelkeztek.

8/2. Monostorok és lakóik

A monostor léte magától értetődően az alapítással vette kezdetét, s ez az aktus nagyban meghatározta későbbi sorsának alakulását. Sok függött attól, hogy a király vagy valaki más volt-e az alapító. A különbség nem egyszerűen abban mutatkozott meg, hogy az uralkodó nyilvánvalóan sokkal bőkezűbben gondoskodhatott a monostorról és az abban élő szerzetesekről, mint bárki más, jóllehet ez sem volt mellékes. A nagyobb királyi apátságok, mint amilyen Pannonhalma vagy Pécsvárad voltak, a leggazdagabb magyarországi egyházak közé tartoztak. A pannonhalmi, birtokainak Szent László-kori összeírása szerint, 31 birtokkal rendelkezett a 11. század végén, a közvetlenül a tatárjárás előtti évekre ez a birtokállomány 99 kisebb-nagyobb birtokra gyarapodott, melyen 2243 háznépnyi (közel 12 ezer fő), különböző kötelezettségekkel terhelt népesség szolgálta a monostort. Pannonhalma persze, a királyi monostorok közül is kiemelkedett gazdagságával, mégis megállapítható, hogy a magánszemélyek által alapított monostorok általában jóval szerényebb anyagi háttérrel rendelkeztek, mint az átlagos királyiak. Az alapítók szerinti különbség a monostorok eltérő jogi helyzetében szintén kifejezésre jutott.

A királyi alapításúak, mint a királyi egyházak általában, mentesültek a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alól, s közvetlenül az esztergomi érsek alá tartoztak. A magánszemélyek által létesítettek viszont a megyéspüspök fennhatósága alá tartoztak, ami esetenként és koronként konfliktusokhoz vezetett. A kérdéssel már az 1092. évi szabolcsi zsinat kénytelen volt foglalkozni leszögezvén, hogy „az apátok ... maradjanak meg alázatosan az ő püspökeik kormányzása alatt, kiknek a területéhez tartoznak és nem csak egyszer egy évben, hanem gyakran látogassák meg a püspökök ezek monostorait, és a szabályoknak megfelelően vizsgálják meg a szerzetesek életét és társalkodását".

A püspökök – királyi monostor esetén az esztergomi érsek – az apátságok egyházi elöljárói voltak, mellettük azonban a többnyire világi személyek közül kikerülő alapítók is hatalommal rendelkeztek a monostor fölött. A 11. század közepe előtt ugyanis magától értetődőnek tekintették, hogy ha valaki egyházat – monostort vagy templomot – alapít a birtokán, megtartja fölötte tulajdonjogát, s maga rendelkezhet a felmerülő egyházi ügyekben: ő helyezheti be a javadalomba a papot, monostor esetén az apátot, akit ugyanakkor tisztségétől meg is foszthat. Az alapításkor átengedett birtokokat, ha úgy látta jónak, visszavehette, magát az egyházat pedig utódaira örökíthette, vagy akár eladhatta. Az egyházi létesítmény ily módon az alapító **„saját egyháza"** *(ecclesia propria)* volt tehát, aki ennek megfelelően bánt vele; nem törődve szakrális rendeltetésével, birtokai egyikének tekintette. Ennek a magánegyházi rendszernek a lényegét tömör világossággal összegezte Ottó ispán zselicszentjakabi monostorának alapítólevele: „monostort alapítottam ... és ami vagyonom volt ..., mind odaadtam oly feltétellel, hogy amíg élek, a monostort az apátommal együtt én magam igazgatom és viselem annak gondját".

Az egyház minden világi befolyástól mentes szabadságáért harcba induló gregorianizmus visszaélésként bélyegezte meg a magánegyházakkal kapcsolatos gyakorlatot, s kitartó küzdelmet folytatott ellene. Ennek hatása már a 11. század végén tükröződik a magyar jogszabályokban. Kálmán király I. törvénye előírta, hogy „a püspökökön kívül ... senki se merészeljen magának az egyházban hatalmat szerezni", s az uralkodása idején tartott egyik zsinat tilalmazza az egyházak eladását vagy megvásárlását épp úgy, mint az egyházi javadalmasok elmozdítását tisztségükből. A gregorianizmus a **kegyuraságot** *(patronatus)* tekintette egyedül elfogadhatónak a magánalapítású egyházak esetében, mely az egyházi joghatóság teljes érvényre jutása mellett az alapítónak és utódainak a korábbiaknál jóval szűkebb, többnyire csak tiszteleti jogokat biztosított. A kegyuraság intézménye elvben ugyan meghonosodott az Árpádok Magyarországán, a gyakorlatban azonban alig volt érzékelhető a változás. Jellemző, hogy még az 1279-ben tartott budai

zsinat is kénytelen volt tilalmazni a világiak egyházi intézmények feletti hatalmát, melyet azok „olyasféle kegyúri jog ürügyével" gyakoroltak, „amellyel állításuk szerint bírnak".

Rendszerint az alapítás ünnepélyes, a 11. században legalábbis, országos eseménynek számító aktusát követte magának a kolostornak a felépítése, melynek munkálatai hosszú évekbe, olykor évtizedekbe tellettek. Az épületegyüttesre a szerzetesi életmód következtében általánosan jellemző a világtól, a környezettől való elzárkózás. A kolostor legpompásabb épülete természetszerűleg a templom volt, ahol a szerzetesek az istentiszteleteket végezték. A templomhoz kapcsolódott a négyszögletes alaprajzú, fedett folyosó, a kerengő, mely a kolostor udvarát zárta körül. A kerengőről nyíltak a különböző rendeltetésű helyiségek: a tanácskozásoknak helyet adó káptalanterem (*capitulum*), a konyha, az ebédlő (*refectorium*), a közös hálóterem (*dormitorium*), a könyvtár s egyebek. A tulajdonképpeni kolostorépülettől távolabb feküdtek a gazdasági épületek, a műhelyek és a vendégház. Az egész épületegyüttest fal kerítette körül, melyet esetenként meg is erődítettek. Ennek tulajdonítható, hogy a tatároknak sikerrel ellenálló helyek között olyan nagyobb monostorokat is találunk, mint Pannonhalma, Zalavár vagy Tihany.

Konventnek (*conventus*) nevezték a végleges fogadalmat tett, egy monostorban élő szerzetesek közösségét (a rendbe belépett, de fogadalmat még nem tett „próbaidősek" voltak a *novicius*ok). A szerzetesek élelmezéséről és ruházkodásáról a konventet vezető apát gondoskodott a rendi szabályok szerint. Az egyes rendek – ide értve a lovagrendeket is – sajátos, csak rájuk jellemző öltözet kialakítására törekedtek, melynek jellegzetes színe után nevezték például a ciszterciekeket „szürke barátok"-nak. A szerzetesek származásáról és eredeti társadalmi státusáról csak igen keveset tudunk. Az elég nyilvánvaló, hogy a kezdet kezdetén külföldről bevándorolt szerzetesek élhettek a legkorábbi monostorokban, s az első magyar származású szerzetesek egyike lehetett az a Mór, aki pannonhalmi bencésből lett 1036-ban Pécs második püspöke. A somogyvári bencés apátságban ugyanakkor egészen a 13. század elejéig kizárólag francia szerzetesek éltek, s az újonnan betelepülő rendek – kivált a ciszterciek – jóideig külföldről biztosították utánpótlásukat. A magyar szerzetesek aránya idővel nyilván növekedésnek indult, s elvétve tudomásunk van néhány előkelő családból származó szerzetesről: ezek egyike lehetett Dávid pannonhalmi apát (†1150 körül). A szerzetesek egy része kisgyermekként, a szülők felajánlása révén kerülhetett a kolostorba (*oblatus*), mások ellenben érett fejjel, gyakran bűnbánóként léptek be valamely szerzet tagjai közé, mint az a gazdag és hatalmas, korábban számos fontos királyi tisztséget betöltő előkelő, aki 1233 táján csatlakozott a domonkosokhoz, hogy aztán a pesti rendházzal és az oda menekültekkel együtt pusztuljon el a tatárjárás idején.

Az egy-egy apátságban élő szerzetesek létszámáról sincsenek részletes ismereteink. Az egyik Kálmán-kori zsinat előírja ugyan, hogy az apátok minden két ekealjnyi (kb. 70 hektár) földbirtok után tartsanak egy-egy szerzetest, ez azonban nyilvánvalóan irreális követelménynek bizonyult, hiszen megvalósulása esetén a tatárjárás előtti Pannonhalmán több mint 300 szerzetesnek kellett volna élnie, a valóságban viszont – a noviciusok és a kiskorú növendékek nélkül – 40 körül lehetett a számuk, 1233-ban történetesen 38 szerzetest sorolnak fel. A kisebb apátságokban értelemszerűen még kevesebb szerzetes élhetett.

A szerzetesek napirendjének a közös imádság és az istentiszteletek rendje alakította ki a kereteit. A szent szolgálat mellett azonban jutott idő egyéb elfoglaltságokra, fizikai és szellemi munkára egyaránt. A kor gyakorlatilag teljesen írás nélküli társadalmából a monostorok – a többi egyházi intézménnyel együtt – az írott kultúra kicsiny szigeteiként emelkedtek ki. Pannonhalmán a 11. század végén 80 kötetes könyvtár állott a szerzetesek rendelkezésére, melynek fele szertartáskönyv volt, a többi viszont a kor tudományos és irodalmi ismereteit tartalmazta. A kötetek száma a jelesebb német vagy francia kolostorok könyvtáraihoz mérten kevésnek tűnhet, a magyarországi kereszténység életkorához képest viszont imponáló. Jónéhány monostorban másolóműhelyeket tartottak fenn a könyvtár állományának gyarapítására, s a 13. század elejétől kezdve a legtöbb bencés, premontrei és lovagrendi konvent az oklevelek ezreit állította ki hiteleshelyként. Ez a tevékenység a szerzetesi életforma minden zártsága mellett is élénk kapcsolatokat biztosított a kolostorok és társadalmi környezetük között. A nagyobb monostorokban rendszerint iskolák is működtek, ezek azonban elsősorban a leendő szerzetesek képzésével foglalkoztak, s színvonalukban valamint társadalmi hatásukban általában elmaradtak a káptalan iskolák mögött.

8/3. Az apát, az utazó és a királylány

A szerzetesek élete, önként vállalt életformájuk következményeként, meglehetősen egyhangúan és eseménytelenül telt el. Vonatkozik ez a megállapítás az egyszerű szerzetesek mellett az egyes kolostorok vezetőire, az apátokra, – vagy ahogy egyes rendeknél a megfelelő tisztség viselőjét nevezték – perjelekre és gvárdiánokra is. Ha közülük néhánynak az egyéni életútjáról mégis részletesebb ismereteink vannak, az rendszerint különleges körülményeknek köszönhető.

A rendelkezésünkre álló adatok még Pannonhalma esetében sem teszik lehetővé az apátok hiánytalan felsorolását, s az ismertek közül is a legtöbbről nevén kívül alig tudunk valamit. A leginkább még annak az Uros apátnak az alakja

rajzolódik elő a forrástalanság homályából, aki a 13. század első felében állt a pannonhalmi monostor élén. Viszonylagos tájékozottságunkat részint annak köszönhetjük, hogy a Pannonhalmára vonatkozó forrásanyag a magyarországi viszonylatban bőségesnek mondható – s e helyzet kialakulásáért, mint látni fogjuk, maga Uros is sokat tett –, részint pedig annak, hogy az apát igen tevékenyen, fáradságot nem ismerve dolgozott évtizedeken keresztül monostora érdekeinek védelmében. Az ismeretlen származású Uros, mielőtt Pannonhalmára került volna, a bencések egy másik nagymúltú monostorának, Tihanynak az apátja volt, vélhetően a 12. század utolsó éveitől kezdődően. Innen került 1207 végén a pannonhalmi apátság élére, alighanem II. András király támogatásával. Jó viszonyuk később csak tovább mélyült, hiszen Uros egyike volt azoknak az egyháznagyoknak, akik elkísérték az uralkodót szentföldi hadjáratára. Addigi tevékenységét apátsága 20. esztendejében összegezve, Uros nem titkolt – s egyébként jogos – büszkeséggel állapította meg, hogy többet tett a monostorért, mint Szent István idejétől kezdve elődei együttesen. S valóban, felépíttette a monostor leégett templomát és műhelyeit, s az újjáépítés utáni felszenteléskor, 1224-ben, egy pápai követ mellett jelen volt a király és udvara is. Hosszú pereket folytatott hol az apátság elégedetlenkedő szolgálónépeivel, hol a monostor birtokait vagy jogait megsértő világiak és egyháziak ellenében. Az írásbeliség éppen azokban az évtizedekben kezdett szilárdabban gyökeret verni a magyar társadalom talajába, s Uros minden kétséget kizáróan azok közé tartozott, akik fel tudták mérni az írás jelentőségét. Ennek már tihanyi apátként tanújelét adta, hiszen II. András kifejezetten Uros kérésére íratta össze az apátság birtokait. Pannonhalmi működése idején sem mulasztotta el soha, hogy az írás erejével biztosítsa apátsága jogait. Megerősítésük kieszközlése érdekében öt alkalommal személyesen kereste fel Itáliában a pápát, utoljára 1232-ben, amikor pedig már erősen hajlott életkorban lehetett. A pannonhalmi apátság birtokaira és kiváltságaira vonatkozó legfontosabb magyar királyi és pápai okleveleket külön könyvbe másoltatta le, mely 16. századi vörös bőrkötése után ma a *Liber ruber* („vörös könyv") néven ismert. Az ő apátsága idején írta össze valamikor 1237–1240 között IV. Béla parancsára Albeus nyitrai főesperes az apátság birtokait, szolgálónépeit és azok kötelezettségeit. Mindezek után némileg meglepő, hogy a pannonhalmi monostor csak Uros halála után kezdte meg hiteleshelyi tevékenységét.

A tatárjárás idején már minden bizonnyal mai fogalmaink szerint is idős apát 800 márka (közel 187 kg) ezüsttel segítette ki a menekülő IV. Bélát, s amikor a tatárok, átkelve a Dunán, végigszáguldottak a Dunántúlon, sikerrel védte meg a monostort az ott menedékre találó környékbeliekkel együtt. Ez lehetett hosszú apátsága utolsó jeles cselekedete: 1242-ben elhunyt.

Egy másik életút, a közismert Julianusé, kifejezetten kalandosnak mondható. Julianus a magyar domonkosok első nemzedékéhez tartozott, s miként rendtársai általában, ő is elhivatottságot érzett a kereszténység terjesztésére. A domonkosok egy napjainkra elveszett magyar krónikából tudomást szereztek arról, hogy messze Keleten élnek más, pogány magyarok is, s mivel az ügy felkeltette becsvágyukat, expedíciót szerveztek felkutatásukra. Elsőként egy bizonyos Ottó indult útnak 1232 táján társaival. Sok viszontagság után egyedül Ottó tért vissza, s ő is halálos betegen. Ezt követően, 1235-ben került sor Julianus és három társa vállalkozására. Julianusék előbb a Kaukázus vidékén keresték a keleti magyarokat, majd északnak fordultak, s végül az Etil (Volga?) folyó mellett az időközben magára maradt Julianus rájuk is talált. Tőlük szerzett tudomást a tatárok Európa elleni készülődéséről, s a hír arra sarkallta, hogy haladéktalanul hazatérjen. Útjáról rendtársa, Ricardus küldött Rómába egy beszámolót. 1237-ben – most már a rövidebb, Oroszországon át vezető út ismeretében – Julianus újabb utat tett **Magna Hungariaba**, a Régi Magyarországra, ahogy ő nevezte a keleti magyarok földjét. Ekkor azonban az időközben megindult, s a keleti magyarokat a volgai Bolgárországgal együtt elsöprő tatár támadás miatt csak Szuzdalig jutott. A helyi orosz fejedelem átadta neki a tatárok IV. Bélához írt levelét, melyben azok meghódolásra szólítják fel a királyt. Visszatérte után ezúttal maga Julianus számolt be írásban tapasztalatairól. Az útjairól készült jelentések – bár a Ricardus-féle számos, alkalmasint a megbízhatóságát is megkérdőjelező pontatlansággal terhes – értékes forrásai mind a tatárjárás korának, mind a magyar őstörténetnek.

A harmadik életút jóval kevésbé fordulatos, különlegességét az adja meg, hogy a királyi dinasztia egyik tagjáé. A tatárjárás idején IV. Béla és felesége megfogadták, hogy születendő gyermeküket az ország megmeneküléséért Krisztusnak ajánlják. A gyermek, Margit, 1242 elején született meg, még a dalmát tenger parton. A szülők teljesítvén fogadalmukat, 1246-ban a domonkos apácák veszprémi kolostorába adták a kis királylányt, egyidejűleg pedig belekezdtek a Nyulakszigetén (a mai Margit-szigeten) egy Árpád-házi hercegnőhöz méltó kolostor felépíttetésébe. Margit sorsa már önmagában ezzel is sajátos irányba fordult, hiszen az Árpádok lányai, ahogy az a korban szokás volt, többnyire idegen uralkodók feleségei lettek, s az országtól távol élték le életüket. Margit hét nénje közül kettő még gyermekként meghalt, a többiek közül Kunigunda és Jolán egy-egy lengyel, Konstancia egy orosz fejedelemnek, Erzsébet pedig a bajor hercegnek volt a felesége, s az ötödik nővér, Anna is csak azért élt Magyarországon, mert férje, az orosz Rosztiszlav IV. Béla támogatásával sem tudta elfoglalni Halicsot és itt telepedett le.

Margit 1252-ben költözött át Veszprémből a szigetre, s jelenléte csakhamar felvirágoztatta a kolostort. Az előkelők körében valóságos divattá vált, hogy lányai-

kat a hercegnő társaiként a kolostorba adják. Mindez annál is inkább figyelemre méltó, mert a középkori Magyarországon sem azelőtt, sem azután nem voltak népszerűek az apácák. A legtöbb Magyarországon is elterjedt szerzetesrend – így a bencések, a ciszterciek, a premontreiek és mindkét koldulórend – tartott fenn kolostorokat **apácák** számára is, de ezek jóval kisebb számban voltak jelen az országban, mint a férfi monostorok. A premontreiek esetében, mint láthattuk, 1235-ben 22:2 volt az arány, a ciszterciekné1 19:3, s hasonló volt a helyzet a többi rend esetében is. Margit-szigeti jelenléte részben ezt a helyzetet módosította, részben olyan bőséges birtokadomány-áradatot indított el, mely rövidesen az ország leggazdagabb egyházai közé emelte a szigeti zárdát. A domonkosok felfogása ugyanis időközben változott: a szegénység csupán az egyes tagok számára volt kötelező, maga a rend, céljai megvalósítása érdekében, elfogadta az adományokat. Az már különleges szerencse, hogy a szigeti apácák levéltára átvészelte a századokat, s így páratlan részletességgel ismerjük birtokaik gyarapodásának történetét.

Maga Margit mindebből vajmi keveset érzékelhetett. Teljesen átadta magát a kor miszticizmusba hajló vallásosságának, s őszinte alázattal végezte a kolostorban adódó legalantasabb munkákat is, miközben különféle módokon sanyargatta testét. Elkötelezettsége olyan fokú volt, hogy 1260-ban a leghatározottabban ellenállt apja azon tervének, mely szerint a fogadalmat még nem tett Margit hagyjon fel az apácaélettel és menjen feleségül a fő ellenségből szövetségessé vált II. Ottokár cseh királyhoz. Margit a zárda lakója maradt, s gyanítható, hogy a csalódott és dühös Béla ekkor és ezért fordult el a domonkosoktól és fogadta helyettük kegyeibe a rivális ferenceseket. A hercegnő néhány hónappal apja előtt, 1270 januárjában halt meg. Tisztelete azon nyomban virágba szökkent: sírja zarándokhellyé vált, s számos csodát tulajdonítottak közbenjárásának. Hivatalos szentté avatását – melyre végül csak 1943-ban került sor – már fivére, V. István kezdeményezte. 1276-ban pedig egy újabb vizsgálat indult meg e cél érdekében. Ez utóbbi jegyzőkönyve számos elsőrendű adalékkal szolgál a kor történetére vonatkozóan. Margit egykori gyóntatója, Marcellus domonkos tartományfőnök a hivatalos eljárásoktól függetlenül elkészítette Margit első legendáját, melyet utóbb több más, köztük magyar nyelvű változat követett.

A szigeti zárdának egyébként V. István leánya, Erzsébet személyében még egy Árpád-házi hercegnő is a lakója, sőt, főnökasszonya volt. Nagynénjével ellentétben ő egyáltalán nem érzett elhivatottságot az apácaéletre, s mindent megtett annak érdekében, hogy ezt a világ tudomására hozza. Nem véletlenül nevezte őt Lodomér esztergomi érsek latinul jól hangzó, szellemes fordulattal apáca *(sanctimonialis)* helyett „ellenapácá"-nak *(antimonialis)*. Erzsébet végül úgy szabadult meg a számára terhes apácaélettől, hogy 1288-ban fivére, az akkor már pogány kun

módjára féktelenül garázdálkodó IV. László fegyveres erővel rátört a szigeti monostorra, s kiragadta onnan nővérét, hogy aztán egy cseh előkelőhöz adja feleségül. A kortársakban nagy megbotránkozást keltő eset csak múló, ám kétségtelenül fájdalmas epizód volt a dinasztia és a magyarországi szerzetesség történetében. Sajátos véletlen, hogy az utolsó Árpád-házi király, III. András egyetlen leánya – szintén Erzsébet – a svájci Töss kolostorában szentéletű apácaként halt meg 1338-ban. Történetesen ő is domonkos volt.

9. A báró

Bármennyire személyes jellegű is volt az Árpád-kor Magyarországán az uralkodó hatalomgyakorlása, a felmerülő ügyek mindegyikét a király képtelen lett volna egymaga kézben tartani. A megoldást az jelentette, hogy a király részt juttatott bizalmas híveinek az ország kormányzásából. Az így kialakított tisztségek viselői a királyt képviselték a maguk posztján: hatalmuk az uralkodótól származott, tevékenységük jórészt az uralkodói hatalom érdekeinek érvényesítésére korlátozódott, s felelősséggel is egyedül az uralkodónak tartoztak. A király saját belátása szerint döntött abban a kérdésben, hogy kinek s milyen tisztséget juttat. A 13. században jelentkeznek az első olyan törekvések, melyek az uralkodó döntési szabadságának korlátozására irányulnak e téren: az 1222. évi Aranybulla a királyi tanács hozzájárulásához kötötte az idegenek méltóságra emelését, s hasonló követelményeket fogalmaztak meg utóbb a III. András-kori törvények is. A tisztség viselője addig maradt meg hivatalában, amíg élvezte a király bizalmát. A tisztségek örökletessé tételére még a királyi hatalom tekintélyének mélypontjain sem ismerünk példát. A 13. század elején feltűnő **báró** *(baro)* kifejezés ennek megfelelően – ellentétben a késő középkorban gyökerező újkori gyakorlattal – nem örökölhető főúri rangot jelölt, hanem a főbb királyi tisztségek viselőinek közös megnevezésére szolgált. A báró a „jobbágy" *(iobagio,* azaz „tisztségviselő") terminust váltotta fel, még korábban a „méltóságra nézve nagyobbak" *(maiores dignitate)* körülírással utaltak a világi hatalmasok ugyanezen körére.

9/1. Ispánságok, megyék, tartományok

Az államalapítás idején Szent István ispánságok halmazaként szervezte meg királyságát. **Ispánok** *(comes)* irányították az olyan különböző feladatok ellátására rendelt királyi szolgálónépeket, mint amilyenek egyebek mellett a lovászok, tárnokok, vadászok vagy hirdetők voltak. Ispánok kerültek az uralkodói birtokoknak az egyes királyi udvarházak vagy várak alá rendelt szervezeti egységei, az udvarnok- és várispánságok élére. Maga a királyi udvar is egyfajta ispánságként szerveződött meg, melynek vezetésével István a szlávból kölcsönzött elnevezéssel *(na dvorj zsupan)* nádorispánnak *(comes palatii)* nevezett tisztségviselőjét bízta meg.

Jellemző módon még az udvari papságot összefogó királyi kápolna vezetőjét is kápolnaispánnak *(comes capellae)* mondták.

A királyi szolgálónépek különböző csoportjait irányító ispánok közül megkülönböztetett szerephez jutottak a várispánok. A királyi várszervezet ugyanis mind területi, mind szervezeti vonatkozásban szoros szálakkal kapcsolódott az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez. Az egyes várak egymástól kisebb-nagyobb távolságra fekvő, zárt területi tömböt nem alkotó földjeinek láncolata rajzolta meg a vár uralmi körzetének határát – szlávból származó régi magyar szóval: megyéjét –, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. A megye tehát területileg nem volt független a várispánságtól, jóllehet azonos sem volt vele, hiszen magában foglalta a várhoz tartozó birtokok, azaz a várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő egyéb királyi birtokok, valamint az egyházak és a magánbirtokosok földjeit is. A várispánság és a megye között meglévő kapcsolat szervezeti téren a legvilágosabban abban a tényben mutatkozik meg, hogy a várispánság élén álló ispán volt egy személyben a megyét kormányzó megyésispán is. E kettősségnek megfelelően az ispáni hatalom nem egyenlő mértékben terjedt ki a megye területén élőkre. A várispánság alá rendelt népek minden ügyében az ispán volt az illetékes. Az ispáni hatalom ugyanakkor számos vonatkozásban érvényesült a vártól függetlenül megyebeliek felett is. A megyésispán vezette hadba a megye katonáskodásra kötelezett lakóit, ő hajtotta be a királyt illető adókat, vámokat és egyéb jövedelmeket, ő gondoskodott a rend fenntartásáról vagy, ha úgy adódott, helyreállításáról. A várszervezethez nem tartozó megyebeliek pereiben viszont nem a megyésispán, hanem megyénként két-két, saját bírói kerülettel rendelkező királyi bíró ítélkezett. A perbe idézés alkalmával használt fémpecsétjeik után *billogos*oknak nevezett megyei bírák csak a 12. század folyamán veszítették el önállóságukat s lettek a megyésispán alárendeltjei. Fáradozásai fejében a megyésispánt illette meg a megyéből befolyó jövedelmek harmadrésze, a többi – a „királyketteje", ahogy a korban mondták – a király kincstárába került.

A megyei intézmény eredete, kialakulásának folyamata egyike a korai magyar történet számos vitakérdésének. Voltak és vannak kutatók, akik különféle idegen (pl. szláv vagy frank) modellek átvételével magyarázzák a megyeszervezet létrejöttét. Mivel a szóbajöhető idegen minták egyikéről sem sikerült igazolni, hogy lényegbe vágó módon gyakorolt volna hatást a magyar megyei intézményre, valószínűbb, hogy a belső társadalmi és intézményi fejlődés volt a döntő a megyerendszer kialakulásában. Szent István államszervező tevékenysége eredményeként erre a fejlődésre alapozva keltek életre az első megyék.

A középkori megyeszervezet kiépítése végigkíséri az egész Árpád-kort, sőt, azon is túlnyúlik. A 11. században még lakatlan vagy ritkán lakott területek benépesülésével új megyék alakultak ki a 13. század folyamán az ország északi hegyvidékein a Zólyomtól Máramarosig elnyúló széles sávban. Nagy kiterjedésű megyék feldarabolása révén is születtek új igazgatási egységek: így önállósult Heves(újvár), Abaúj(vár) és Sáros megye az egykori Újvár megye területén. A megszervezett megyék túlnyomórészt hosszú életűnek bizonyultak, kisebb-nagyobb területi változásokkal bár, de egészen a 20. századig léteztek. Kisebb részük az idők folyamán elenyészett: az 1009-ben említett Visegrád megye feltételezhető helyén így a 13. században már Pilis és Pest megyét találjuk. Mindent egybe vetve az Árpád-kor végén mintegy 60–65 megye meglétével számolhatunk. (A bizonytalanságot az okozza, hogy egy-egy terület önálló megyévé szerveződése soha nem köthető pontos időponthoz.)

A megye az Árpád-kori területi igazgatás legáltalánosabb és legelterjedtebb intézménye volt ugyan, ám korántsem az egyetlen a maga nemében. Az országba különböző időpontokban beköltöző s etnikai különállásukat kiváltságaik révén tartósan megőrző idegen népcsoportok a megyeszervezet keretein kívül, önálló igazgatási egységekbe szervezve éltek, miként azt a későbbiekben látni fogjuk. Az ország két, földrajzilag is jól felismerhetően elkülönülő vidékén – Erdélyben és Szlavóniában – pedig a megyék fölött kiépített tartományi különkormányzat alakult ki.

Erdély korai igazgatásának kérdéseit meglehetősen sűrű homály fedi, ismereteink csak a 12. század végétől, forrásaink gyarapodásával bővülnek jelentősebb mértékben. A krónikáshagyomány szerint az erdélyi Gyula leverése után Szent István saját rokonát, Zoltánt állította Erdély élére. Akár így volt, akár nem, legközelebb csak jó száz évvel később bukkan fel egy újabb „erdélyi főember" *(princeps Ultrasilvanus)* bizonyos Mercurius személyében. Általánosan elfogadott értelmezés szerint ez utóbbi, különös megfogalmazás az **erdélyi vajda** tisztségét jelölte. Számos jel utal arra, eredetileg az erdélyi szlávok nevezték vajdának az a Gyulafehérvárott székelő ispánt, aki a korai időkben Dél-Erdély egész területét felölelő Fehér megye – mely nem tévesztendő össze a dunántúli Fejér megyével – élén állott. Erdély többi részén ugyanakkor önálló megyék szerveződtek, mint Kolozs vagy Doboka, továbbá Szolnok, mely Észak-Erdély mellett kiterjedt annak nyugati előterére, sőt, a Tiszánál is rendelkezett területekkel. A 13. század elejére, az egyetlen szolnokit kivéve, az erdélyi megyék ispánjai a vajda alárendeltjeivé váltak. Tisztségüket sem közvetlenül a királytól kapták, hanem a vajda nevezte ki őket. 1263-ban került sor az erdélyi vajda és a szolnoki ispán méltóságának egyesítésére, s ezzel az összes erdélyi megye igazgatása a vajda hatáskörébe került. A

vajda a távoli tartomány királyi helytartójaként széleskörű jogosítványokkal rendelkezett az igazságszolgáltatás mellett a gazdasági és a katonai ügyekben egyaránt.

A drávántúli tartományok különkormányzata némileg eltérő módon alakult ki. Az önálló Horvátország északi hegyvidékét egy bánnak nevezett tisztségviselő kormányozta. (A tisztségnév alighanem Baján avar kagán nevéből származik, akinek hatalma egykor e területekre is kiterjedt.) Horvátország magyar meghódítása után az Árpádok saját, magyarországi híveik közül nevezték ki a bánt, s hatalma alá rendelték Horvátország egészét. A bán illetékessége a 12. század második felében terjedt ki a Dráva és Horvátország között fekvő Szlavóniára, melynek területét ezt megelőzően a dél-dunántúli megyékhez (Zala, Somogy, Baranya) számították. Az így kialakított „egész Szlavónia" élén álló **bán** *(banus totius Sclavoniae)* az erdélyi vajdáéhoz hasonló jogkörrel igazgatta a rá bízott tartományokat, az egyetlen számottevő különbséget az jelentette, hogy a 13. század második felében a bán a pénzverés jogát is megkapta a királytól.

A szlavón bánság mintájára szerveződtek meg a 12–13. század folyamán az Észak-Balkánon meghódított területek bánságai. Az ezek élén álló bánok politikai súlya többnyire messze elmaradt a szlavón bánétól, a macsói és a szörényi bánság mindazonáltal mégsem mondható jelentéktelen méltóságnak.

9/2. A királyi udvar szervezetének fejlődése

Az ország területi igazgatásához kötődő tisztségek viselői hivatali idejüknek csak egy töredékét töltötték a rájuk bízott országrészekben, megyékben. Jobbára a királyi udvarban tartózkodtak, hogy a királyi tanács tagjaiként hangjukat hallassák az országos ügyekben s a döntések meghozatalakor érvényesítsék befolyásukat. A fontosabb királyi tisztségek viselőinek egy másik csoportját ugyanakkor eleve a királyi udvarhoz kötötték feladataik.

A királyi udvar élén, mint arról már szó esett, eredetileg a **nádor** (a 13. századtól általánosan *palatinus*) állott. Tevékenységének egy jelentős részét az udvartartás mindennapi életének szervezése, az udvarba rendelt szolgálónépek munkájának felügyelete töltötte ki. A korai időkben a tisztség kifejezetten gazdasági jellegű volt, jellemző, hogy Kálmán király törvényének rendelkezése szerint a határvidékről az udvarba hírt vivő küldöttek a nádortól kapták meg útiköltségüket. A nádor ebben az időben még csak másodlagosan jutott szerephez az igazságszolgáltatásban, igaz, e szerep mindjárt kettős volt. Az udvar ispánjaként ő bíráskodott

az udvar személyzete felett, de ő volt a főbírája a király udvari birtokszervezetéhez tartozó szolganépeknek is. Ugyanakkor azonban, mivel az udvar egyúttal az uralkodó személyes ítélkezésének a helye is volt, előfordult, hogy a király a nádort bízta meg bírói ügyekben a maga helyettesítésével. A nádor ebben a minőségében a király nevében bíráskodott, s vélhetően nem is ritkán, hiszen Szent László egyik törvénye szerint a királyi pecsét is a nádor őrizetére volt bízva. A nádor ezen többrétű feladatköre a 12. század első harmadában alakult át, mégpedig oly módon, hogy fokozatosan a bírói tevékenysége került az előtérbe. A század folyamán a nádori tisztség elszakadt a királyi udvartól; viselője önálló, országos hatáskörű bíróság élére került. Ezt a fejleményt rögzíti az 1222. évi Aranybulla kimondva: „A nádor országunk minden lakosa ügyében különbség nélkül ítélkezzék". (Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nádor ezt követően is megtartotta a király udvari birtokszervezete alá rendelt népek feletti joghatóságát.) Megmaradt a nádor királyt helyettesítő szerepe is, igaz, nem bírói, hanem politikai és katonai ügyekben. Mindezen körülmények a nádori tisztséget tették az ország legfontosabb és legtekintélyesebb világi méltóságává.

A nádor eredeti feladatainak ellátására a 12. században új tisztség jött létre az udvarban. Viselője, a királyi **udvarispán** *(curialis comes)* ennek megfelelően részben a gazdasági ügyekért volt felelős, részben pedig a király állandó bírói helyetteseként tevékenykedett. A 13. század elejére az ítélkezés lett a fő feladata, s a nádorhoz hasonlóan az udvarispán is országos hatáskörű bíróvá lett. Számottevő különbség azonban a két tisztség alapvetően hasonló fejlődésében, hogy az udvarispán nem vált ki a királyi udvar szervezetéből, továbbra is ott ítélkezett. Szerepének megváltozásával a tisztség is új nevet kapott: viselőjét a továbbiakban **országbírónak** *(iudex curiae regiae,* szó szerint: „a királyi udvar bírája") nevezték. A királyi ítélkezésben betöltött kulcsszerepe miatt az országbírói is egyike volt a legjelentősebb világi méltóságoknak.

Az udvar gazdasági ügyeinek intézését a **tárnokmester** *(magister tavernicorum)* vette át az országbíróvá váló királyi udvarispántól. Bizonyos bírói jogkörrel ugyanakkor a tárnokmester is rendelkezett – elsősorban a kiváltságolt települések ügyeiben ítélkezett –, mindazonáltal a tárnokmester megmaradt a király gazdasági és pénzügyi politikája irányítójának.

Az udvari méltóságviselők között említést érdemel még az **asztalnok-**, a **lovász-** és a **pohárnokmester** *(magister dapiferorum, m. agazonum, m. pincernarum)* tisztsége. Ezek jelenléte, némi 12. századi előzmények után, a 13. század elején állandósult a királyi udvarban. Hivatali teendőikről alig tudunk valamit, feltehető, hogy az udvar fényének emelése érdekében a király személyes szolgálata terén juthattak nekik, többnyire alighanem inkább szimbólikus, sem-

mint tényleges feladatok. Annál fontosabb volt politikai szerepük; a királyi tanács tagjaiként jelentős befolyással bírtak.

Az említett udvari tisztségeket, legalábbis a 13. században, a királynék és a hercegek udvartartásában is megtaláljuk. Az egyetlen kivétel e tekintetben a nádori méltóság volt. Nádort csak a király tartott, nem számítva V. István ifjabb királyságának éveit; ekkor ő is külön nádort nevezett ki a maga országrésze számára.

Az udvari tisztségek viselői – közéjük számítva a nádort is – a 12. századtól bizonyíthatóan, de talán már a kezdetektől fogva, maguk is egy vagy több megye élén álltak, jelentős hatalmat összpontosítva ily módon a kezükben. Ennek tudható be hogy rendszerint ténylegesen kevesebb tisztségviselő volt hivatalban, mint ahány a tisztségek számából következően elméletileg lehetséges lett volna. Ez a körülmény feszültséget teremtett azok körében, akiknek reményük lehetett arra, hogy a királyt a főbb tisztségek viselőiként szolgálják. Ez magyarázza az 1222. évi Aranybulla azon előírását, mely csak nádornak, a szlavón bánnak valamint a királyi és királynéi udvarispánnak engedélyezte egyidejűleg más méltóság betöltését. Az Aranybulla e rendelkezése azonban hatástalan maradt: a tisztséghalmozás gyakorlata a továbbiakban is általános volt. A királyi tisztségek elnyeréséért folytatott versengés annál is inkább érthető, mert a méltóságok nem csak hatalommal, de meglehetősen jelentős jövedelmekkel is jártak. A 13. század elején a pohárnokmester juttatását 300 márkára becsülték, a század végén az országbíróé pedig már kerek 1000 márkára rúgott.

9/3. Bárók, előkelők, nemesek

Az Árpád-kor az előzőekben említett udvari tisztségviselőket és a megyésispánokat tekintette bárói méltóság viselőinek, az udvarnokok és más királyi szolgálónépek ispánjai nem számítottak közéjük. A bárók személyének kiválasztásában, amennyire ez megítélhető, döntően két szempont érvényesült. Ezekre világít rá IV. Béla azon oklevele, amely a király egyik bizalmasát – aki az idő szerint az országbíróság mellett a zalai ispánságot viselte – a következőképpen jellemzi: „különböző erényeivel méltán rászolgált, hogy ne csupán származásánál fogva, de tettei nemeslelkűsége alapján is országunk előkelői és főemberei közé tartozzék". Előkelő származás és személyes rátermettség – ezek voltak tehát az ideális báró jellemzői. Ami az utóbbit illeti, ma már csak ritkán nyílik lehetőségünk annak meglétéről vagy hiányáról megbizonyosodni. A másik tényezővel kapcsolatban már jobb a helyzet: az ismert esetek túlnyomó többségében igazolható, hogy a bárói méltóságok betöltői valóban az előkelő rokonságok tagjai közül kerültek ki.

Az Árpád-kori Magyarország hatalmasainak rétege két különböző eredetű csoport összeolvadásával formálódott ki. Az egyikbe a honfoglalók törzsi és nemzetségi vezetőinek azon leszármazottai tartoztak, akiknek sikerült átvészelniük az államalapítás viharait. Ennek egyetlen biztos módja az volt, ha idejében s vonakodás nélkül behódoltak az Árpádok uralmát a Kárpát-medence egészére kiterjesztő Gézának és Szent Istvánnak. Az ellenszegülők nem sok kíméletre számíthattak, a királyt szolgálók előtt viszont megnyílt a hatalom megőrzésének, sőt, gyarapításának lehetősége. Nyilván szép számmal voltak olyanok, akik a döntő pillanatban helyesen mérték fel az erőviszonyokat. Közéjük tartozott az az Aba Sámuel, akinek személyében – aligha alaptalanul – a honfoglaló magyarsághoz egykor csatlakozott kabarok törzsfőjét látja a történeti kutatás. Sámuel, miután elismerte Istvánt királyának, elnyerte az államalapító nővérének kezét, s vele – ha nem is a fele királyságot – de mindenesetre a nádori méltóságot.

A másik csoportot a nyugatról bevándorolt lovagok leszármazottai alkotják. Ilyen jövevényként *(advena)* érkezett az országba Svábföldről egy testvérpár, bizonyos Hont és Pázmány, akiket Szent István a szolgálatába fogadott. István Koppány ellen induló seregének vezérei között is ott találjuk őket, s igen valószínű, hogy Hont lett a róla elnevezett megye első ispánja. Hont utódai is megmaradtak az Árpádok kegyében, mégpedig oly annyira, hogy dédunokája, Lampert ispán, I. Béla leányának férjeként az uralkodócsaláddal is rokonságba került.

A 10. század végétől a 13. század elejéig jónéhány hasonló, előkelő bevándorlóról van tudomásunk. Többségük német területekről származott, de jöttek Csehországból, Itáliából, még a távoli Hispániából és Franciaországból is. Néhányan valamelyik királynéval érkeztek, mint egy másik testvérpár – Olivér és Ratold – Kálmán király szicíliai feleségének kíséretében. A beköltözőket a király rendszerint szívesen látta. Megbecsülését birtokok adományozásával is kifejezésre juttatta, ezzel ösztönözve tartós megtelepedésre az arra érdemesnek tartott idegen vendégeket. Az uralkodó ezzel egyidejűleg gyakorolta a nagylelkű bőkezűség – királytól egyébként is elvárt – erényét, s gyarapította azon személyes hívei számát, akiknek feltétlen hűségére bizton számíthatott. A nyugatról bevándorolt lovagok értékét tovább növelte az a körülmény, hogy ők voltak azok, akik a kor modernnek számító lovagi harcmodorát, a nehéz fegyverzetű – karddal, pajzzsal, lándzsával felszerelt – páncélos lovasként való hadakozás fortélyait elterjesztették Magyarországon. A besenyők és a székelyek révén a nomád lovas íjász típusát is őrző 12. század közepi magyar hadseregről a már többször idézett Freisingi Ottó azt írja, hogy „a királyi seregben pedig az uralkodó megerősítésére a vendégek sorakoznak fel, akik nagy számban vannak ott, s akiket náluk főembereknek neveznek". A magyarok egyébként „undok fegyverekkel" harcolnak, folytatja nem éppen elfo-

gulatlan beszámolóját a német püspök, „kivévén azokat, akik a vendégektől – akiket mi most lovagoknak nevezünk – nyertek oktatást, vagy éppen tőlük is származtak".

A betelepült lovagok utódai az esetek nagy többségében néhány nemzedék alatt egybeolvadtak az őshonos előkelőkkel s magyarrá váltak maguk is. Ha konkrét ismeretekkel nem is rendelkezünk erre nézve, mégsem lehet kétséges, hogy a folyamat fő előmozdítói a két csoport tagjai között kötött házasságok révén kialakult rokoni kapcsolatok voltak.

Szent István korában, a király törvényeinek tanúsága szerint, az előkelők csoportja még csak határozatlan formában körvonalazódott. Vagyonuk és társadalmi presztizsük már ekkortájt is a szabadok társadalmának egésze fölé emelte őket, a jog azonban nem tett különbséget Aba Sámuel és egy szabad pásztor között: mindketten „szabad"-ok *(liber)* voltak, Sámuel sem volt több ennél, a pásztor sem volt kevesebb. A változás ezen a téren a 11. század utolsó negyedében következett be. A Szent László neve alatt fennmaradt ún. III. dekrétumban felbukkan a **„nemes"** *(nobilis)* kifejezés. A törvény elemzése alapján egyértelmű, hogy az újonnan kialakult terminus az előkelők megnevezésére szolgált, s megjelenése azzal állt összefüggésben, hogy az általa jelölt társadalmi réteg immár jogilag is elkülönült a közönséges szabadok világától. Forrásaink ahhoz sajnos nem elég részletesek, hogy tételesen számba vegyük mindazon kiváltságokat, melyek a nemesi jogállást tartalommal töltötték meg. A törvények néhány utalása azt mutatja, hogy azonos bűntett elkövetése esetén a nemesek enyhébb büntetésre számíthattak, mint a közszabadok. Más források alapján az is bizonyosra vehető, hogy a nemesek fontos kiváltságai közé tartozott az a joguk, amelynek értelmében a megyei bírák mellőzésével, közvetlenül az uralkodóhoz fordulhattak peres ügyeikkel.

A megjelenését követő másfél évszázadban, egészen a 13. század első harmadáig, a nemes kifejezés az Árpád-kor világi előkelőségeit jelölte. A latin *nobilis* magyar megfelelője, a „nemes", nyelvileg a „nem, nemzetség" szavunkkal áll összefüggésben, s eredeti értelme ilyenformán az lehetett: „nemzetséghez tartozó személy". A nemzetség általános értelemben olyan emberi közösségre használatos kifejezés, amelynek tagjai – vélt vagy valóságos – közös őstől származtatják magukat. A honfoglaló magyarság társadalmának egyik szerveződési formája feltehetően a nemzetség volt. Bővebb ismereteink e nemzetségekről nincsenek, leginkább azért, mert mind régészeti, mind írott forrásaink hallgatnak róluk. Egykori létük csak történeti és néprajzi analógiák alapján valószínűsíthető. Az mindenesetre feltehető, hogy a honfoglalók nemzetségeit már sokkal inkább hatalmi, politikai tényezők tartották össze, semmint a tényleges rokonság köteléke. A nemzetség

erőteljesen rétegzett lehetett szociális szempontból: a nagyhatalmú és vagyonú nemzetségfőtől az egyszerű pásztorig terjedően a szabadok társadalmának egészét felölelte. E nemzetségek felbomlásában minden bizonnyal döntő szerep jutott az államalapításnak részint a legyőzött ellenállók nemzetségeinek erőszakos széttelepítése révén, részint pedig azért, mert a kiépülő államszervezet a nemzetségek által képviselt személyi kapcsolatrendszer helyett területi alapon szervezett intézményekre épült.

A 13. század elején feltűnő **nemzetségeket** *(genus, generatio)* az „úri, nemesi" jelzőkkel szokás megkülönböztetni a honfoglaláskoriaktól. E nemzetségek a dolog természetéből fakadóan nem lehettek előzmény nélküli új képződmények, az azonban szerfelett kétséges, s ennek megfelelően erősen vitatott, hogy a kétfajta nemzetség között voltak-e közvetlen kapcsolódási pontok. Ha az Árpádok példájából indulunk ki, a folyamatosság feltételezése nem tűnik lehetetlennek, mindazonáltal más konkrét példák hiányában ez sem több elvi lehetőségnél. Az ismert esetek egy számottevő részében Szent István-kori személy szerepel a nemzetség őseként. Az említett Aba Sámuel valamint Hont és Pázmány leszármazottai az Aba, ill. a Hontpázmány nemzetségből *(de genere)* valóknak mondták magukat a 13. században, de nemzetségnek nevet adó ősként szerepel utóbb Szent István ellenfele Ajtony, valamint annak legyőzője, Csanád is. Az idegen eredetűek esetében rendszerint a bevándorló és birtokot szerző ősről nevezték el a nemzetséget.

Amíg szokásban volt nemzetségek alapján számon tartani a rokonságot, azaz a 13. század elejétől a 15. századig eltelt két évszázad alatt, forrásaink mintegy kétszáz nemzetség nevét tartották fenn. Jelentős részükről csak egy-két adat áll a rendelkezésünkre, az említett Aba nemzetségről viszont, melynek nem kevesebb, mint huszonhét ága ismert, oklevelek tucatjai tájékoztatnak. A 13–14. századi nemzetségek közös jellemzőinek meghatározására tett történetírói kísérletek nem jártak megnyugtató eredményekkel, mivel mindazon ismérvek, amelyek e téren felmerültek, olyan rokonságokra is ráillenek, amelyeket – ismereteink szerint legalábbis – soha nem neveztek valamely nemzetségből származónak. Az mindenesetre világosnak látszik, hogy a nemzetségek lényege valamiképpen a föld birtoklásával állhatott összefüggésben: az Árpád-kori társadalom földbirtokos rétegeinek mindegyikére jellemző ugyanis a nemzetségek megléte. Ennek megfelelően nemzetség és nemzetség között jelentős vagyoni és társadalmi különbségek lehettek és voltak is. A hagyományos nemességhez tartozó nemzetségek, mint az Abák, a Csákok, a Győrök vagy a Gutkeledek az ország számos részén rendelkeztek jelentős birtokokkal, s e nemzetségek tagjai viselték rendszerint a bárói méltóságokat. Jellemző példaként említhető, hogy a 13. század elején Győr nembeli István öt fia közül az egyházi pályára lépő Saul kalocsai érsekként halt meg, Csépán és Pat

pedig egymást váltották a nádori tisztségben. A század végén Aba nembeli Dávid mindhárom fia viselte hosszabb-rövidebb ideig a nádori címet, egyikük, Amadé, éppenséggel hat alkalommal. Más nemzetségek ellenben legfeljebb jómódúaknak minősíthetők, s a politikai hatalom gyakorlásából nem részesültek, meg kellett elégedniük kisebb jelentőségű tisztségekkel, olykor éppen a bárók helyetteseként. Megint mások kisbirtokosként egyetlen falut mondhattak csak a magukénak s a közéletben egyáltalán nem vettek részt, vagy ha mégis, akkor tanúkként, hatósági megbízottakként jutottak jelentéktelen szerephez. Amiként tehát a bárók szűk köre sem azonosítható a nagybirtokos előkelők rétegének egészével, a nemzetséghez tartozás, a *de genere* származás sem volt a vagyonos előkelőség jele.

9/4. Két karrier

Ha valaki nagybirtokos előkelő fiaként látta meg a napvilágot, jó esélye volt arra, hogy élete során bekerüljön az ország sorsát irányító bárók közé. Nem volt ugyanakkor az sem lehetetlen, hogy alacsonyabb sorból induló személy küzdje fel magát a politikai elitbe, ehhez azonban megfelelő képességek mellett jókora szerencsére, no és persze, befolyásos pártfogóra is szüksége volt. Hogy az egyéni karriert miképpen befolyásolta a származás és milyen más tényezők formálták, az alábbiakban két életút példáján vehetjük szemügyre.

Egyikük, Gutkeled nembeli István apjáról, Dragunról, a nevén kívül semmit sem tudunk. A tágabb rokonság, a Gutkeled nemzetség sváb ősei – Kézai szerint Gut és
– Péter király idejében költöztek be az országba. A nemzetség második generációjához tartozó Vid ispán a maga korának legbefolyásosabb előkelői közé tartozott: ő volt az, aki Salamon király rossz szellemeként az uralkodót Géza és László hercegek elpusztítására ösztökélte, szemet vetve állítólag a dukátusra. Vid a mogyoródi csatában esett el, mely ütközetben nemzetségének más tagjai a hercegek oldalán harcoltak. Ha Kézai téved a beköltöző ősök nevét illetően, ami nem lehetetlen, akkor minden bizonnyal az a Gut és Keled volt a nemzetség névadója, akiket a 11–12. század fordulója táján említenek az oklevelek. A nemzetség egyik korai birtokközpontja a nemzetség nevét őrző Gut – a mai Guttamási – lehetett, igazán jelentős és többé-kevésbé egybefüggő birtoktestekkel azonban a Nyírségben – Nyíradony környékén – rendelkeztek, de 1140 körül már Zalában, utóbb Sopron megyében is birtokosok voltak a nemzetség tagjai. A több ágra oszló nemzetségből jónéhány nemesi család származott. Közülük különösen jelentős szerepet játszottak a kö-

zépkor későbbi századaiban a Várdaiak és a Guti Országok, a Bátoriak pedig több fejedelmet adtak az újkorban az önálló Erdélynek.

A Gutkeledekhez hasonlóan előkelő rokonságokból származó ifjak előtt magától értetődő természetességgel nyílt meg a királyi udvar. Itt fejeződött be neveltetésük s szem előtt lévén könnyen felhívhatták magukra a figyelmet alkalmas szolgálatok megtételével. Dragun fia István karrierjének első lépcsőfokát is II. András legifjabb fiának, András hercegnek a szolgálata jelentette. A herceg számára apja Halicsot szerette volna megszerezni. Két rövid időszak erejéig (1226–29, 1231–34) András herceg fel is ülhetett az orosz fejedelemség trónjára, s a második alkalommal kíséretében már ott találjuk Gutkeled Istvánt. A herceg halála (1234) után István a trónörökös Béla herceg köréhez csatlakozott. IV. Béla mellett harcolt a muhi csatában, s a menekülő királyt követte a dalmát tengerpartra. Itt kapta élete első jelentősebb tisztségét, a királyi lovászmesterséget, melyet három éven át viselt. Ezzel bekerült a bárók közé, s ettől fogva élete végéig IV. Béla legközvetlenebb munkatársainak egyike volt. Pályájának íve töretlenül vezetett a legmagasabb hivatalokig: előbb országbíró (1245–46), majd nádor lett (1246–48). Karrierje csúcsát azonban sajátos módon nem az elvileg elérhető legmagasabb tisztség, a nádorság jelentette, hanem ami az után következett. 1248-ban a király Istvánt bízta meg Szlavónia kormányzásával. Kivételesen hosszú ideig, tizenegy évig állt a kulcsfontosságú tartomány élén, ami egyértelműen arra vall, hogy teljes mértékben megfelelt azoknak a követelményeknek, amelyeket IV. Béla támasztott vele szemben. Pedig a feladat korántsem volt egyszerű. A tatárjárás pusztításai – legalábbis az Alföldhöz és Erdélyhez mérten – kevésbé érintették Szlavóniát, az élet azonban ott is kizökkent a rendes kerékvágásból. Az első lépéseket a rend helyreállítása terén nyilván István közvetlen elődei is megtették már, a munka java azonban rá maradt. Kemény kézzel megfékezte a zavarosban halászó helyi hatalmasságokat, s átfogó birtokrendezési akcióba kezdett, mely megelőlegezte a néhány évvel később kibontakozó országos birtokvizsgálatokat. Gazdasági téren szintén a királyi politika készséges, ám önálló kezdeményezésektől sem visszariadó megvalósítójaként tevékenykedett: telepesekkel népesítette be az elhagyott földeket, s Kőröst, a zágrábiak kiváltságaival ellátva, elindította a várossá fejlődés útján. Legjelentősebb gazdasági fegyverténye az volt, hogy megkapván a pénzverés jogát, felhagyott az addig szokásos évenkénti pénzújítás rendszerével. Állandó értékű pénzt veretett s az így kieső „kamara hasznát" évi egyenes adó kivetésével pótolta. Az István által veretett báni dénárok olyannyira eggyé váltak a „jó pénz" fogalmával, hogy még 1323-ban, I. Károly pénzügyi reformjai kezdetén is követendő példaként emlegették.

István eredményes működése nem maradt viszonozatlan. Jelentős birtokadományokban részesült, s 1252-ben – bár nem volt a királyi család rokona – a kitüntető herceg *(dux)* címmel illették. Amikor 1254-ben Stájerország déli része magyar uralom alá került, IV. Béla Istvánt helyezte főkapitányként a tartomány élére. Megtartotta ugyanakkor a báni méltóságot is, melyet egészen 1259-ben bekövetkezett haláláig viselt.

A másik báró, akinek sorsát – ha még oly vázlatosan is – nyomon követjük, Básztély nembeli Rénold. Gutkeled Istvánnal ellentétben ő nem nagybirtokos előkelők ivadéka volt; az Esztergom megyei Básztély faluba való rokonság egyike volt a jónéhány jelentéktelen helyi nemzetségnek. Rénold rokonai között ennek megfelelően hiába is keresnénk nádorokat, bánokat vagy akár csak megyésispánokat, találunk viszont hatósági megbízottakat. Rénold szerencsecsillagának felemelkedésében a döntő mozzanat az volt, hogy sikerült bekerülnie a Stájerországot rövid ideig kormányzó István herceg – a későbbi V. István király – udvarába. Karrierje tehát Dragun fia Istvánéhoz hasonló módon indult, ám ami az előkelő Gutkeled számára természetes volt, az a kisbirtokos Básztély esetében kivételes szerencse. A Rénoldéhoz hasonló társadalmi közegből származók túlnyomó többsége a királyi és hercegi udvaroktól távol, családi birtokain élte le életét. Az „udvari ifjú"-ként *(iuvenis)* pontosan körül nem határolt, bizalmi feladatokat ellátó Rénold hamar megkedveltette magát urával, miként arról házasságkötésének története tanúskodik. Történt ugyanis, hogy Rénold feleségül kérte egy előkelő nagybirtokos, Hahót nembeli Panyit leányát. Az apa vonakodott beleegyezését adni a házassághoz, mondván, az ifjúnak nincs elég birtoka ahhoz, hogy méltó hitbért köthessen le felesége számára. Azt vélhetnénk, hogy gondos apa csupán leánya jövőjéért aggódva támasztott nehézségeket, ha nem tudnánk, hogy az Árpád-kor régi nemessége, melyhez Panyit is joggal számította magát, milyen súlyt helyezett a ranghoz illő házasságra. Igen valószínű, hogy a kényelmetlen helyzetbe került Panyit csupán ürügyként hozta fel vőjelöltje szegénységét, s valójában Rénold alacsony származását kifogásolta. A házasság tervét felkaroló István herceg azonban sietett félreérteni a helyzetet, s bőséges birtokadománnyal fogta ki a szelet Panyit ellenkezésének vitorlájából. A házasság tehát megköttetett, s Rénold nem bizonyult hálátlannak pártfogójával szemben. Sorsát István hercegéhez kötötte, s ezért követte urát, amikor az Stájerország elvesztése után Erdély élére került. Részt vett a herceg bulgáriai hadjárataiban, s akkor sem hagyta el Istvánt, amikor fegyveres konfliktus robbant ki az öregedő IV. Béla és a trónörökös között. A belháborút István herceg javára eldöntő isaszegi csatában Rénold újólag megcsillogtatta katonai képességeit: ő volt az, aki az ellenséges sereg vezérét, Héder nembeli Kőszegi Henriket párviadalban legyőzte és foglyul ejtette. A hűséges szol-

gálatok jutalma nem is maradt el. 1270-ben Rénold már a királyi lovászok és Szabolcs megye ispánja s emellett V. István fiának, László hercegnek az asztalnokmestere. Az elnyert tisztségek a bárók közé emelték Rénoldot, de csak a második vonalba. A szabolcsi nem tartozott a jelentősebb megyésispánságok közé, a királyi lovászok ispáni tiszte is jóval alatta maradt a lovászmesteri méltóság által biztosított presztízsnek és hatalomnak, s az asztalnokmesterség sem a király, hanem csupán a nyolcéves trónörökös udvarában kínált helyet Rénoldnak. Úgy tűnik tehát, hogy V. István kedvelte ugyan egykori udvari emberét, ám annyira nem, hogy egy vérbeli előkelőt háttérbe szorítva biztosítson neki helyet a leghatalmasabb bárók élvonalában. Bőkezűbbnek mutatkozott az anyagiak terén: Rénoldnak adományozta a rozgonyi (Abaúj m.) és a csicsvai (Zemplén m.) uradalmakat.

A László herceghez fűződő kapcsolat V. István halála után hozta meg a maga gyümölcseit Rénold számára. A trónra lépő IV. László őt tette meg asztalnokmesterének, immár vitathatatlanul beemelve Rénoldot az országbárók sorába. A tisztséget 1272 és 1276 között több megszakítással viselte, aminek magyarázata ezen évek bárói pártharcaiban rejlik. Rénold a tisztséget hol elvesztette, hol visszanyerte, attól függően, hogy az a bárói csoport, melynek maga is tagja volt, kibukott vagy éppen visszatért a hatalomba. Az idősödő Rénold katonai erényei nem koptak meg kora előrehaladtával: Kézai az 1278. évi morvamezei csata leírásában külön kiemeli a királyi zászló őrizetére rendelt Rénold vitézségét. Bárói karrierje csúcsára 1289-ben érkezett el az egykori kisbirtokos. Ebben az évben elnyerte a nádori méltóságot, igaz, nem egyedül. Addig példa nélkül álló módon ketten osztoztak a nádori hatalmon, Rénold a Dunától keletre, Kőszegi Miklós – az említett Henrik egyik fia – a nyugatra eső országrészben volt illetékes.

A két pályakép egybevetése, a tagadhatatlanul meglévő hasonlóságok mellett, számos lényeges különbséget hoz a napvilágra. Első pillantásra is szembetűnő, hogy Gutkeled István karrierje jóval gördülékenyebben haladt előre, mint Básztély Rénoldé, s a benyomást a részletek is megerősítik. A nyolc legjelentősebb, országbárói tisztség (nádor, országbíró, tárnok-, asztalnok-, lovász- és pohárnokmester, szlavón bán, erdélyi vajda) közül Gutkeled István élete során négyet nyert el, a szerényebb pályát befutó Rénold csak kettőt. E méltóságokat István közel tizennyolc éven át megszakítás nélkül viselte, Rénold hosszabb-rövidebb szünetekkel töltött összességében is csupán alig négy évet bárói méltóságaiban. A két karrier közötti különbségek bizonyos fokig nyilván az egyéni képességekből fakadnak, ám nagyobb szerephez juthatott a kettejük eredeti társadalmi helyzetében megmutatkozó eltérés. Az arisztokrata Gutkeled Istvánt előkelő származása szinte önsúlyánál fogva lendítette előre pályáján, más kérdés, hogy a kínálkozó lehetősé-

geket megragadva bizonyítani tudta rátermettségét. István bán sohasem okozott csalódást IV. Bélának, aki nyilván nem véletlenül emlékezett meg róla egyik oklevelében úgy mint „szíve szerint való férfiú"-ról. Gutkeled Istvánhoz képest Básztély Rénold behozhatatlannak látszó hátránnyal indult az életnek. Hogy e hátrány jó részét sikerült ledolgoznia, abban esetében is a személyes képességek bizonyságát láthatjuk. Karrierje azonban, bár nem egyedül álló a korban a maga nemében, hangsúlyozottan egyéni volt. Jellemző e tekintetben, hogy míg Gutkeled István fiai maguk is országbárói méltóságokra emelkedtek a következő nemzedékben, Rénold utódai, a Rozgonyiak, ősük impozáns karrierje ellenére sem tudtak megkapaszkodni a bárók között, s jó évszázados szünetet követően, csak Zsigmond uralkodása (1387–1437) idején tértek vissza az ország főméltóságai közé.

9/5. Az előkelők és az országos politika

Gutkeled István és Básztély Rénold nem csak életkorukat tekintve tartoztak a 13. századi bárók két különböző generációjához, de az országos politikában betöltött szerepüket illetően is. István bán királya nevében és érdekében gyakorolta a neki juttatott hatalmat, ő volt a „hű báró" típusának egyik utolsó képviselője. Rénold esetében az uralkodóhoz való hűség kevésbé hangsúlyos, sőt, az 1270-es évektől kezdve mind inkább háttérbe szorul. A különbség okai ez alkalommal nem személyesek, valójában az előkelők rétegének egészét érintő változások állnak a háttérben. Nagyjából IV. Béla haláláig terjed az az időszak, amelyben az előkelők, ide értve a soraikból kikerülő főméltóságokat is, nem jutottak önálló politikai szerephez az ország életében. Az előkelők politikai törekvései addig sem egyeztek meg feltétlenül és minden esetben az uralkodóéval, érdekeik érvényesítésére azonban nem álltak rendelkezésükre hatékony eszközök. A királyi hatalom gazdasági és politikai erőforrásai olyan nyomasztó túlsúlyban voltak a 11–12. század folyamán, hogy az előkelők mozgástere más, mint szűkre szabott nem is lehetett. Az uralkodóval és politikájával elégedetlen előkelők számára ilyen körülmények között egyedül az a lehetőség kínálkozott, hogy a dinasztia valamelyik tagját trónkövetelőként az előtérbe tolva próbálják meg a maguk szája íze szerint alakítani a politikai élet fordulatait. A 11–12. század gyakori trónharcainak egyik mozgatórugója éppen ebben kereshető. A krónikák félreérthetetlenül utalnak a „viszálykodás megvetői"-re, akik I. Andrást és öccsét, Béla herceget egymással szembefordították, s nyilván a későbbiekben sem volt hiány olyan előkelőkben, akik a dinasztián belüli feszültségek kihasználásával próbáltak meg előnyöket biztosítani a maguk számára. A királyi hatalom elleni lázadás egy trónkövetelő mögé húzódva sem volt

éppen veszélytelen vállalkozás. A kudarc igen könnyen a vakmerő életébe kerülhetett, s viszonylag szerencsésnek mondhatták magukat azok az előkelők, akiket öccsével, Álmos herceggel együtt „csak" megvakíttatott a folytonos összeesküvéseket és lázongásokat megelégelő Kálmán király. A politikai harcban alul maradó előkelők legfeljebb külföldön találhattak menedékre, ha ugyan képesek voltak idejében elhagyni az országot.

A döntő változás e téren a 13. század folyamán következett be. A mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulások következtében a nagybirtokos réteg fokozatosan megerősödött, s a század utolsó negyedében a királyi hatalom árnyékából előlépve önálló politikai erőként állt csatasorba. A csatasor szó szerint értendő: az előkelők közül a királyi hatalommal való konfliktusok, a mind gyakoribbá váló fegyveres összecsapások során választódott ki azon kevesek csoportja, akiket oligarcháknak nevezünk.

10. Az oligarcha

1287 márciusának elején IV. László király a Zsitva folyó mellett hadrendbe állította csapatait, hogy nyílt ütközetben mérkőzzék meg a szemközt felsorakozó ellenséggel. Nem idegen seregek törtek be az országba, még csak nem is a néhány évvel korábban levert kunok lázadtak fel újra. Héder nembeli Kőszegi Henrik fiai – István, Miklós, Henrik és Péter, a veszprémi püspök – valamint szövetségeseik, Borsa nembeli Tamás fiai „és más … hűtlen személyek gyűltek össze, vakmerő módon fegyvert emelvén" királyukra. A csata a Kőszegiek és a Borsák győzelmével végződött – nem ez volt az első, s nem is az utolsó alkalom, hogy IV. László vereséget szenvedett nagyhatalmú bárói valamelyikétől. A Kőszegiek kiváltképpen gyakran kerültek összeütközésbe a királyi hatalommal – csak IV. László uralkodása alatt öt ízben lázadtak fel –, s a központi kormányzat rendre tehetetlennek bizonyult velük szemben. A zsitvai csata előtt néhány hónappal, 1286 júniusában, IV. László egyenesen arra kényszerült, hogy kötelezettséget vállaljon: a Kőszegiek által másoknak okozott károk és jogtalanságok ügyében nem engedi ítélkezni a bíróságokat, ám egy év múlva, ha újabb panaszok merülnének fel ellenük, vége a büntetlenségnek, s maga fog igazságot szolgáltatni. Abban bízni, hogy az egy évnyi türelmi idő alatt a Kőszegiek mintegy varázsütésre jó útra térnek és felhagynak hatalmaskodásaikkal, hiú ábránd lett volna. IV. László nyilván maga is tisztában volt ezzel, ám az adott pillanatban egyszerűen nem voltak eszközei a Kőszegiek megfékezésére. Meghátrált tehát, hogy erőt gyűjtsön, s az év végén már hadjáratot vezetett a Kőszegiek ellen. Egyik várukat, Kőszeget, el is foglalta, hatalmukat azonban nem sikerült megtörnie, s hogy mennyire nem, azt maga is tapasztalhatta a Zsitva folyó mellett.

A korábbiakban láthattuk, hogy a 12. század közepén élt külföldi megfigyelő, a német Freisingi Ottó püspök, még szinte korlátlannak írta le a magyar királyok hatalmát. Az előkelők akkortájt s azután is még jó ideig, nem hogy nyíltan, de még titkon sem mertek szembeszállni az uralkodó akaratával. A 13. század utolsó évtizedeiben mindez már csak emlék. IV. László egy alkalommal ugyan az esztergomi érsek küldötteire förmedt, s az esetről tudósító forrásunk szerint azt mondta volna, hogy „a magam számára … én vagyok a törvény, s hogy valami papok törvényei korlátozzanak, el nem tűröm. Nem az uratok dolga, hogy nekem törvényt szabjon, hanem hogy kövesse a törvényt, amelyet én hoztam. Az engedelmesség az, ami neki jut, nem pedig a hatalom, hogy parancsoljon." Keleti kényúr-

hoz, a „kun" Lászlóhoz illő, büszke szavak ezek, csak éppen nem áll mögöttük az erő fedezete, s így a dühös kifakadás nem több merő handabandázásnál. IV. László uralkodásának éveiben a király hatalma és tekintélye valójában olyan mélyre süllyedt, mint addig még soha, s nemigen volt olyan Árpád-házi uralkodó, aki IV. Lászlónál távolabb állt volna attól, hogy bárkinek is parancsoljon. Azért, hogy ez így történt, igazságtalan lenne egyedül Lászlót hibáztatni. Nem ő formálta annak a kornak a társadalmi és hatalmi viszonyait, amelybe beleszületett, igaz, arra is képtelen volt, hogy javítson önnön királyi méltósága és országa helyzetén. Az ország békéjét a 13. század végén feldúló bajok gyökerei a század elején megindult változásokig nyúlnak vissza.

10/1. A Zsitváig vezető út

A 11–12. századi Magyarország birtokviszonyaira mindenekelőtt a királyi birtokok nyomasztó túlsúlya volt a jellemző, s az Árpádok Freisingi Ottó által idegenkedéssel vegyes tisztelettel megcsodált hatalma főként ebből a körülményből fakadt. A királyi birtokokat az egyházaknak és a világiaknak tett adományok ugyan kezdettől fogva apasztották, eleinte azonban alig észrevehetően csupán. Bőven volt miből adományozni: óvatos becslések szerint még III. Béla korában is az ország területének mintegy kétharmada volt valamilyen formában az uralkodó kezén, ami akkor is megdöbbentően magas arány, ha tudjuk, hogy a királyt uraló területek egy jelentős része akkoriban még lakatlan hegyvidéki erdőség. A birtokviszonyok jelentősebb mértékű módosulása a 12. század végétől érzékelhető, az áttörés pedig II. András uralkodásának idején következett be.

András 1208 táján gyökeresen új alapokra helyezte a királyi birtokpolitikát. Az **„új berendezkedés"**-nek *(novae institutiones)* nevezett reform bevezetésének indítékai kellőképpen nem tisztázottak. Lényegét a király egy oklevele úgy fogalmazta meg, hogy „bizonyos főembereink tanácsára megváltoztatván földünk állapotát, amelyet a régiek érintetlenül meghagytak, a várakat, az ispánságokat, a földeket és az egész gazdag Magyarország egyéb jövedelmeit örökölhető örökbirtokként ... szétosztottuk". Kezdetét vette a királyi birtokok addig nem látott bőkezűséggel való eladományozása, az „általános osztozkodás", ahogy egy másik forrásunk találóan jellemzi a helyzetet. „Az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség" – hirdeti András néhány oklevele, s bár a korszak forrásai nem teszik lehetővé, hogy statisztikai módszerekkel mérjük fel az adományok mennyiségi jellemzőit, nincs ok kételkedni abban, hogy valóban tömegesen jutottak birtokok azoknak, akik a király kegyében álltak. II. András adományozási

politikáját a puszta mennyiségi tényezők mellett más jellemzői is megkülönböztetik elődei gyakorlatától. Nem kímélte az addigi adományok által jóformán érintetlenül hagyott királyi várszervezetet: esetenként egész várispánságokat, többnyire azonban csak azok egyes földjeit juttatta híveinek, s ráadásul a várföldekből tett adományok, s ez megint új vonás, épp úgy az utódokra örökíthetőek voltak, mint az a más királyi birtokok terhére megtett adományok esetében addig is szokásos volt.

Az adományok java II. András előkelő híveinek jutott. Ezekben az években indult gyors gyarapodásnak jónéhány nagyúri vagyon, s hogy milyen mértékben, az könnyen lemérhető az alábbi példán. Az 1067 táján a Borsod megyei Százdon apátságot alapító Aba nembeli Péter ispán teljes vagyona huszonkét, kisebb-nagyobb birtokból állt. Ezzel szemben II. András egyik bizalmasa az évek során huszonhat birtokra tett szert királyi adomány címén, s mivel Csák nembeli Miklósról van szó, bizton állítható, hogy ez vagyonának csak egy része volt az atyai örökség és az egyéb birtokszerzések mellett. A világi nagybirtok növekedése ugrásszerű volt tehát, s az előkelők vagyonának megizmosodása a társadalom egészét érintő következményekkel járt. Módosult mindenekelőtt az uralkodó és a nagybirtokosok viszonya. Míg korábban az előkelők gazdasága és hatalma a királytól elnyert tisztségekből és az azokkal járó jövedelmekből táplálkozott, az új helyzetben már saját birtokaik is szilárd bázist jelentettek, főként, ha sikerült területileg egybefüggő uradalmat vagy uradalmakat kiépíteniük. Ennek a törekvésnek a jegyében vált általánossá, hogy akik csak tehették, a már birtokolt földjeikkel szomszédos ingatlant kértek adományul. Tovább erősítette az előkelők hatalomnövekedésének tendenciáját, hogy a várföldek eladományozása elsősorban a király hatalmát, s nem kincstárának bevételeit csökkentette. A várak birtokaiból kétségtelenül származott némi jövedelem, a királyi várispánságok mindazonáltal mégis a hatalmi apparátus intézményei voltak. A várispánságok megroggyanásával a királyi hatalom befolyása csökkent a megyékben, ezzel egyenes arányban nőtt viszont a nagybirtoké, mégpedig már a kortársak szemében is ijesztő mértékben.

Ijedtségre elsősorban a kisebb birtokosoknak volt oka, ők joggal tarthattak attól, hogy előbb-utóbb képtelenek lesznek megőrizni függetlenségüket a nagybirtokkal szemben. Az új berendezkedés birtokpolitikáját mások más okokból ellenezték, az előkelők egy része azért, mert ők nem részesültek az adományokból. II. András meglehetősen sokszínű ellenzéke kényszerítette ki 1222-ben az Aranybulla kiadását. A törvény számos cikkelye az új berendezkedés birtokpolitikájának elemeit támadta, igaz, nem sok gyakorlati eredménnyel. Az adományok áradása valójában már 1217 után mérséklődött, az új berendezkedés ellenzői azonban nem érték be ennyivel. Reményeik akkor látszottak beteljesülni, amikor az 1220-

as évek végén a trónörökös Béla herceg állt az élükre. Béla nagyapját, III. Béla királyt tekintette példaképének. Politikai programját – már királyként – egy oklevele úgy fogalmazta meg, hogy „elvesszük néhány elődünk felesleges és haszontalan adományait, s országunkat abba az állapotba vezetjük vissza, amelyben elődünk, a boldog emlékezetű Béla király idejében volt". A konzervatív fordulat végrehajtásához, a „felesleges és haszontalan adományok" visszavételéhez Béla már hercegként hozzálátott. 1228-ban felhatalmazást kapott apjától, hogy felülvizsgálja a korábbi évek adományait, s a herceg lelkesen vetette magát bele a feladatba. „Adassék dicsőség az egekben Istennek és béke a földön a jóakaratú embereknek, mert felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság visszaállításának, a korona szabadsága helyreállításának a napja" – hirdeti egyik 1231. évi oklevele. Bizottságok járták a megyéket, s jónéhány birtokosnak kellett lemondania újonnan szerzett javai egy részéről. Az említett Csák nembeli Miklóstól 1230-ban tizenhét birtokot vettek vissza a huszonhétből, s mások sem jártak sokkal jobban. A birtokrestaurációs politika, mint e példa alapján megítélhető, nem törekedett a teljességre, következetes véghezvitele azonban így is számos akadályba ütközött. Mi sem természetesebb annál, mint hogy az előző évek nagy adományosai sérelmezték birtokaik elvételét, a nagyobb bajt ugyanakkor az jelentette, hogy maga a király is igyekezett fékezni fia akcióit. Csák nembeli Miklós már 1232-ben visszakapta a királytól mindazt, amit a herceg elvett tőle, s ilyen körülmények között nem csoda, hogy az 1228 és 1231 közötti visszavételek meglehetősen szerény eredményt hoztak. Az 1235-ben trónra lépő Béla újult erővel látott hozzá a birtokrestaurációs politika megvalósításához, s nem sokat törődött azzal, hogy a szerzett jogaikat féltő birtokosok növekvő ellenérzéseket tápláltak személyével szemben. Pedig a belpolitikai feszültség jól érzékelhető volt IV. Béla uralkodásának első éveiben, s aligha tekinthető túlzásnak, hogy Rogerius a „király és a magyarok közötti gyűlölség"-ről beszél ennek az időszaknak a jellemzésekor. 1239-re maga Béla is kénytelen volt belátni, hogy a korábbi adományok érvénytelenítésének kierőszakolása kivihetetlen, s felhagyott a további birtokvisszavételekkel. Az előkelők ezzel megnyerték az első csatát: a nagybirtok növekedése, társadalmi és hatalmi súlyának gyarapodása visszafordíthatatlannak bizonyult.

Önálló politikai erővé fejlődésének következő lépcsőfokára a tatárjárást követően hágott fel a nagybirtokos réteg. Az országot 1241–42-ben ért, mindaddig példátlan katasztrófa egyik fő tanulsága az volt, hogy leginkább a várak, az erődített helyek voltak képesek a siker reményében ellenállni a tatároknak. A tatárjárás előtt a **vár** *(castrum)* fogalma elsősorban a királyi várispánságok várait jelentette. Ezek többsége még a 11. század elején épült, faszerkezetes földvár volt. Jelentős részüket meglehetősen elhanyagolt állapotban érte a tatárjárás vihara. Rogerius

érzékletes leírást ad arról, miként próbálták meg sebtiben védhetővé tenni várukat a nagyváradiak. Hasztalan, a tatárok ostromgépeikkel néhány nap alatt lerontva az új falakat, könnyedén elfoglalták a várat. 1242 februárjának elején a magyarok pápához intézett segélykérő levele tizenhét olyan várat sorol fel név szerint, melyek még ellenálltak a tatárok erejének. Ezek többsége ispánsági vár – mint pl. Fehérvár, Esztergom, Moson vagy Abaújvár –, némelyik pedig erődítményként is használható monostor (Pannonhalma, Tihany). Szerepel végül a felsorolásban három nyugat-európai típusú, a korban modernnek számító kővár is: a nyugati határszélen Németújvár és Léka, Nógrádban pedig Fülek. A jövőt ez utóbbi vártípus jelentette.

A tatárok váratlan elvonulása után IV. Béla és vele együtt az ország még hosszú évekig abban a tudatban élt, hogy küszöbön áll és bármelyik pillanatban bekövetkezhet egy újabb támadás. A királyi politika középpontjába ennek megfelelően az ország védelmi erejének fokozására tett erőfeszítések kerültek, s ezen belül is megkülönböztetett figyelem jutott a várépítésnek. Évtizedekkel később IV. Béla úgy összegezte várépítési programját, hogy „hajdan, miután országunkat a tatárok kegyetlensége elnéptelenítette ... összehívtuk országunk báróinak tanácsát és elrendeltük, hogy a koronánk alá tartozó egész területen, arra alkalmas helyeken, erődítmények létesüljenek, várak épüljenek, ahol a nép meghúzhatja magát, ha veszedelem fenyeget". Az építkezés terén, részben új várak emelésével, részben az ispánsági várak korszerűsítésével maga a központi hatalom mutatott példát. Nehéz lenne pontosan megállapítani, hogy számszerűen a program milyen eredményeket hozott, az mindenesetre kétségtelennek tűnik, hogy az 1260-as évekre már huszonhat újonnan emelt várral számolhatunk s tizenegy ispánsági vár átépítése is megtörtént.

A várépítés igen magas költségekkel járt, ezek vállalását csak kevesen engedhették meg maguknak. IV. Béla eredeti elképzelése az volt, hogy a gazdagabb egyházak és – együttes erővel – a kisebb birtokosok is bekapcsolódnak a várépítési program megvalósításába, ebből azonban semmi sem lett. Annál inkább felismerték a várépítésben rejlő lehetőségeket, mégpedig mindjárt a kezdet kezdetén, a nagyurak. A király mellett az előkelő nagybirtokosok voltak azok, akik új várakat építettek, nem is kis számban. 1270-re már a magánvárak kerültek túlsúlyba több mint 60 százaléknyi részesedésükkel, ami hozzávetőleg hetven várat jelent. E várak többnyire még elég szerény, igénytelen építmények voltak. Rendszerint egy masszív lakótorony – mint amilyen a visegrádi ún. Salamon-torony – alkotta a vár magját, mely körül egy inkább kisebb, mint nagyobb teret övezett a várfal. Nem voltak e várak fényűzőek, nem is esett bennük valami kényelmes lakás, de hát nem is erre voltak szánva. Alapvető céljuk az volt, hogy védelmet biztosítsanak

birtokosuknak és házanépének, ha éppen úgy adódik. Csak a következő nemzedékben, a 13–14. század fordulója táján épülnek ki a várak a maguk összetettebb formájában. Amikor 1301-ben Aba nembeli János három fia felosztja egymás között benei várát (Heves m.), az oklevélből arról értesülhetünk, hogy a – régészeti ásatások által 45–50 x 45 méteres belterületűnek talált – várban már többféle rendeltetésű épület állott – palota, ház, kisebb épületek, kápolna – a védelemről pedig három fatorony és a várkapu gondoskodott a szintén feltárt 12 méter széles és meglehetősen mély várárok mellett. A várhoz ekkor tíz birtokból álló uradalom tartozott, gondoskodva a vár fenntartásának költségeiről. A vár és uradalma szerves egységet alkotott, egyik sem lehetett meg a másik nélkül.

Hamar kiderült, hogy a vár nem csak védelmet nyújthat urának, de hatalmat is biztosít számára a környék felett. Építése éppen ezért királyi engedélyhez volt kötve, ami IV. Béla uralkodása alatt még elegendő biztosítékot jelentett. III. András korára azonban az ellenőrzés kicsúszott a központi hatalom kezéből, s az utolsó Árpád-házi király törvényei már arról rendelkeznek, hogy „az újonnan és a király engedélye nélkül épült erődítményeket és várakat, vagy ha voltak olyanok, amelyekből károkat okoztak vagy a jövőben okozni merészelnek, valamint az olyanokat is, amelyekhez a birtokok nem megfelelők … haladéktalanul le kell rombolni". A törvényszöveg nem sok kétséget hagy afelől, hogy miféle hatalmat jelentett a vár birtoklása. Szilárd támaszpontot kínált ahhoz, hogy a várúr saját belátása szerint, ha úgy akarta, akár a jogrend felrúgásával vonja ellenőrzése alá a környező vidéket, ha viszont szorult helyzetbe került, várába zárkózva a királyi hatalommal is dacolhatott. Ebben a korban vált érdemmé az, ha valaki, bár van vára, mégsem pusztítja onnan a vidéket. A vár hatalom – ennek felismeréséhez korán eljutottak a nagybirtokosok és egymással versengve épültek a várak. A versenyben lemaradni, éppen az elmondottak miatt, szó szerint életveszélyes volt, nem meglepő hát, ha ki-ki igyekezett lépést tartani a lehetséges vetélytársakkal. Ha másként nem ment, akkor úgy, ahogy 1278 táján a Gutkeled nemzetség egyik ágához tartozó Dorog fia Péter tette, aki a nemzetség által alapított egyedi monostort (Bihar m.) rombolta le, s mint az ügy kivizsgálásával megbízott váradi püspök jelentette a királynak „a kolostor épületeinek köveit, a monostorból leszedett köveket valamint az épen talált faragott köveket … elvitte, s az ezekből az épületekről lerontott kövekből [a közeli] Diószegen tornyot építtetett magának".

Várat birtokolni vagy annak hiányában védtelenül állni, ez a kérdés lett a 13. század második felében a nagybirtokosok rétegén belüli differenciálódás próbaköve. Az igazán hatalmas előkelők akár több várral is rendelkeztek: a Héder nembeli Kőszegiek századvégi hatalmát egyebek mellett az alapozta meg, hogy Vas megyében felépítették Szentvid és Szalónak várát, miközben – még 1270 előtt – királyi

adományként megszerezték Kőszeget és Borostyánkőt is. A megye feletti ellenőrzés ezzel a Kőszegiek kezébe került, nem véletlen, hogy utóbb éppen Vas megye lett hatalmuk központi magja.

A várúrrá előlépett nagybirtokosok számára a legkedvezőbb az volt, ha birtokaik nem az egész országban szétszórva, hanem egymás közelében feküdtek: igazgatásukról és megvédelmezésükről így lehetett a legkönnyebben gondoskodni. Új lendületet vett tehát az egybefüggő, zárt területtel rendelkező uradalmak kiépítésére irányuló törekvés. A királyi adomány, a vásárlás vagy éppen a birtokcsere legális lehetőségeket biztosítottak ehhez, de a cél érdekében a törvénytelen birtokfoglalások, az erőszakkal kikényszerített adásvételek sem mentek ritkaságszámba. A sok hatalmaskodó előkelő között is kitűntek agresszivitásukkal a Kőszegiek, Henrik és fiai. Viselt dolgaik egy epizódjára vet fényt Timót zágrábi püspök 1281-ben kelt levele: „püspökségem Vaska nevű birtokára mentem, hogy szemügyre vegyem, milyen nyilvánvaló prédálást, erőszakos megszállást, pusztítást és rablást műveltek ott Henrik bán fiai … meg az ő csatlósaik és cinkosaik, s azt olyan elhagyatottnak és elpusztítottnak találtam, hogy nem csak az ott lakók mindenét elrabolták, hanem a pusztítás miatt ember is alig maradt meg benne. A házakból kiüldözött öt asszony megfagyott a nagy hidegben, az apróbb jószágot pedig, a juhokat és kecskéket, amelyeket a nagy hó miatt elhajtani nem tudtak, megnyúzták az irhájukért. Mikor pedig más birtokainkra mentünk, azokat … teljesen elpusztítva és lerombolva, minden javaikból kifosztva találtuk az egyházi szabadság és a dicső magyar királyok eddig tiszteletben tartott levelei ellenére. S ellenük egyetlen báró vagy bán sem mert valamit is megkísérelni. Ugyanezek [ti. a Kőszegiek] bitorolják a mi és egyházunk nagy sérelmére és kárára Gerzence ispánságát is, amelyet a felséges László urunk, … Magyarország királya adományozott nekünk, s eszük ágában sincs visszaadni a királyi parancslevél … intései ellenére sem. Henrik bánnak ugyanezen fiai … szedetik be csatlósaikkal az erről a területről járó tizedeket is Isten és a szentegyház sérelmére. [Egyikük] még [uradalmi] tisztjeinket és főbb alattvalóinkat is fogságra vetette, s … addig kínoztatta őket, míg az utolsó fillérünket is ki nem csikarta belőlük". A bűnlajstrom, bár meglehetősen terjedelmes, a Kőszegiek hatalmaskodásainak csupán elenyésző töredékét örökíti meg. Az egyházak és a kisebb birtokosok valóban egyre kevésbé érezhették biztonságban magukat a nagyurak várainak árnyékában, s a királyi hatalom védelmében sem igen bízhattak. Védelmet – paradox módon – leginkább ott találhattak, ahonnan a fenyegetés is származott: a nagybirtok oldalán.

A kiterjedt uradalmakkal és egy vagy több várral rendelkező nagyuraknak szükségük volt ugyanis olyan férfiakra, akikre egy-egy távolabb eső birtoktest vagy vár igazgatását rábízhatták s akik fegyveresen is készek voltak szolgálatukra. Mind-

ezért pártfogást és védelmet kínáltak cserébe, amit a század utolsó harmadában egyre kevésbé nélkülözhettek a többé-kevésbé jómódúnak számító, saját vár felépítéséhez azonban nem elég tehetős birtokosok. Ebből az ellentmondásos viszonyból nőtt ki és terjedt el országszerte a 13. század második felében a **familiaritás** intézménye. A kifejezés a latin „család, háznép" *(familia)* szóból származik, s valóban olyan kapcsolatra utal, amelynek révén a szolgálatot vállaló személy, a familiáris, ura *(dominus)* tágabb értelemben vett háznépének lett a tagja. A familiárisi kapcsolat rendszerint szóbeli megállapodáson alapult. Az úr és a familiárisa közötti viszony nélkülözte a nyugat-európai hűbériség jellemző vonásait: nem volt örökletes, nem kapcsolódott szolgálati birtok hűbérbe adásához s az úr bírói joghatósága sem terjedt ki a familiáris személyére vagy, ha voltak, birtokaira. A familiárisok kétségtelenül megbízhatónak tartott része került az úr egy-egy uradalmának vagy várának élére, s ha a dominus egy vagy több királyi tisztséget viselt, ők voltak uruk helyettesei azokban. Ez utóbbi – mivel a helyettesek is jövedelmet húztak tisztségükből – egyúttal a vezető familiárisok javadalmazásának kérdését is megoldotta, egyébként eltartásra, alkalmi pénzjuttatásokra, királyi birtokadomány kieszközlésére számíthattak a familiárisok szolgálataik honorálásaképp, saját birtokaiból csak nagyritkán tett adományt az úr. Minél több tekintélyes birtokos familiárissá tételéhez nyilvánvaló érdekei fűződtek a nagyuraknak, hiszen a befolyásuk alá tartozó területet familiárisaik és azok rokonai révén saját birtokaik határain túlra tolhatták ki, annál is inkább, mert a familiárisok fegyverrel is szolgálták urukat, s a sok familiáris ilyen formán sok katonát jelentett. Hogy mennyit, arra nézve figyelemre méltó adatot tartott fent 1308 tájáról a Kelet-Európát s benne Magyarországot leíró ismeretlen szerzetes: „a főrangúak nagyon hatalmasok, mert egyesek közülük tízezer harcost is képesek tartani, mások pedig ötezret, azok pedig, akik kevesebbet tudnak tartani, kétezret tartanak". Bár e számok túlzónak tűnhetnek, némileg alighanem azok is, az bizonyosra vehető, hogy a leghatalmasabb nagyurak, mint amilyenek a „csatlósaikkal és cinkosaikkal", azaz familiárisaikkal a zágrábi püspök birtokait prédáló Kőszegiek voltak, valóban többezer fegyveresnek parancsoltak.

Mindez kétségtelenné teszi, hogy a szerteágazó familiárisi hálózat kiépítése tehette csak teljessé egy-egy vidék felett az ellenőrzés megszerzését, érthető tehát, hogy a nagybirtokosok igyekeztek annyi familiárisra szert tenni, amennyire csak lehetőségük volt. Elvben a familiárisi kapcsolatot a felek kölcsönös egyetértése létesítette, eleinte és az esetek egy jelentős részében ez bizonyára így is volt. Egy nádori, báni vagy akár csak megyésispáni méltóságot viselő báró szolgálata végül is kedvező lehetőségeket kínálhatott a kisebb birtokosok számára. A 13. század végére ugyanakkor megsokasodnak a jelei annak, hogy valamely nagyúr erőszakkal

kényszerített be a familiájába embereket a nyomásgyakorlás hol enyhébb, hol kifejezetten drasztikus eszközeit alkalmazva. Az 1298. évi törvény már kénytelen foglalkozni e kérdéssel elrendelvén, hogy a „nemesek szolgálhassanak, akinek akarnak, önkéntes akaratukból". Az előírás azonban alig volt több jámbor óhajnál, a realitások még évtizedeken át mások voltak.

10/2. Tartományok formálódása

Nagybirtok, vár, familiaritás – ezeken a pilléreken nyugodott a központi hatalomtól a 13. század folyamán fokozatosan függetlenedő nagybirtokos réteg politikai ereje. A nagyurak magánhatalmának épülése eleinte lassanként haladt előre, búvópatakként rejtve maradt. V. István halála után azonban annál nagyobb intenzitással tört a felszínre ez az erő, hogy aztán a következő fél évszázadban maga formálja az ország sorsának alakulását. Közvetlenül 1272 után a hatalmasok még nem voltak felkészülve arra, hogy teljesen elszakadjanak a királyi hatalomtól. Az országbárói tisztségek még mindig elég hatalmat és jövedelmet biztosítottak viselőiknek ahhoz, hogy magánhatalmukat megsokszorozzák általuk, s ez magyarázza, hogy IV. László gyermekkirályságának éveiben, 1272 és 1277 között, nem kevesebbszer, mint tizenegy alkalommal cseréltek gazdát a főbb méltóságok. Az előkelők ekkor még nem a királyi hatalom háttérbe szorítására, hanem befolyásuk alá vonására törekedtek. Két bárói érdekcsoport tagjai mérkőztek egymással e cél megvalósítása érdekében. Az egyik élén az előkelő Csák nemzetségből származó testvérpár, Máté és Péter állottak (előbbi nem azonos a közismert trencséni nagyúrral, ő az itt említett Péter fiaként a következő nemzedék hatalmasai közé tartozott). A másik „párt" vezéralakjaival pedig találkoztunk már: egyikük Héder nembeli Kőszegi Henrik, másikuk a trónörökös László herceget elrabló Gutkeled nembeli Joachim – IV. Béla egykori „hű báró"-jának, István bánnak a fia – volt. A két csoport váltakozó szerencsével zajló küzdelmében magának a királynak, a gyermek IV. Lászlónak csak mellékszerep jutott. Egy alkalommal, 1274-ben, a Kőszegi-Gutkeled csoport a király fogságba ejtésével kényszerítette ki a hatalomba való visszatérést. Sikerük ideiglenes volt, néhány hónappal később a Csákok kiszabadították az uralkodót, s haddal vonultak Henrikék ellen. A Székesfehérvártól nem messze eső Fövenynél megvívott csatában a Csákok diadalmaskodtak, maga, a kortársak által „Nagy"-nak nevezett Henrik holtan maradt a csatatéren. A Kőszegiek ereje azonban ezzel nem tört meg, Henrik helyébe fiai léptek, s hogy mennyire az apjukra ütöttek, azt a zágrábi püspök fentebb idézett levele mutatja. Jellemző egyébként, hogy a Kőszegi-Gutkeled párt másik vezére, Joachim is egy rivális bárói

csoportosulás ellen vívott csatában esett el. Joachimnak nem volt fia, egyetlen ismert leányát Borsa nembeli Rolandhoz adta feleségül. A Kőszegiek fő szövetségesének Joachim halálával megürült helyét éppen a Borsák – Roland és testvérei – foglalták el, akiknek a példáján viszonylag pontosan nyomon követhető a magánhatalom kiépítésének és működésének mechanizmusa.

A Borsa egyike volt a Tiszántúl tekintélyes, de nem különösebben előkelő nemzetségeinek. Birtokaik Bihar és Békés megyében feküdtek, de átnyúltak Erdélybe is. Ahhoz elég vagyonosak voltak, hogy monostort emeljenek, a Nagyszalontától délkeletre fekvő egykori Bátormonostorát alighanem a Borsák alapították. A tatárjárás után arra is futotta erejükből, hogy bekapcsolódjanak a várépítési versenybe: minden jel arra vall, hogy ők építették Nagyváradtól nyugatra, a Sebes-Kőrös partján Kőrösszeg várát. A várépítésre jó okuk volt, ha más nem hát az, hogy szomszédságukban veszedelmes méreteket kezdett ölteni a Geregyék hatalma. A Geregye nemzetség eredetileg Vas megyében volt birtokos, egyik ága azonban már a 12–13. század fordulója táján megvetette a lábát Biharban. A birtokszerző bizonyos Écs lehetett, személye vélhetően azonos azzal az Éccsel, aki 1200 és 1215 között szerepel forrásainkban erdélyi vajdaként, újvári és kolozsi ispánként. Ezen Écs fia, Pál fiatalon bekerült Béla herceg – a későbbi IV. Béla király – udvarába, s a herceggel együtt harcolt Dalmáciában, Halicsban, majd a nyugati határszélt pusztító németek ellen. 1241 tavaszán, a gyászos muhi vereséget követően ő szervezte meg a Duna vonalának védelmét. Nyilván sikerrel, mert a tatárok, akik az orosz síkság folyóin minden nehézség nélkül átkeltek, a Dunán csak a tél és a folyó vizének beállta után jutottak át. A tatárok elvonulása után IV. Béla Pált bízta meg a rend helyreállításával a Tiszántúlon és Erdélyben. Az 1246. évi osztrák-magyar háborúban a hadi szerencse elhagyta Pált, sebesülten fogságba esett több társával együtt, s csak súlyos váltságdíj fejében tudta kiváltani magát a rabságból. Sebei és veszteségei fájdalmát királya adományokkal enyhítette. Már 1236-ban gyarapodott a Geregyék bihari birtokállománya – ekkor Jenőt kapta meg Pál IV. Bélától –, az igazi nagy jutalom azonban 1249-ben következett. Ekkor egyetlen adomány tizenhat birtokot juttatott a kezére Bihar, Kraszna és Szolnok megyékben. Báróként az országbírói tisztséget töltötte be, először 1241–42-ben, majd 1248 és 1253 között. Ezt követően nem találjuk ott IV. Béla bárói sorában. A politikai élettől való visszavonulásának oka nem ismert, talán összekülönbözött a királlyal, talán belefáradt az ország újjáépítésének munkájába s bihari birtokainak akarta szentelni minden figyelmét. Akármi is áll a dolog hátterében, az bizonyos, hogy ekkorra már – a váradi püspökség mellett – ő volt Bihar legnagyobb birtokosa. Azon kevesek közé tartozott, akik már ekkor is több vár urának tudhatták magukat. Bizonyosan Pál építtette fel Biharban Adorján és Sólyomkő várát, a

bihari Sebest és a krasznai Valkót pedig, ha nem ő, akkor fiai emeltették. A várak Geregye nembeli Pál kezébe adták a Tiszántúl középső harmada feletti ellenőrzést. Hatalma oly nagy volt e vidéken, hogy még halála után is „a Berettyó ura"-ként emlegették. Abban a korban, amikor az embereket általában birtokaik vagy nemzetségük és apjuk után nevezték meg, szokatlan volt ez a megjelölés. Szokatlan, de pontos: híven tükrözte Geregye nembeli Pál tényleges helyzetét a Berettyó mentén. Valóban ő volt az úr az országnak ezen a részén, ahol valóságos kis tartomány körvonalai kezdtek kirajzolódni, s e tartományban csak egy akarat létezett, Geregye nembeli Pálé. A környék birtokosaira már az 1250-es években ránehezedett Pál hatalma. A Csanád nembeliektől több birtokot elfoglalt, köztük a szépen jövedelmező bertényi révvámot, a Gutkeled nembeli Dorog-fiak javaiból pedig Székelyhídra tette rá a kezét. 1255-ben birtokcserével megszerezte rokona, Geregye fia Barabás bihari jószágait, ám nem sokkal később visszavette a Barabásnak átadott zalai birtokait. S bár a Csanád nembelieknek 1256-ban vissza kellett adnia a jogtalanul elfoglalt birtokokat, ez csak ideiglenes megtorpanásnak bizonyult a Geregyék bihari terjeszkedésében.

Pál fiai – Miklós, István, Geregye és Acho – tovább folytatták a tartomány kiépítését. A Gyovad nemzetségtől annak gáborjáni monostorát, a váradi püspök embereitől pedig azok mezőtarcsai birtokát foglalták el. Hontpázmány nembeli Ders Palota nevű várára szintén szemet vetettek. Elfoglalták, s egyik familiárisuk innen kiindulva a Borsák birtokait pusztította. Mindeközben a fivérek a Kőszegi-Gutkeled csoporthoz csatlakozva tevékeny részesei voltak az 1270-es évek bárói pártharcainak. 1275 decemberében Miklós és Geregye rokonuk, Márk fia Roland valamint Gutkeled nembeli Joachim oldalán a Csákok dunántúli birtokait prédálta. Két évvel később Geregye és az említett Roland ismét egymás oldalán harcoltak. Ez alkalommal közvetlenül a király ellen támadtak, hatalmukba kerítve a Szepességet és a Nyírséget egészen az erdélyi részekig. A lázadásba a többi Geregye-fivér is bekapcsolódott, s a harcok így már Biharra is kiterjedtek. Szepesben Roland vereséget szenvedett a király seregvezéreitől s el is esett, a Geregyék azonban nem hagytak fel a harccal. Az ellenük vonuló Miklós választott esztergomi érsekhez Biharban csatlakoztak a Geregyékkel, mint láthattuk, egyébként is hadilábon álló Borsák, és egyesült erővel sikerült bevenniük Adorján várát. A várat védő Miklós megadta magát, ő és István öccse nem szerepelnek többé forrásainkban. Geregye továbbra is folytatta a mind reménytelenebbé váló küzdelmet, mígnem végül fogságba esett. Ez utóbbi Geregye-fiú a lázadásért életével fizetett: a IV. László részvételével a tiszántúli megyék számára tartott gyűlésen lefejezték. A negyedik testvérnek, Acho-nak sikerült átvészelnie a krízist. Őt még 1284-ben is említik forrásaink, ez azonban mitsem változtat azon a tényen, hogy 1278 tava-

szán a Geregyék hatalma megsemmisült. Tartományuk azonban nem. Kisebb darabjait a király visszaadatta a Geregye-hatalmaskodások károsultjainak, ill. a váradi káptalannak adományozta. A tartomány java – az összes vár és a birtokok nagy része – ide értve a Kraszna megyeieket is – a Geregyék leverésében segédkező Borsáké lett.

1278 után a helyzet ily módon csak annyiban változott, hogy a Geregyék tartománya a Borsákénak adta át a helyét. A Borsák – Tamás ispán és hat fia – csillaga ekkor emelkedett fel. A legidősebb fivér, Roland, a kunok ellen vívott hódtavi csatában és az 1285. évi tatár beütés – a „második tatárjárás" – visszaverésében is kitüntette magát. Érdemei az országbárók közé emelték: 1282 és 1297 között – két rövid megszakítással – ő viselte az erdélyi vajdaságot – ami a bihari és krasznai magántartományukkal közvetlenül szomszédos országrészre is kiterjesztette a Borsák hatalmát –, öccse, a „Kopasz" -nak mondott Jakab pedig a lovászmesterséget nyerte el. Hogy aztán ennek ellenére a Kőszegiek, s nem a király oldalán találjuk a Borsákat a Zsitva folyó melletti csatában, az sokkal inkább logikus, semmint meglepő fejlemény. Tartományurak voltak immár, nagyhatalmú **oligarchák**, akik, ha érdekeik úgy kívánták, a király ellen is hadba szálltak. Egyikükről, Kopaszról utóbb az a hír járta, hogy a IV. László életét kioltó kunokat ő bérelte fel, ami, ha bizonyosra nem is vehető, mindenesetre nem lehetetlen. A IV. László halála után trónra lépő III. Andrást a Borsák épp úgy elfogadták királyukul, mint az ország. A Borsáknak és a hasonló hatalommal rendelkező társaiknak, akik az ország egy-egy részére mint sajátjukra tekintettek, ekkor már voltaképpen mindegy volt, hogy ki viseli az Árpádok koronáját, feltéve, hogy az uralkodó nem szól bele tartományuk ügyeibe. A Borsák és III. András ezen az alapon kialakuló sajátos együttműködése 1294-ig tartott, amikoris Bihar urai megkísérelték elfoglalni a váradi püspökség birtokaik közé ékelődő fenesi várát. A tartomány további kikerekítésére tett kísérlet kudarcot vallott: a lázadás hírére III. András országos sereggel vonult a Borsák ellen, s Adorján váruk bevételével térdre kényszerítette őket. A behódoló Borsák a vereség ellenére sem jutottak elődeik, a Geregyék sorsára. Kegyelmet nyerve sikerült hatalmukat megőrizniük. Roland még az erdélyi vajdaságot is megtarthatta egy ideig, s amikor végül távozni kellett Erdély éléről, a királynéi tárnokmesterséggel vigasztalódhatott. 1301 táján halhatott meg, tartományát öccse, Kopasz örökölte.

Ahogy Biharban és környékén a Geregyék, majd az őket felváltó Borsák kiépítették családi birtokaikon alapuló, váraik és familiárisaik erejének felhasználásával terjeszkedő, a királyi hatalommal hol sikerrel, hogy sikertelenül szembeszálló territoriális hatalmukat, úgy keltek életre az ország más vidékein mások tartományuraságai. Az ennek kiépítésével próbálkozók egy része ugyanúgy kudar-

cot vallott, mint annak idején a Geregyék. Torzóban maradt tartományuk az erősebbnek bizonyuló riválisaik territoriumába épült be, s a jobbik eset volt számukra, ha csupán álmaiktól kellett búcsút venniük, s nem életüktől. Ha így alakult, akkor többnyire familiárisként szolgálták a győztest a továbbiakban. **Tartományúrnak** éppen azokat a hatalmasokat tekinthetjük, akik senki familiájába nem tartoztak bele, hanem ők maguk voltak egy-egy familiárisi hálózat fejei. Nem sokan, még tucatnyian sem voltak a tartományurak. A Dunántúl és Szlavónia nagy részén a Héder nembeli Kőszegiek, az északnyugati országrészben Csák nembeli Máté, az északkeletiben Aba nembeli Amadé tartozott közéjük. Borsod Ákos nembeli Istvánt, Zemplén az ismeretlen eredetű Petenye fia Pétert tudta urának. Borsa nembeli Kopasz a Tiszántúl északi részét, Erdélyt pedig a vajda méltóságban Borsa nembeli Rolandot felváltó Kán nembeli László tartotta a hatalmában. A déli országrészt – Pozsegától Krassóig – a Csák nemzetség egy másik ágából származó Ugrin ellenőrizte. A Szávától délre fekvő tartományokban helyi családok – Frangepánok, Babonićok, Šubićok – építettek ki hasonló hatalmat.

10/3. Kísérlet a tartományuraságok megtörésére: a korai magyar rendiség

Mint az iménti felsorolásból kiderül, a 13. század végére a központi kormányzat az ország középső vidékeire szorult vissza. A tarthatatlan állapot felszámolására az a politikai csoport tett elsőként kísérletet, melynek Lodomér esztergomi érsek volt a vezéralakja. A kívánt cél elérésének eszközét az államszervezet rendi jellegű átalakításában vélte felfedezni az érsek és köre.

A **rendiség** eszmerendszere és intézményei a 13. század második felében jelentek meg Nyugat-Európában. A rendiség lényege abban állt, hogy szakítva a hűbériségnek a társadalmat vertikálisan, az uralkodó nagyhűbéreseitől a vazallusok vazallusáiig terjedő láncolatok mentén tagoló modelljével, horizontális érdekcsoportokat alakított ki, egy-egy rendbe tömörítve az azonos társadalmi és jogi helyzetben élőket. Lodomérék már IV. László uralkodása idején megpróbálkoztak programjuk végrehajtásával. 1277 és 1279 között némi sikereket el is könyvelhettek – ezek egyike volt a Geregyék hatalmának felszámolása –, ám végül kudarcot vallottak. III. András királlyá koronázása után – amiben egyébiránt éppen Lodomérék játszottak kezdeményező szerepet – úgy ítélték meg, hogy eljött az alkalom az újrakezdéshez.

Legelőbb a politikai döntések meghozatalának intézményeit formálták át a rendiség eszmerendszerének megfelelően. A kormányzat napi ügyeinek vitelében kulcsfontosságú szerepet betöltő királyi tanács tagjait addig az uralkodó saját belátása szerint nevezte ki, most a már nemesnek tekintett kisebb birtokosok képviseletében *nemesi tanácsosok* is helyet kaptak benne. Utóbb tovább fejlesztették az intézményt, két-két püspökből és nemesből álló kisebb tanácsot rendelve az uralkodó mellé, akinek a döntései „a fontosabb birtokadományok és a méltóságok adományozása vagy más nagyobb dolgok tekintetében" érvénytelennek számítottak a tanácsosok egyetértése nélkül, mint azt az 1298. évi törvény megfogalmazta. A klasszikus rendi jellegű hatalommegosztás elve érhető tetten e rendelkezésben: a király az egyházat és az „országot" megtestesítő nemességet mint rendeket képviselő tanácsosokkal együtt intézi az államügyeket.

Ugyanez az elv alakította ki az **országgyűlés** intézményét. Az államkormányzati és bíráskodási feladatokat ellátó gyűlések tartásának szokása addig sem volt ismeretlen az Árpád-kori Magyarországon. Ezek azonban a királyi tanács ülései voltak, melyek tárgyalásaiba olykor bevonták azokat az előkelőket is, akik nem voltak tisztségeiknél fogva a tanács tagjai. Ilyen alkalmakkor születtek meg az Árpád-kor korai törvényei, ám rendi értelemben vett országgyűlésnek ennek ellenére sem tarthatók e gyűlések. A rendi országgyűlésre ugyanis az jellemző, hogy azon a főpapokon és a bárókon – azaz a királyi tanács tagjain – kívül képviselőik révén vagy személyesen az ország nemesei is megjelennek, a résztvevők testületet alkotnak és ténylegesen szerephez jutnak a döntések meghozatalában. Ilyen fajta gyűlések megtartásával próbálkoztak Lodomérék már IV. László uralkodása alatt is, a kifejlett rendi országgyűlés ismérveinek maradéktalanul azonban csak az 1298-ban tartott pesti gyűlés, az az évi törvények megalkotója felel meg.

A korai magyar rendiség a bárókkal szembe állított kisebb birtokosokban, a kor szóhasználata szerinti nemesekben kereste saját társadalmi bázisát. Ennek megfelelően részben kezdeményezte, részben ösztönözte a nemesek helyi önkormányzatainak a megyei intézmény átalakítása révén történő létrehozását.

Mindezen változások, bár jelentőségük tagadhatatlan, kevésnek bizonyultak a tartományurak nyers erejével szemben. III. András uralkodásának egy évtizede az oligarchák elleni küzdelemben telt el. 1292-ben a Kőszegiek lázadtak fel, s néhány hónapon át a királyt is a fogságukban tartották. 1294-ben következett a Borsák elleni, már említett hadjárat. 1295-ben a Babonićok fogtak fegyvert az uralkodó ellen, hogy aztán a következő évben megint csak a Kőszegiek támadjanak a központi kormányzat ellen. 1297-ben elhagyta Andrást az addig hívei közé számító, s eközben persze, saját tartományát építő Csák nembeli Máté is. Ennek ellenére a századforduló előestéjén egy konszolidáció körvonalai kezdtek kibonta-

kozni: 1299-ben meghódoltak a Babonićok, 1300-ban pedig előbb a Kőszegiek, utóbb Csák Máté kényszerült visszatérni a király hűségére. A királyi hatalom erejének és tekintélyének feltámadásához fűződő reményeknek vetett véget 1301. január 14-én III. András váratlan halála. Ezt követően a rendi intézmények fokozatosan elsorvadtak, s az új erőre kapó oligarchák saját hatalmuk növelésére használták ki a magyar koronára vágyó trónkövetelők egymás elleni harcát. A tartományuraságok még jó két évtizedig léteztek, felszámolásuk feladata az Árpádokat követő új dinasztia első tagjára, Anjou Károlyra maradt.

11. A nemes

A 19. század nemzeti romantikára különösen fogékony magyar történetírása nem kételkedett abban, hogy a nemesség a kezdetektől fogva jelen volt a középkori magyar társadalomban, mégpedig évszázadokon át lényegében változatlan formában. Az e vélekedés igazába vetett hitet a 20. század első felében megindult modern társadalomtörténeti kutatások kezdték ki, s ma már elmondható, hogy a középkori magyar nemesség kialakulását eredményező, több évszázadon átívelő történeti folyamat pontosan nyomon követhető, még ha a rendelkezésre álló források kis száma miatt néhány ponton a kívánatosnál kevésbé részletesek is ismereteink.

11/1. Szabadok, királyi szerviensek, nemesek

A Kárpát-medencében a 9. század végén új hazát foglaló magyarság társadalma, miként az a feltárt régészeti hagyatékuk elemzése alapján kitűnik, meglehetősen rétegzett volt. Az államalapításig eltelt évszázad folyamán e rétegzettség fennmaradt s egyre erőteljesebb körvonalakat nyert. A 11. század első évtizedeiben, Szent István törvényeinek félreérthetetlen tanúsága szerint, a társadalom mindenekelőtt jogi szempontból oszlott két nagy csoportra, a **szabad**okéra *(liber)* és a **szolgá**kéra *(servus)*. A szabadok között vagyoni állapot és társadalmi presztízs tekintetében meglévő különbségek a jog területén akkortájt még nem jelentkeztek; valamennyiüket azonos szabadság illette meg. A szabadok társadalmából, mint azt egy korábbi fejezetben már láthattuk, a 11. század utolsó negyedében emelkedett ki a **nemesek**nek *(nobilis)* nevezett előkelők rétege. Az előkelő nemesekhez képest „nemtelen"-nek *(ignobilis)* számítottak az egyszerű, vagy ahogy a történetírás nevezi őket, a közszabadok. Bár a nemesek nem voltak kivétel nélkül mind gazdagok – Szent László egyik törvénye reális lehetőségként számol azzal, hogy a nemes esetleg nem tudja kifizetni a bűne miatt kiszabott büntetést –, a közszabadok társadalmi csoportja kifejezetten heterogén volt vagyoni tekintetben: a jómódú földbirtokosoktól a csupán személyes szabadsággal rendelkező nincstelenekig terjedt a skála. A birtokos közszabadok katonáskodással tartoztak a királynak, s hogy a jelentős anyagi teherrel járó kötelezettségüknek megfelelhessenek, Kálmán király mentesítette őket azon „szabadok dénárai"-nak nevezett

adófajta megfizetése alól, amely addig rájuk nehezedett. A saját földtulajdonnal nem rendelkező közszabadok – más társadalmi kategóriákkal együtt – ellenben továbbra is fizették az adót. A saját társadalmi környezetükben előkelőnek számító és tekintélynek örvendő birtokos közszabadok, ill. a mások földjét megművelő vagyontalanok sorsa ezen a ponton válik el egymástól. A két társadalmi csoport közötti különbség a kortársak számára is nyilvánvaló volt, s amennyire forrásaink alapján megítélhető, a vagyonos közszabadok a 12–13. század fordulójától kezdve igyekeztek is mind határozottabban megkülönböztetni magukat paraszti sorban élő társaiktól.

Erre kínált lehetőséget, hogy a 13. század elején a királyi oklevelekben egy új terminus, a **királyi szerviens** *(serviens regis)* tűnt fel. A kifejezés társadalmi réteget jelölt: azokat illették e névvel, akiket az uralkodó a maga szolgálónépei közül, többnyire katonai érdemek elismeréseként, felszabadított. Konkrétan ez úgy történt, ahogy azt II. András egyik kiváltságlevele megfogalmazta: a kiváltságolt személyt „a hozzá akár örökjogon, akár bármi más módon tartozó földekkel és birtokokkal együtt örök szabadsággal adományoztuk meg, úgy tudniillik, hogy mind ő maga, mind utódai … valamennyi örökösükkel együtt szervienseink közé számítsanak". Az efféle kiváltságolás tehát három elemet ötvözött egybe: a szolga felszabadítását, birtokkal történő megadományozását – vagy, mint esetünkben is, az addig használt föld immár közszabad emberként való birtoklásának engedélyezését – s végül magát a királyi szervienssé fogadást. Az ilyen módon elnyerhető társadalmi helyzet gyakorlatilag a birtokos közszabadokéval volt azonos, ami azt eredményezte, hogy a két társadalmi csoport csakhamar összeolvadt, s „hivatalosan", azaz a királyi udvar álláspontja szerint, a királyi szerviensek közé tartozóknak számították, külön kiváltságlevél nélkül is, a 11–12. század birtokos közszabadjainak 13. századi utódai.

A „királynak szolgáló" elnevezés, jóllehet híven tükrözi a latin terminus értelmét, némileg félrevezető. A királyi szerviens ugyanis nem volt az uralkodó tulajdonában álló szolga, éppen ellenkezőleg, jogállásának alapját a közszabadság adta. Maga az elnevezés inkább annak hangsúlyozására lehetett alkalmas, hogy a királyi szerviensek az uralkodón kívül senki másnak a hatalma alá nem tartoztak, s ha szolgálnak valakinek, akkor az a király. A királyi szerviensek jogait II. András 1222-ben kiadott Aranybullája foglalta írásba. Néhány kisebb jelentőségű intézkedés mellett a törvény széleskörű és értékes kiváltságokat biztosított a szervienseknek. Személyes szabadságukat garantálva leszögezi, hogy bírói ítélet nélkül nem vethetők fogságra. Mentességet kaptak bármiféle adó fizetése alól. Kikerültek a megyésispán bírói joghatósága alól, a királynak és a nádornak tartva fenn ügyeikben az ítélkezés jogát. Katonáskodási kötelezettségüket az ország védelmére

korlátozták s végül a fiúörökös nélküliek birtokaik felett szabad rendelkezési joghoz jutottak. E kiváltságok a nemesség előjogainak némelyikét is magukban foglalták, jeleként annak, hogy a királyi szervienssé váló egykori birtokos közszabadok új jogállása más, magasabb minőséget képviselt, mint a 13. századra mindinkább paraszti szabadságként értelmezett egyszerű közszabadság.

Abban, hogy a nemességhez nem tartozó szabad birtokosok végül mégsem az udvar által felkínált „királyi szerviens" kifejezés birtokbavételével különböztették meg magukat a parasztként élő közszabadoktól, döntő szerep jutott annak a felfogásnak, amelyet a 13. század közepének magyar társadalma a nemességgel, a nemesi mivolttal kapcsolatban a magáénak vallott. E felfogás lényege a nemesség fogalmának kiterjesztésében állt, s megadta az előkelő „nemes" vagy „nemesi" minősítést a társadalom olyan katonáskodással tartozó földbirtokos csoportjainak is, melyek jóval az előkelők hagyományos nemességének társadalmi szintje alatt éltek. Így valamely egyházi intézmény – püspökség, apátság – szolganépeinek elitjét alkotó egyházi jobbágyok megjelölésére elterjedt a „nemes egyházi jobbágy" kifejezés, miként a királyi várak alá rendelt szolganépek közvetlen elöljáróit, a várjobbágyokat is mind gyakrabban nevezték „nemes várjobbágy"-nak. Ez a gyakorlat annál is inkább figyelemre méltó, mert az egyházi jobbágyok és a várjobbágyok nem hogy nemesek nem voltak a szó eredeti értelmében, de még csak közszabadok sem, jogállásuk valójában szolgai volt. Hogy ennek ellenére „nemes"-ként emlegették őket, az arra vall, hogy a kor társadalma valamely, a közös jog által egységbe rendezett közösség – említett példáink esetében egy-egy egyházi uradalom vagy királyi vár szolganépének – legkedvezőbb helyzetben lévő, a közösségen belül előkelőnek számító csoportjának tagjait tekintette az illető közösség nemeseinek. Ezen elv értelmében formálódott ki az ország egyes peremterületein a szepesi és a turóci, az elkülönülő igazgatással rendelkező tartományokban pedig az erdélyi és a szlavóniai nemesség típusa. A nemesség e felfogása ugyanakkor a hagyományos nemesség nemesi mivoltát korántsem kérdőjelezte meg, ők voltak e gondolati rendszerben a Magyar Királyság egészét átfogó közösség, az ország nemesei *(nobiles regni)*. A dolog újdonsága tehát abban rejlett, hogy ezen, korábban egyetlenként létező nemesség mellé a társadalom most igyekezett más, kisebb közösségek nemességeit is odahelyezni.

A 13. század közepének magyar társadalmában élő nemességfogalom megszületése, mint az alapos okkal gyanítható, az udvarban királyi szerviensnek nevezett birtokos réteg önmaga társadalmi helyéről kialakított felfogásával állt összefüggésben. E vidéki birtokosok ugyanis, vélhetően kezdettől fogva, nem egy új, az előkelő nemességtől különböző és a társadalmi hierarchiában az alatt álló királyi szerviensi jogállás részeseinek tekintették magukat, hanem úgy vélekedtek, hogy a

királyi hatalom által az Aranybullában elismert jogaik a tradicionális nemességgel teszik egyenlővé őket, s ennek megfelelően minden további nélkül nemeseknek nevezték magukat. Így fordulhatott elő 1232-ben, hogy egy birtokper alkalmával a Zala megyei királyi szerviensek az előkelő Oguzt – aki élete során szlavón bánságot és királynéi udvarispánságot is viselt egyebek mellett, s a hagyományos értelemben vett nemességhez tartozása nem kétséges – maguk közül valónak mondták, a veszprémi püspök által a per során állított tanúkat pedig „eléggé nemes" férfiaknak. Nem kevésbé tanulságos, hogy ez utóbbiak között az előkelő Buzád bánt épp úgy ott találjuk, mint a királyi szerviensek közé sorolható Damasa és Gárdony nemzetség tagjait, vagy a zalai vár egyik tekintélyes várjobbágyát és a veszprémi egyház „sok nemes jobbágyá"-t. A nemesség fogalmának ezen értelmezése a legkevésbé sem állt összhangban a királyi udvar arisztokratikus felfogásával. Az az udvari gyakorlat, mely az előkelő rokonságok szerényebb vagyonú, a politikai hatalom gyakorlásából valamilyen okból nem részesülő s a hagyományos nemesség peremére szorult tagjait is királyi szervienseknek tekintette, éppen arról tanúskodik, hogy a királyi hatalom a nemesség tradicionális fogalmának nem csak fenntartását, de egyenesen szűkítését tartotta kívánatosnak.

A 13. század közepén tehát jól érzékelhető feszültség támadt a nemességről az udvarban és a társadalomban vallott nézetek között, s ennek feloldása közel száz évet vett igénybe. A folyamat kezdetét és végét meglehetős pontossággal kijelöli egy-egy törvény. Az áttörés e téren még az Árpád-kor folyamán bekövetkezett: IV. Béla 1267. évi dekrétumának szövege a királyi szerviens és a nemes fogalmát azonosította egymással. Ez a döntés nem csak azt jelentette, hogy az uralkodó kész volt immár elismerni a királyi szervienseknek a nemességhez tartozását – lezárva ezzel a kérdés körül akkor már évtizedek óta zajló vitát és halálra ítélve a *serviens regis* kifejezést, mely néhány évtized alatt valóban ki is veszett a magyarországi latinságból –, hanem egyszersmind azt is, hogy a király éppen bennük, a királyi szerviensekben látta az „ország nemesei"-t, azokat a „valódi nemesek"-et *(veri nobiles regni)*, akiknek a szabadságaihoz képest a többi nemesnek mondott társadalmi csoport „nemesség"-e csak részleges, partikuláris lehetett. Az előkelőkből és a velük a továbbiakban senki által nem vitatottan azonos jogállású királyi szerviensekből kialakított új nemesség társadalmi és vagyoni helyzete s ebből fakadóan életmódja is rendkívül heterogén volt. A jog azonban nem tett különbséget a várak és uradalmak tucatjait birtokló, familiárisok seregének parancsoló Csák Máté és a néhány holdnyi földjét egy-két szolgájával műveltető kisbirtokos között: mindketten ugyanazon nemesség tagjai voltak.

Az 1267. évi törvény eredményeként az udvar és a társadalom nemességfogalma jelentős mértékben közeledett egymáshoz, ám az eltérések továbbra sem

voltak elhanyagolhatók. Ezek felszámolására több út kínálkozott. A kiemelkedő szolgálatok megjutalmazására a 13. század elejétől fogva szokás volt az érdemszerzőt és – nem ritkán népes – rokonságát előbb királyi szerviensi, utóbb nemesi jogokkal felruházni. Mivel a nemesítések túlnyomórészt hadiérdemeket jutalmaztak, a nemesség megszerzésének ez a módja leginkább az amúgy is katonáskodó partikuláris nemesek számára jelentett kézenfekvő lehetőséget a társadalmi felemelkedéshez. Ennek megfelelően a várjobbágyoknak egy tekintélyes hányada az országos nemesség soraiba került. Nemességet egyedül a király adományozhatott, az Árpád-korban különösen V. István és IV. László adott ki nagy számban nemesítő kiváltságleveleket.

A partikuláris nemesség számban és politikai súlyban legjelentősebb két csoportja már az Anjou-korban, egyetemlegesen szerezte meg az országos nemesek jogállását. I. Károly (1301–42) mentesítette az erdélyi nemeseket bizonyos adók alól, lebontva ezzel azokat a korlátokat, amelyek az erdélyieket az országos nemességtől addig elválasztották. Károly fia, Nagy Lajos király (1342–82) nevezetes 1351. évi törvénye pedig a szlavóniai nemeseknek adta meg az országos nemességével azonos jogokat, s egyúttal elvi igénnyel is kimondta, hogy az ország „határai között élő valódi nemesek valamennyien … egy és ugyanazon szabadságot élvezzenek". Ezzel nagyjából tisztázódott, hogy kiket illet meg a törvényben említett „valódi nemes" megjelölés, s befejeződött az a folyamat, mely a 11. században feltűnő előkelő nemesektől a különféle 13–14. századi „nemes"-csoportok egy részéből kiformálódó országos nemességhez vezetett.

Azok a partikuláris nemesek, akik az országos nemesség körén kívül rekedtek, megmaradtak ugyan a nemesség határán, de – s ez éppen nem mellékes – a határ túlsó oldalán. „Nemesség"-ük egy ideig még létezett az országos nemesség mellett, ám korántsem volt azonos azzal. Számukra az egyéni kiváltságolások jelentették a továbbiakban az országos nemesség törvényes megszerzésének egyedüli módját.

11/2. A megye és a nemesség

Az a folyamat, mely a birtokos közszabadokat a királyi szerviensség lépcsőfokán át az országos nemességig vezette, döntően a társadalom képét formálta át, hatásai azonban a társadalom életét szabályozó intézményeket sem hagyták érintetlenül. Különösen igaz ez a megyére vonatkozóan. A 11–12. század megyéit a történetírás „**királyi vármegye**" névvel jelöli, s méltán. A megye e típusában valóban a királyi elem dominált: a megyésispán a király tisztségviselője volt, aki a

rábízott megyét a királyi birtokok egyik fajtájára, a várispánságra támaszkodva igazgatta – melynek egyébként szintén ispánja volt –, s nem mellékes az sem, hogy a megye területének és népességének egy igen jelentős hányada eredetileg az uralkodói birtokszervezetek valamelyikéhez tartozott. A birtokos közszabadok életének kereteit a királyi vármegye szabta meg. Birtokaik többnyire nem nyúltak túl megyéjük határain, katonáskodni az ispán által vezetett megyei csapattal tartoztak, s amióta – talán a 12. század második felétől – az eredetileg független megyei bírák is a megyésispán alárendeltjeivé lettek, peres ügyeikben is az ispán vagy bírói helyettese, a megyei udvarispán ítélkezett.

A királyi megye intézményének felbomlását általában II. András birtokpolitikájának számlájára szokták írni. Annyiban igaz is e vélekedés, hogy András bőkezűsége hatalmas réseket ütött a királyi birtokszervezetek testén, nem kímélve a megyei intézménnyel szorosan összefonódott várispánságot sem. Az adománypolitika haszonélvezői elsősorban az előkelő nagyurak voltak, a megyén belüli birtokviszonyok arányai a nagybirtokosok javára módosultak. A kérdésnek van azonban egy másik oldala is. A birtokos közszabadok királyi szervienssé válása és jogaiknak az Aranybullában történő uralkodói elismerése ugyanis azt eredményezte, hogy a szerviensek katonai és bíráskodási tekintetben kikerültek a megyésispán joghatósága alól, azaz elváltak a megyétől. Ez a fejlemény legalább olyan mértékben hozzájárult a királyi vármegye hagyományos rendjének felbomlásához, mint az új berendezkedés birtokadományozási politikája.

A változások tarthatatlanná tették a megye igazgatásának addigi formáit, s megindult a nagymúltú intézmény átalakulásának évtizedeken át elhúzódó folyamata. Az Aranybulla a megyésispán helyett elvileg a király – illetve a nádor és az országbíró – elé utalta a királyi szerviensek pereit, csakhogy a központi bíróságok képtelenek voltak ekkora tömegű üggyel a gyakorlatban megbirkózni. A királyi szerviensek feletti bíráskodás kérdésének megoldása csak hosszas kísérletezés után járt sikerrel. A zalai királyi szerviensek 1232-ben azzal próbálkoztak meg, hogy királyi felhatalmazás alapján maguk szolgáltassanak igazságot az eléjük hozott ügyekben. Az egyetlen ismert esetben sokaságuk együttesen, bármiféle intézményi vagy szervezeti tagolódás nélkül járt el. A zalai szerviensek eljárása végül azért vezetett kudarcra, mert nem rendelkeztek hatalommal ítéletük végrehajtásához. A szerviensek próbálkozásaival párhuzamosan a királyi hatalom is kereste a megoldást a kérdésre. Még a tatárjárás előtt szokásba jött, hogy az uralkodó időről időre bírói felhatalmazással bárókat küldött ki egy-egy országrészbe, hogy a felgyülemlett ügyeket elintézzék. Így ítélkezett 1221–22-ben Szabolcs és Újvár megyék területén a Gertrúd királyné elleni merénylet történetéből ismert Bánk ispán. Mivel Bánk az idő szerint a királyi udvarispáni méltóságot viselte,

okkal gondolhatunk arra, hogy ez esetben az udvari bíráskodás – ideiglenes – vidékre telepítéséről lehet szó. Az Aranybulla azonban a királyi udvarhoz kötötte a királyi udvarispán ítélkezését, s így ez e megoldási kísérlet sem rendezte a kérdést. Maga a modell azonban nem tűnt el a süllyesztőben: a 13. század utolsó harmadától kezdődően a nádor feladata lett, hogy az országot járva bíráskodási üléseket, vagy ahogy a korabeli oklevelek megnevezik: **általános gyűléseket** *(generalis congregatio)* tartson egy vagy több, szomszédos megye birtokosai számára.

A királyi szerviensek feletti bíráskodás ügye végül csak a 13. század utolsó évtizedeiben oldódott meg. A kérdés rendezésének ilyen sokáig történő elhúzódásában szerepe volt annak, hogy a megyei birtokosok körében elterjedt szokás volt az egymás között felmerült kisebb-nagyobb nézeteltéréseket a rendes bíróságok közbejötte nélkül, választott bírák előtti egyezkedésekkel elintézni. Az ilyen „*fogott bírák*" a felek kérésére, pusztán személyes tekintélyükre támaszkodva ítélkeztek, joghatósággal, bírói hatalommal nem rendelkeztek. Alighenem ez a társadalmi jellegű jogintézmény öltött szervezeti formát az 1270-es évektől kezdődően, amikoris a megyei nemesség tömegeitől elkülönülten eljáró személyeket a „nemesek bírái"-nak *(iudices nobilium)*, későbbi magyar kifejezéssel: **szolgabíráknak** kezdték nevezni. Az 1290. évi törvény négy főben szabta meg megyénként a szolgabírák számát – Erdélyben és néhány, a Király-hágótól nyugatra eső megyében azonban csak két szolgabíró működött – és a megyésispán mellé rendelte őket. A király a megyésispánból – ill. helyetteséből – és a szolgabírákból álló megyei hatóságra ruházta rá bírói joghatóságának egy részét. Ez a megoldás számos előnyt kínált. A nemesek ügyeit a megyében tárgyalták, anélkül azonban, hogy a nemesi kiváltságok csorbultak volna, s ezzel sikerült – legalább részben – tehermentesíteni a központi bíróságokat. A megyei hatóság testületének összetétele biztosítékot jelentett arra nézve, hogy a megyei nemesség beleszólhasson ügyei intézésébe, s nem mellékes az sem, hogy a négy szolgabíró a megyésispán egyfajta hatalmi ellensúlyaként is számításba vehető volt. Ez utóbbi annál is inkább valószínű, mert a 13–14. század fordulójáról fennmaradt adatok tanúsága szerint akkoriban gyakran a király nevezte ki a szolgabírákat. Az a gyakorlat, hogy a szolgabírákat a megyei nemesség választja önmaga soraiból, csak a 14. század későbbi évtizedeiben vált általánossá.

A szolgabírói intézmény kialakulása a királyi szerviensek feletti bíráskodás kérdésének megoldása mellett más szempontból is döntő fontosságú a megyei intézmény átalakulásában. Személyükben olyan tisztségviselők jutottak szerephez a megyei ügyek intézésében, akik semmiféle kapcsolatban nem álltak a 13. század végén még működő királyi várszervezettel. Ezekben az évtizedekben történt meg a haldokló várispánságok és az új formát elnyerő megye intézményeinek szétválása. A

szétválás azon a ponton is megtörtént, ahol a várispánságtól örökölt elem épült be az új típusú megye szervezetébe: míg a korábbi gyakorlat szerint a várjobbágyok közül kerültek ki a *megyei udvarispánok*, az 1290. évi törvény elrendelte, hogy a megyésispánok csak nemest állíthatnak udvarispánként helyettesükül. A változás a tisztség elnevezésében is megmutatkozik: az udvarispán *(curialis comes)* helyét fokozatosan az **alispán** *(vicecomes)* kifejezés vette át. Az alispán a megyésispán familiárisai közül került ki, s mivel ura rendszerint más, fontosabb tisztséget is viselt, a megyei ügyeknek – a szolgabírák bevonásával történő – intézése a gyakorlatban többnyire az alispánra maradt.

Az ily módon kiformálódó, új típusú megye kapta a történetírásban a **„nemesi megye"** elnevezést. A megye „nemesi" jellege azonban nem magától értetődő a kezdeti időszakban, hiszen a megyei intézmény átalakításában legalább olyan szerep jutott a királyi hatalom ösztönzésének, mint a nemesség öntevékeny szerveződésének. A minősítés sokkal inkább megelőlegezi a későbbi fejleményeket, semmint tükrözi a 13. század végi, vagy akár a 14. századi állapotokat. A megye gyűléseit egészen a 14. század végéig „minden nemes és nem nemes valamint bármilyen más állású és helyzetű ember" számára hirdették meg. Csak a 15. században szorultak ki a nemtelenek a megyei fórumokról, s ekkortájt vált a megye a nemesség kizárólagos intézményévé.

11/3. Nemesi birtoklás...

A 13. század utolsó harmadára kialakuló új nemesség legfőbb jellemzője, hogy földbirtokos. A föld megszerzésének, birtoklásának, elidegenítésének vagy az utódokra hagyásának módozatait jogszokások összefüggő rendszere szabályozta. A nemesség életében központi szerepet töltött be a birtokokkal kapcsolatos ügyek intézése – forrásaink is legnagyobb számmal erről tájékoztatnak –, így nem érdektelen bepillantani a középkori birtokjog világába.

A középkori magyar birtokjog nem ismerte a tulajdon modern fogalmát: a földnek nem tulajdonosa, hanem birtokosa volt. A kor több fajta nemesi birtoktípust ismert, ezek között aszerint tettek különbséget, hogy milyen módon jutottak azok mindenkori birtokosuk kezére. Megkülönböztették tehát az örökölt és az egyéb javakat, s az utóbbiak csoportján belül más elbírálás alá esett a királytól elnyert adomány, mint a más módon, például vásárlás révén szerzett ingatlan. Ebben a rendszerben örököltnek – vagy más, hagyományos elnevezéssel élve: ősinek – azokat a birtokokat tekintették, amelyek ún. törvényes öröklés – tehát

nem végrendelet vagy egyéb jogi eljárás – útján kerültek a birtokos kezére, a leggyakoribb esetben tehát az apáéról a fiú(k)éra. Általános felfogás szerint ezen birtokokban az első szerző valamennyi utódjának a joga benne rejlett, közéjük értve a jövő nemzedékeiben majd megszületőket is. Ez az elv erősen korlátozta a mindenkori birtokos rendelkezési szabadságát, hiszen az ilyen birtokok elidegenítéséhez megkívánták mindazon rokonok beleegyezését, akik a birtokos esetleges fiúörökös nélküli halála után – a birtokot szerző ős leszármazottaiként – öröklési igényt támaszthattak. Szabadabb birtokfajta volt a vásárolt. A középkori ember ebben nem a birtokot látta, hanem azt a pénzt, amelyen azt vásárolták, s ennek megfelelően az ilyen birtokot ingóságnak tekintették. Birtokosát ezért megillette a vele való rendelkezés joga, ennek hiányában azonban törvényes örököseinek jutva a következő nemzedékben örökölt birtokká vált, s azok szabályai vonatkoztak rá. Ezen birtokjogi konstrukciótól teljesen idegen volt az Aranybulla azon cikkelye, mely korlátlan rendelkezési szabadságot biztosított a királyi szervienseknek birtokaik felett, így aztán nem is meglepő különösebben, hogy a gyakorlatban a legkevésbé sem érvényesült, az 1351. évi törvény pedig – igaz, más megfontolások alapján – tételesen is hatálytalanította.

Az ősi vagyon birtoklásának elterjedt formája volt az osztatlanság. Ilyenkor a vagyonban jog szerint részesedő személyek, azaz az első szerző leszármazottai, közösen birtokolták és használták azt. Ennek a közösségnek a vagyon meghatározott eljárás útján történő felosztása, a birtokosztály vethetett véget. Az ebben résztvevő rokonok, az osztályos atyafiak, kölcsönös öröklési jogot szereztek egymás osztályrészében bármelyikük örökös nélküli halála esetére, s a felosztott javak ősi birtoknak számítottak.

Az adománybirtokokkal való szabad rendelkezést nem a rokonságot, hanem a királyt megillető jogok korlátozták. Az Árpádok – és későbbi utódaik – birtokadományai, ellentétben a kor nyugat-európai gyakorlatával, nem voltak hűbéri jellegűek. Az adomány már megtett szolgálat viszonzása volt, s birtoklását nem kötötték további szolgálatok teljesítésének feltételéhez. Az adománybirtok örökölhető volt, ám a tekintetben, hogy az öröklési jog milyen mértékben terjedjen ki az adományt elnyert személy rokonságára, más érdekei voltak a királyi hatalomnak és mások a nemességnek, s ennek megfelelően eltérően is vélekedtek a dologról. Az uralkodótól elvárták az érdemek birtokadományokkal való elismerését, ezért a királyi hatalom abban volt érdekelt, hogy az egyszer már eladományozott birtokok is minél előbb visszakerüljenek a király adományozási jogához, biztosítva ezzel az eladományozható javak mindenkori bőségét. A középkor demográfiai viszonyai közepette egy-egy rokonság egyeneságon történő kihalása valóban bekövetkezhetett két-három nemzedék alatt, ám ez esetben is lehettek az adománybirtokra mint

örökségre igényt tartó oldalági rokonok. Az uralkodói hatalom szempontjából kívánatos birtokmozgást, azaz a fiúörökös nélkül meghalt személy birtokainak királyi kézre háramlását az gyorsíthatta meg jelentősebb mértékben, ha az oldalági rokonok ki voltak zárva az öröklésből. Éppen nem meglepő tehát, hogy az iménti elméleti megfontolások a gyakorlatban is megjelennek: már Kálmán király törvényben korlátozta a távolabbi rokonok öröklési jogát az olyan adománybirtokokban, amelyek Szent István utódaitól származnak. Szent István adományaiban ilyen megszorítást nem tett, s vannak kutatók, akik ezzel hozzák összefüggésbe azt, hogy a nemzetségek egy jó része Szent István-kori személyt tisztelt birtokszerző és névadó ősként.

A világi birtokosok körében ellenben az a jogszokás élt, mely minden egyszeri törvényes öröklésen átment birtokot – így a királyi adományból származókat is – öröklött birtoknak tartott, amelyre nézve megnyíltnak tekintette az örökös nélkül meghalt személy oldalági rokonságának egyéb birtokfajták esetében szokásos öröklési jogát. A két egymástól markánsan eltérő felfogás egyidejű jelenlétére mi sem jellemzőbb, mint hogy 1278-ban az uralkodó az „ország bevett szokására" hivatkozva minősítette saját adományozási jogához tartozónak egy örökös nélkül meghalt nemes minden birtokát, 1280-ban viszont egy nemes ugyancsak a szokásjog alapján vallotta magát fiúgyermek hátrahagyása nélkül meghalt rokona örökösének.

Az, hogy az ellentétes felfogások közül végül is melyik érvényesült a gyakorlatban, esetenként és koronként változott. A nemesi álláspont a dolog természetéből adódóan csak abban az esetben válhatott az országos szokásjog elemévé, ha hosszas gyakorlat tette azzá. A királyi hatalom ugyanakkor, ha valamely konkrét esetben érdekei úgy kívánták, könyörtelenül kihasználta erőfölényét, s a maga felfogását juttatta érvényre. Aligha véletlenül tartották szükségesnek a nemesek 1267-ben törvénybe foglaltatni IV. Bélával azt, „hogy ha valaki a nemesek közül esetleg örökösök nélkül hal meg, az ilyenek birtokait és javait addig szét ne szedjék, senkinek ne ajándékozzák, senkinek ne adományozzák, senkinek el ne örökítsék, amíg az illető meghaltnak rokonait és nemzetsége tagjait a mi [ti. a király] jelenlétünk elé nem hívták, és e birtokokról az ők és báróink jelenlétében intézkedés nem történik, ahogy a jog rendje meg fogja szabni". A szöveg elég világosan árulkodik arról, hogy az addigi gyakorlat a törvényben megkívánttal éppen ellentétes volt, s a királyi hatalom az oldalági rokonok öröklését nem csak az adománybirtokok, de a többi nemesi birtokfajta esetében is korlátozni igyekezett, mégpedig sikerrel. Ha a királyi hatalom erős volt, az idézett törvény ellenére sem változott a helyzet. Nem lehetnek ugyanis kétségeink: hogy mit „szab meg a jog rendje", azt azért a király, illetve az utasításait követő bárók állapították meg.

11/4. … és a birtokos nemes

Ha ezek után arra vagyunk kíváncsiak, hogy a nemesség birtokviszonyai és anyagi helyzete a gyakorlatban miként alakult, célszerű konkrét példát választani, mert a nemesség erőteljes vagyoni differenciáltsága miatt „átlagos" birtokos nemesről nem lehet s nem is érdemes beszélni.

A kiválasztott rokonság, a Nánabeszter nemzetség tagjai először akkor bukkannak fel forrásainkban, amikor 1228-ban nánai birtokrészüket elkülönítik az esztergomi káptalan ugyanott fekvő földjeitől. Maga Nána Esztergom megyének a Dunától északra lévő részén feküdt, s nyilván ez a falu volt a nemzetség „ősi fészke". A Nánabeszterek azonban már ekkor is birtokoltak Berkiben, azaz Pest megyének a Duna jobb partján fekvő részén, s a későbbiekben itt, Berki környékén építettek ki egy kisded uradalmat.

A rokonság egyik tagja, Nána, királyi adományként szerezte meg a Berkivel szomszédos Sóskút egy részét, a fiának, akit szintén Nánának hívtak, pedig a közeli Sasadon lehetett egy további birtokrésze, hiszen egyik szolgája ott élt 1256-ban. Ez utóbbi Nána élete végén a domonkos szerzetesek közé állt – fia, tudomásunk szerint, nem volt –, s az egykor atyja által adományul nyert sóskuti birtokot a nyúlszigeti – a mai Margit-sziget – apácáknak ajándékozta. Egyik rokona, bizonyos Beszter fia Demeter, azonban perben támadta meg az ajándékozást, nyilván azért éppen ő, mert Nána gyermektelen halála után ő örökölte volna a birtokot. Bár a király oklevéllel biztosította az apácák jogait, azok végül mégis kénytelenek voltak kiegyezni Demeterrel. Ennek értelmében Demeter haláláig a kezében tarthatta a kérdéses birtokrészt, amely csak örökös nélküli halála esetén szállna át automatikusan az apácákra, ha viszont időközben Demeternek fia születne, akkor az pénzen magához válthatja a birtokot. Demeter tehát elérte célját, ami két okból is fontos lehetett számára. Egyfelől ugyanis a nemesek, ha csak tehették, igyekeztek a nemzetségen belül tartani a rokonság birtokállományát, másfelől pedig – miként arról már szó esett – arra törekedtek, hogy területileg egybefüggő birtoktestekből álló uradalmakat építsenek ki. Márpedig Sóskút egy másik részét Demeter birtokolta – királyi adomány címén –, de részek illették meg a Nánabeszterek ősi birtokain, Nánán és Berkiben is, sőt, királyi adományt nyert a távoli Teremechre (Nyitra m.) is. Miként egykor Nánának, Demeternek sem születtek fiai, így javai rokonaira szálltak. Valamikor 1270 és 1277 között kelt végrendelete fivéréről, Merkh-ről és annak fiairól tesz említést, ám ők csak ekkor szerepelnek. Hogy velük mi történt, az nem tudható, mindenesetre Demeter birtokai végül a nemzetség egy másik ágának kezére kerültek. Közelebbről nem ismert időpontban – 1290 és 1300 között – ugyanis a rokonság egyik tagja, Berki Mihály fia Tamás arra

kötelezte magát, hogy 15 márkát fizet a nyúlszigeti apácáknak „Sóskút föld fejében", ami leginkább a Beszter fia Demeter és az apácák között korábban létrejött említett egyezséggel, a birtok megválthatóságát kikötő rendelkezés alkalmazásával magyarázható. A nemzetség azon ága, amelyhez az említett Tamás tartozott, egyébként maga is szorgalmasan gyarapította birtokait. E Tamás apja, Mihály berki birtoka mellé 1243-ban Érd egy részét vásárolta meg, s fivérével, Istvánnal az oldalán hosszasan pereskedett Tárnok birtok egy részéért bizonyos királynéi népekkel. 1270 és 1272 között Mihály fiai – az említett Tamás és az utóbb pozsegai prépostként szereplő Lőrinc – igazolták érdi birtokukhoz való jogukat, sőt, 1278-ban Érd egy újabb részére, a királyi fegyvernökök földjére eszközöltek ki királyi adományt maguknak. Ez idő tájt következhetett be Beszter fia Demeter magtalan halála s vele a már említett sóskúti birtokszerzés. A nemzetségnek végül Tamásban magva szakadt, s amikor I. Károly 1323-ban eladományozta az örökös nélkül meghalt Berki Tamás javait, az uradalomhoz Berki, a két Érd és Sóskút mellett még további birtokok is tartoztak. A sasadi birtokrész azonos lehetett a rokon Nána fia Nána ottani birtokával. Diódi és Keszi-beli birtokát peres úton szerezhette Tamás: tudomásunk van arról, hogy nagybátyja, István pereskedett Keszi-beliekkel, 1293–94-ben pedig magának Tamásnak volt ügye diódi nemesekkel. Különösen az utóbbi esetben tekinthető valószínűnek a birtokszerzés ezen módja, mivel a per a diódiak által Tamás egyik jobbágyán elkövetett hatalmaskodás körül forgott s végül egyezséggel zárult. (Azaz Tamás, nyilván a kárpótlásul átengedett birtok fejében, lemondott a további pereskedésről.) Ami végül Tamás 1323-ban említett két ébeni birtokrészét illeti, ezek megszerzésének idejére és módjára vonatkozóan semmilyen támpont nem áll rendelkezésünkre.

A Nánabeszter nembeli Berkiek leszármazása

Nána

Nána 1228-1233 — Csom 1228 — Beszter 1228 — Kuka 1228 — Joanz 1228 — Latizko 1228 — Rapolt 1228

Nána 1256-1269 — Mihály 1243-1268 — István 1256-1277 — N. ∞ Demeter 1266-1277 — Merkh 1270-1277 k. — Mária 1270-1277 k. ∞ Hontpázmány nembeli András

Lőrinc 1278-1311 — Tamás 1270-1323 — fiak

A Nánabeszterek révén nem csak egy kisebbfajta uradalom kiépítésének folyamatát követhetjük többé-kevésbé biztos léptekkel nyomon, de ritkaság számba menő pillanatfelvételt is kapunk egy jómódú birtokos nemes személyes vagyo-

náról. Szó esett már arról, hogy Beszter fia Demeter írásba foglaltatta végakaratát, s példáját követte felesége is. A férj vagyonában az első hely feltétlenül a birtokokat illeti meg. Demeter örökölt birtokait – melyeket az oklevél sajnos nem részletez – fivérének, Merkh-nek és fiainak hagyta, miként már korábban egy szőlőjét. Másik szőlőjét felesége számára kötötte le hitbér fejében. Két szerzett birtoka közül Sóskútat – mint egykor rokona, Nána – a nyúlszigeti apácákra, a Nyitra megyei Teremech-et pedig sógorára, Hontpázmány nembeli Forgách Andrásra hagyta. Hasonlóképpen osztotta meg szolgáit: többségük a birtokokkal együtt Merkh-nek jutott, két szolgát az említett András kapott, míg nővére – András felesége – egyet. A Demeter birtokában lévő négy hadifegyverzet közül az, amellyel temetik majd, a budai minoritáké – ezek Szent János egyházába temetkezik ugyanis –, a fennmaradó három közül a legjobb Merkh-é, a másik kettő pedig megint csak a minoritáké lett, miként a temetéskor elővezetett „jobb ló" is a hozzá való nyereggel és szerszámzattal együtt. Egy betört hátast egyik familiárisára hagyott Demeter, állatállományát és egyéb ingóságait pedig a feleségének juttatta azzal, hogy abból fizesse meg többi familiárisa járandóságát.

A feleség – nevét nem tudjuk – végrendelete jellegzetesen női értéktárgyakat sorol elő, melyeket az asszony megoszt férje, nővére és a temetkező helyül kiválasztott egyház – szintén a budai Szent János – között. Az ékszerek között egy nyakláncról, két násfáról és egy aranyhímzéssel díszített ezüstövről esik szó. A ruhák közül kiemeli a végrendelet a különösen értékesnek számító darabokat, így a drágaköves főkötőt, a hajfonatok betekerésére szolgáló aranyhímzést, az arany fejfedőt és a drágakövekkel és arannyal ékesített fátyolt. Az értékek külön csoportját alkotják a különféle kárpitok és szőnyegek. Az asszony vagyonához tartozott még ezen felül öt szolgáló, mégpedig közülük kettő a fiával együtt. Hármat közülük a férjére hagyott – azzal, hogy halála után nyerjék el szabadságukat –, kettőt viszont a végrendeletében maga szabadított fel. A férjére hagyta továbbá ruháit, ágyait és egyéb, közelebbről meg nem határozott javait. Aligha tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a Nánabeszter nembeli Beszter fia Demeterhez és feleségéhez hasonló társadalmi helyzetű férfiak és nők esetében nagyjából ugyanilyen nagyságú és összetételű vagyonnal számolhatunk a 13. század második felében.

Ez a bizonyos társadalmi helyzet nagy biztonsággal megállapítható: a Nánabeszter nemzetség jellegzetes képviselője a királyi szerviensi sorból az országos nemességbe bekerülő rokonságoknak. A nemzetség első ismert tagja, Nána, történetesen ténylegesen is szolgálta az uralkodót, 1233-ban „a király lovainak gondviselője és felügyelője" volt. Tisztsége, meglehet, valamiképpen a nagy-szigeti – a mai Csepel-sziget – királyi uradalomhoz kötődött, aholis Árpád-kori adataink szerint az egyik királyi ménest őrizték. Az efféle tisztségek viselése jelentette a

Nánabeszterekhez hasonló királyi szerviensek számára az egyéni karrier és ezzel együtt persze, a vagyoni gyarapodás egyik legbiztosabb módját. Egy másik lehetőséget ugyanerre a hadakozás kínált. Az említett Nána katonaként is megállta a helyét II. András 1231. évi halicsi hadjáratában. A katonáskodás a Nánabeszterek következő nemzedékei életének is elválaszthatatlan része volt: Beszter fia Demeter gyakorlott harcos lehetett, aki, mint láthattuk több – összetételében és minőségében sajnos nem ismert – fegyverzettel rendelkezett, s végül Mihály fia Tamásról is tudjuk, hogy részese volt III. András 1291. évi ausztriai hadjáratának. A Nánabeszterek a maguk társadalmi szintjén az előkelőbb és tekintélyesebb rokonságokhoz tartoztak, maguknak is voltak familiárisaik, s kedvező körülmények esetén megnyílt előttük az út a társadalmi felemelkedéshez. Egyikük, Csom fia Mihály a veszprémi megyésispánságig vitte, s ily módon már a Nánabeszterek és az előkelők közötti távolság sem volt áthidalhatatlan, aminek jeleként Beszter fia Demeter nővére, Mária révén a Hontpázmány nemzetség Forgách ágából való Andrással került sógorságba. A rokoni szálak szövődése az egykori királyi szerviensek és a régi nemesség között azonban a legkevésbé sem mondható általánosnak, s ennyiben a Nánabeszterek története sem tipikus. A 13. század végére kialakuló új nemesség, nem árt talán még egyszer hangsúlyozni, csak jogilag volt egységes, társadalmi téren azonban nem.

12. A keleti bevándorló

A magyarság finnugor elődei megalapozottnak tűnő feltételezések szerint Kr. e. 500 táján váltak el végleg nyelvrokonaiktól. Ezt követően formálódott ki az immár önálló etnikumnak tekinthető ősmagyar nép, mégpedig olyan földrajzi térségben, amelyre a különböző iráni és török nyelvű népek túlsúlya volt a jellemző. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy ez az etnikai környezet döntő hatással volt az ősmagyarság további történetének alakulására. A kelet-európai sztyeppén, illetve annak ligetes területekkel tarkított északi peremén eltöltött évszázadok során az ősmagyarság intenzív kapcsolatba került ezen népekkel: átvette nagyállattartó lovasnomád életmódjukat, társadalmi és kulturális berendezkedésüket. Az egykori kapcsolatok élő nyomaként a finnugor eredetű magyar nyelvben ma is fellelhető az iráni és török jövevényszavak egy jelentős számú, korai rétege. A sztyeppe népeihez való hasonulás oly tökéletesen sikerült, hogy a külső szemlélő számára úgy tűnhetett: „a magyar ... a turkok [törökök] egyik fajtája", amint azt a 870-es évekre vonatkozóan egy mohamedán földrajzi író meg is fogalmazta.

A beilleszkedés sikerét elősegítő tényezők között minden bizonnyal kulcsszerep jutott annak, hogy az ősmagyarság és a körülötte élő iráni és török népek közötti érintkezések nem korlátozódtak pusztán az egymással hol barátságos, hol ellenséges viszonyban álló szomszédok között a dolog természetéből adódóan szövődő kapcsolatokra. Egyes esetekben feltételezhető, máskor pedig bizonyosan megállapítható, hogy különböző időpontokban kisebb-nagyobb iráni és török néptöredékek csatlakoztak az **ősmagyarság finnugor alapnépességé**hez, melyek ily módon maguk is részt kaptak a honfoglaló magyarok etnikai arculatának kialakításában, a néppé válás folyamatában. A magyar nép eredetmondájaként azonosított csodaszarvas-történet egyik lehetséges magyarázata szerint a monda szereplői azokat a népeket személyesítik meg, amelyek szerephez jutottak a magyar nép kialakulásában, az ún. *etnogenezis* folyamatában. A monda szerint két ikertestvért, Hunort és Magort vadászat közben egy szarvas új, addig nem ismert vidékre csalta maga után. A szarvast nem sikerült elejteni, de a fivéreknek megtetszett a környék, ahol aztán követőikkel együtt le is telepedtek. Néhány év múltán asszonyokra tettek szert oly módon, hogy elrabolták Belar fiainak feleségeit és gyermekeit, köztük Dula fejedelem két leányát, akiket maga Hunor és Magor vett feleségül. Magor alakjában nem nehéz felismerni a „magyar" népnév megszemélyesítőjét, a „Hunor" név alak a sztyeppe török népeinek egyikeként ismert **ono-**

gur nép nevéből származik, Belar és Dula pedig a **bolgár-törökökkel** és az iráni eredetű **alánokkal** hozható kapcsolatba. A monda végső soron annak emlékét tarthatta fenn, hogy a magyarság egy finnugor (magyar) és egy török (onogur) néprész egyesüléséből alakult ki, mely folyamatban a bolgár-törököknek és az iráni alánoknak is szerep jutott. Azon persze lehet vitatkozni, hogy a csodaszarvas monda mennyiben tekinthető valóságos történeti események mitikus elemekkel átszőtt tükröződésének, mindenesetre az abban foglaltak nem állnak nyilvánvaló ellentmondásban nyelvészeti és történeti tényekkel. Az onogurok döntő jelentőségét a magyar etnogenezisben az az egyébként nehezen megmagyarázható jelenség is alátámasztani látszik, hogy minden európai nyelvben ebből a népnévből eredő szóval jelölik a magyarságot (Hungarian, Hongrois, Ungar, Venger, stb.). Igen valószínű az is, hogy a Volga és az Ural között fekvő **Baskiriát** – a Julianus-féle **Magna Hungariat** – Kr. u. 700–750 táján – más vélemény szerint jóval korábban – elhagyó magyarok jelentősebb bolgár-török népességet sodortak magukkal. Az pedig, hogy a Kárpát-medencei honfoglalást megelőző évtizedekben – legkésőbb 850 táján – egy újabb idegen néprész csatlakozott a magyarsághoz, nem csak valószínű, hanem bizonyosra vehető. Történt ugyanis, hogy a kelet-európai sztyeppe nagy részét az idő szerint uralma alatt tartó Kazár Birodalomban felkelés tört ki, mely azonban elbukott. A lázadók egy része a kazár fennhatóság alól éppen akkor tájt kiváló magyaroknál talált menedékre, akik a csatlakozókat, mint azt Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár elbeszéli, „**kabarok**"-nak nevezték el (a szó jelentése egy – vitatott – magyarázat szerint „lázadó" lenne). A kabar név tehát nem valamely egységes népet jelöl, feltehető, hogy a kabarok soraiban a Kazár Birodalom különböző népeinek töredékei sodródtak egymás mellé. A csatlakozók három törzsét a magyarok nem tagolták be a maguk törzsszövetségi rendjébe – a Hétmagyar nem vált „Tízmagyar"-rá –, hanem sztyeppei szokást követve közös fejedelmet helyeztek föléjük s a hadrendjükben a csatlakozott ún. „segédnépek"-et megillető elő- és utóvéd veszélyes feladatát bízták rájuk. 895–896 táján a kabarok a magyarokkal együtt költöztek be a Kárpát-medencébe, ám hogy annak mely részén vagy részein szálltak meg, az épp úgy ismeretlen, mint a magyarság megtelepedésének rendje. Bíborbanszületett Konstantin tudósítása szerint a kabarok még 950 körül is őrizték különállásukat és azzal együtt saját nyelvüket, ám ismerték „a türkök [magyarok] másik nyelvét is", azaz a finnugor eredetű magyart. Ez a kétnyelvűség annak a jele, hogy megindult a kabarok beolvadása a magyarságba, s ez a folyamat a következő néhány évtizedben be is fejeződött.

A honfoglalással a magyarság kivált a sztyeppei népek közösségéből s az államalapítást követően politikai és kulturális tekintetben is a keresztény Nyugat részévé vált. A Kárpátoktól keletre azonban a sztyeppe kezdődött, s az ott élőkkel

való kapcsolatok nem szakadtak meg a 9–10. század fordulója után sem. Az Árpád-kor évszázadai alatt hol zsákmányra éhes támadókként, hol letelepedni vágyó beköltözőkként újabb és újabb keleti népek jelentek meg a Kárpát-medencében.

12/1. A korai bevándorlók: izmaeliták és besenyők

„Taksony vezér ... kegyességének hallatára pedig sok vendég özönlött hozzá különféle nemzetekből. Ugyanis Bulárföldről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötte nemes urak: Billa meg Baks. A vezér [ti. Taksony] Magyarország különböző vidékein földet adományozott nekik, s még azonfelül a várat is, melyet Pestnek hívnak, örökre nekik engedte" – írja Anonymus gesztája utolsó fejezetében. A Névtelen az idézett történet írásba foglalásával válaszolta meg a magyarországi mohamedánok eredetének kérdését. Előadásában, mint annyiszor, ez alkalommal is valós tényeken nyugvó hagyományok keverednek saját korának viszonyait a múltba visszavetítő kombinációkkal.

Az Árpád-kor Magyarországán valóban jelentős számban éltek mohamedán vallású közösségek. Latin nyelvű forrásaink őket, az iszlám követőit nevezik összefoglalóan **izmaelitáknak**, s ugyanebben az értelemben volt használatos a muszlim (muzulmán) szóból eredő régi magyar **böszörmény** kifejezés is. A magyarországi muszlimok egy csoportját forrásaink ugyanakkor **káliz** néven emlegetik, aminek jelentőségét az adja meg, hogy ezt a nyomot követve ezek eredete és etnikai hovatartozása is megállapítható. A káliz népnév ugyanis eredendően az Aral-tótól délre, a mai Üzbegisztán területén egykor létezett *Hvárezm* lakóit jelölte. Hvárezmet a 8. század elején hódították meg az arabok, elterjesztve egyúttal az iszlámot is. A Hvárezm területéről Kelet-Európába kirajzó, egyebek mellett a Kazár Birodalomban és a volgai Bolgárországban megtelepedő hvárezmiek már muszlimok voltak. Közülük kerülhetett ki a magyarországi muszlimok többsége, erről részint a káliz népnévből származó nagyszámú helynév (pl. Kálóz, Kálozd, Kalász), részint a magyarországi muszlimokról értékes híradással szolgáló Abu-Hámid azon megjegyzése tanúskodik, mely szerint Magyarországon „megszámlálhatatlanul sok" hvárezmi él. Aligha tévedett tehát Anonymus, amikor „Bulárföld"-ről – azaz a volgai Bolgárországból – származtatta az izmaelitákat.

Arra vonatkozóan, hogy mikor költöztek Magyarországra az izmaeliták, nincsenek pontos ismereteink. Egy részük talán a honfoglaló magyarokkal együtt jelent meg a Kárpát-medencében. (Vannak kutatók, akik a kabarok között kálizokat is keresnek, mások ellenben elvetik ezt a feltételezést.) A legvalószí-

nübbnek mindenesetre az tűnik, hogy a 10–12. század folyamán kisebb-nagyobb csoportokban folyamatosan érkeztek muszlim kálizok az országba, s így az sem lehetetlen, hogy – miként azt Anonymus írja – Taksony idejében, tehát a 10. század harmadik negyedében is beköltözött egy csoportjuk. A spontán bevándorlás mellett tudatos telepítésre is akad példa. Abu Hámid beszámolója szerint, amikor visszatérni készült keletre, a magyar király – II. Géza – azzal bízta meg, hogy ott gyakorlott íjászokat toborozzon a számára a muszlimok között. Az epizód hitelében nincs okunk kételkedni, annál is kevésbé, mert pontosan beilleszthető abba a képbe, mely a magyarországi izmaelitákról más forrásaink alapján kirajzolódik. A kálizok egy jelentős hányada ugyanis valóban katonáskodással szolgálta az Árpádokat. A Bizánci Birodalommal szomszédos Szerémségben határőri feladatokat láttak el kálizok, akik – bizánci források tanúsága szerint – II. Géza bizánci háborúiból is kivették a részüket. A Szerémség volt az ország egyik legjelentősebb izmaelita településterülete, ahol – 1220 tájáról való adat szerint – mintegy harminc faluban éltek kálizok. Az izmaeliták egy másik része békésebb foglalkozást űzött, részint kereskedők voltak, részint a királyi jövedelmek kezelésében jutottak szerephez pénzváltókként és vámosokként, s nem számított az sem ritkaságnak, ha egy-egy jelesebb káliz pénzverő- vagy a sókamarák bérlőjeként tett szert jelentősebb befolyásra az uralkodói pénzügyek terén. Alighanem ezekkel az izmaelitákkal hozhatók összefüggésbe azok a böszörmény telepek, amelyek részint egyes révek, részint a sóutak mellett tűnnek fel (Tiszabő, Arad és Eszék környéke valamint a Nyírség), s hogy milyen mértékben vettek részt a kálizok a sóforgalmazás irányításában és lebonyolításában, az könnyen megítélhető abból, hogy a marosi sóút Duna-Tisza-közi folytatását az Árpád-korban „káliz út"-ként ismerték. Ugyancsak káliz kereskedők lehettek azok a „pesti szerecsenek" *(saraceni de Pest)*, akiknek a királyi adóját a szentföldi hadjáratára induló II. András felesége javára kötötte le. (Ezek a pesti böszörmények adhatták Anonymusnak az ötletet ahhoz, hogy éppen Pesten szerepeltesse a maga izmaelitáit.)

A keresztény királyság megalapítása után sajátos kettősség jellemezte az Árpádok és az izmaeliták kapcsolatát. Egyfelől a királyok igényt tartottak a böszörmény katonák és gazdasági szakemberek szolgálataira, másfelől azonban keresztény uralkodók lévén nem hagyhatták azt sem figyelmen kívül, hogy az egyházból erős ellenérzéseket váltott ki a muszlim közösségek puszta léte is. A vallási türelem nem tartozott a középkor egyházának erényei közé, s ennek megfelelően az Árpád-kor folyamán időről időre kísérletek történtek az izmaeliták vallási különállásának felszámolására. A 11. század végi egyházi és világi törvények számos rendelkezése az izmaeliták helyzetével foglalkozik, előírván az iszlám vallási szabályait betartók megbüntetését, az izmaelita falvakban keresztény

templomok építését, közösségeik széttelepítés révén való megbontását és az egymás közötti házasodás tilalmát. A törvények némi sikert kétségtelenül elérhettek. Alighanem a kilátásba helyezett telepítéseknek is szerepe lehetett abban, hogy az izmaeliták egykori ottlétére utaló nyomok az ország számos részén, feltűnő szórtságban lelhetők fel, s az is igen valószínű, hogy sok böszörmény – legalább színleg – megkeresztelkedett. A 12. század közepi állapotokat leíró Abu Hámid mindenesetre úgy találta, hogy a magyarországi muszlimok egy része – vélhetően elsősorban a királyi kincstár alkalmazottai – „a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok", mások viszont „ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot". Ez utóbbiak számára az uralkodó pártfogása tehette lehetővé vallásuk szabad gyakorlását. Abu Hámid fel is jegyezte II. Gézáról: „ez a király szereti a muszlimokat". A királyi hatalom védőszárnyai alatt egyes izmaelita közösségek egészen a 13. század első harmadáig többé-kevésbé háborítatlanul élhettek, 1220 táján még a szíriai Aleppo iszlám iskoláiban is megfordultak – vélhetően szerémségi – izmaelita diákok. Az 1230-as években azonban minden korábbi próbálkozásnál keményebben lépett fel az egyház az izmaelitákkal szemben túlságosan engedékenynek tartott királyi politika ellenében. Különösen sérelmesnek találta az egyház, hogy II. András az egyház előírásai és saját többszöri kötelezettségvállalása ellenére is izmaelitákat és zsidókat alkalmaz a kincstári jövedelmek kezelése terén, s nem különben azt is, hogy az izmaeliták kedvező helyzetét tapasztalva – állítólag – sok keresztény, elhagyva hitét, maga is az iszlám követőjévé vált. 1233-ban Róbert esztergomi érsek egyházi tilalom alá vetette az országot s a király több bizalmasát, köztük a fő „szerecsenpártoló"-ként számon tartott Dénes nádort, kiközösítette. Az „izmaelita kérdés" a 13. század második felében már nem kavart hasonló indulatos vitákat. Jó okkal feltételezhető, hogy a század elején még létező böszörmény közösségeket a tatárjárás vihara elsöpörte, s a már korábban elindult természetes – s mint láthattuk, időnként hatalmi eszközökkel is siettetett – asszimiláció ily módon felgyorsulhatott. Szórványos adataink még a tatárjárást követő évtizedekből is vannak az izmaelitákról – közülük származott IV. László utolsó nádora, a Lajosmizsének nevet adó Mizse –, ám beolvadásuk a keresztény magyarságba az Árpád-kor végére befejeződött.

Jóval tovább őrizte önálló etnikai arculatát egy szintén keletről beköltöző nép, a **besenyő**. A török nyelvek egyik változatát beszélő besenyők viszonylag későn, a 9. század folyamán tűnnek fel a forrásokban az Európa és Ázsia határvidékén elterülő sztyeppén. A század végén lezajló népmozgások fokozatosan nyugat felé szorították a besenyőket, akik ily módon az etelközi magyarság szomszédai lettek. Ezen időszakban legalább két besenyő magyar háborúról van tudomásunk,

melyek közül a második a Kárpát-medencei magyar honfoglalást előidéző események legfontosabbikaként ismert. Ennek a félelmetes támadásnak az emléke még évtizedekkel később is élénken élt a magyarok között. Bíborbanszületett Konstantin jegyezte fel, hogy amikor egy bizánci követ a besenyők elleni támadásra akarta rávenni a magyarokat – az esemény valamikor 927 után történhetett –, „a türkök [magyarok] összes fejei egyhangúan felkiáltottak, hogy »mi nem kezdünk ki a besenyőkkel, mert nem bírunk velük harcolni, minthogy nagy ország az, nagyszámú nép és gonosz fickók; többé ilyen beszédet ne mondj nekünk, mert nem kedvünkre való az«". A besenyő támadás okozta trauma mindazonáltal ekkortájt már némiképpen múlóban lehetett, amihez az is hozzájárulhatott, hogy a 10. század folyamán az Etelköz területét birtokba vevő besenyők és a Kárpát-medencében élő magyarok több ízben egymás szövetségeseiként vettek részt Bizánc elleni hadjáratokban. A besenyő-magyar ellenségeskedés korszaka azonban nem ért véget egy csapásra: a 11. század során több besenyő támadás érte az országot. Ezek legnevezetesebbike a kerlési (másként cserhalmi) ütközettel végződött, ahol is Salamon király valamint Géza és László hercegek szétvertek egy nagyobb besenyő sereget. (E csata egyik epizódja Szent László és a leányrabló „kun", azaz besenyő vitéz párviadala, melyet a középkori Magyarországon számos templomban falképek örökítettek meg.) Az érem másik oldalaként békésebb kapcsolatok is szövődtek a két nép között. Feltehető ugyanis, hogy egyes besenyő csoportok már a 10. század második felében bebocsátást kértek a Kárpát-medencébe. Anonymus úgy tudja, hogy egy besenyő előkelő, bizonyos Tonuzoba, népével együtt Taksony fejedelem idején költözött be az országba. (Nem igazolható, de nem is lehetetlen, hogy ettől a Tonuzobától származott a 13. század egyik előkelő magyarországi nemzetsége, a Tomaj.) Mindenesetre 1051-ben már besenyők is harcoltak I. András seregében az országba betörő németek ellen. A bevándorlást felgyorsíthatta, hogy a 11. század közepétől kezdve az egykor félelmetes katonai erőt képviselő besenyők csillaga leáldozóban volt: kelet felől újabb török népek, az úzok, majd a kunok szorongatták őket, nyugaton pedig a Magyar Királyság és a Bizánci Birodalom állta útjukat. A fokozatosan felmorzsolódó besenyők egy része Magyarországon keresett és talált új hazát magának. Különösen nagy számban költöztek be 1122 után, egy Bizánctól elszenvedett katasztrófális vereséget követően. II. István befogadta a menekülőket, sőt, a besenyő előkelők udvarának befolyásos tagjai közé számítottak. „István király nagyon kedvelte a kunokat [besenyőket], jobban, mint ahogy az illendő lett volna" – írja erről a magyar krónikás, s magyarázatképpen hozzáteszi – „a kunok … a király engedékenysége folytán hozzászoktak a garázdálkodáshoz … (és) … kegyetlenkedtek a magyarokkal szemben".

A beköltöző besenyőket az ország különböző vidékein telepítették le az Árpádok. A legjelentősebb besenyő településterület Fejér és Tolna megyében, a Sárvíz mellékén volt, de nagyobb számban éltek besenyők a Fertő-tó és a Rába között, a Tisza hevesi szakasza mellett, Csanád megyében a Marostól délre és Dél-Erdélyben is. A besenyők többsége az Árpádok harcosainak számát gyarapította. A magyar sereg elővédjét alkotó lovas íjászokként vettek részt az Olšava folyó melletti magyar-cseh ütközetben és 1146-ban a Fischa folyónál vívott magyar-osztrák csatában. A besenyő közösségekből valamilyen oknál fogva kiszakadó egyének vagy kisebb csoportok viszonylag hamar beolvadtak a magyar társadalom alsóbb rétegeibe. Az Árpád-kor folyamán mind a királyi, mind az egyházi és világi magánbirtokok szolgáló népei között találkozunk besenyő szórványokkal. Ilyen magánúri függésbe került besenyő lehetett az a tíz lovas szolga is, akiket Aba nembeli Péter ispán 1067 táján adományozott az általa alapított százdi monostornak.

A nagyobb csoportokban letelepített, katonáskodásra kötelezett besenyők ellenben sikerrel őrizték különállásukat. Ebben bizonnyal döntő szerep jutott annak, hogy önálló ispánságokba szervezve élték a környező magyar társadalomtól elkülönülő életüket. A Rába-parti Árpás besenyőinek 1224. évi kiváltságlevele alapján betekintést nyerhetünk egy besenyő közösség életébe. Az oklevélből kiderül, hogy a besenyők legfőbb bírája az ország nádora volt, közvetlen elöljáróikként azonban **ispánjuk** és az annak alárendelt jobbágyok jártak el. Az árpási besenyők – s vélhetően a többiek is – elsősorban állattenyésztésből élhettek, hiszen lovaik után adóztak. Bizonyos társadalmi és vagyoni differenciálódásnak is maradt nyoma, amennyiben a besenyők jobbágyai bizonyos kiváltságokban részesültek, míg voltak ugyanakkor olyan besenyők is, akik a hadakozás költségeit nem bírván el, adóval voltak kénytelenek megváltani az elmaradt szolgálatot. Feltételezhető, hogy a többi települési tömbben élő besenyő csoport helyzete hasonlóképpen alakult a 13. század folyamán.

Az etnikai alapon megszervezett különkormányzat konzerváló hatásának tudható be, hogy egyes besenyő csoportok – a Sárvíz mellékiek és a Csanád megyeiek mindenesetre – az Anjou-korban is megőrizték önálló etnikai arculatukat. A „besenyő szabadság" feladását a sárvidékiek 1352-ben határozták el, amikor is küldötteik útján arra kérték Nagy Lajos királyt, hogy fogadja be őket az országos nemesség soraiba, ami meg is történt. A csanádiak ugyanakkor még 1495-ben is régi besenyő kiváltságaik alatt éltek.

12/2. A zsidók

A zsidó vallással már a honfoglalás előtt találkozhattak a magyarok, mivel a Kazár Birodalom vezető rétege – talán 750 körül – áttért a zsidó vallásra. Erre alapozva felmerült olyan vélemény, hogy a magyarsághoz csatlakozott egykori kazár alattvalók, a kabarok között a zsidó vallás hívei is lehettek. Akár így volt, akár nem, az bizonyos, hogy már 965-ben említenek olyan Kárpát-medencei zsidó kereskedőket, akik a prágai vásáron rabszolgákat vásároltak. A 11. század végétől kezdve szaporodnak meg a magyarországi **zsidók**ra vonatkozó híradások. Az 1092. évi szabolcsi zsinat több végzése a zsidók helyzetét szabályozta, eltiltván a zsidókat a keresztényekkel való házasodástól, keresztény szolgák tartásától és a keresztény ünnepnapokon való munkavégzéstől. Hasonló rendelkezéseket tartalmaznak a Kálmán-kori egyházi és világi jogszabályok is, megtoldva azzal, hogy csak püspöki székhelyeken telepedhetnek meg, mely előírás azonban, a jelek szerint, nem vezetett eredményre. Kálmán egyik törvénye ugyanakkor nem gördített akadályt a zsidók birtokvásárlásai elé, azt ellenben kikötötte, hogy csak pogány szolgákkal műveltethetik földjeiket.

Bár vannak adataink zsidó földbirtokosokra – sőt, legalább egy nemesi nemzetséggel kapcsolatban alapos a gyanú, hogy zsidó eredetű lehetett –, a zsidók többsége mégis a kereskedelemben és különböző pénzügyletekben vett részt. A zsidó kereskedők részint a távolsági árucserében voltak érdekeltek, részint a helyi kereskedelembe kapcsolódtak be. Tevékenységük olyan intenzív volt, hogy Kálmán király külön törvényben foglalkozott a keresztények és a zsidók közötti kereskedelmi és pénzügyletek rendjével. Ennek előírása szerint az üzletkötés alkalmával pecsétes írást *(cartula sigillata)* kellett kiállítani, mely az ügy keresztény és zsidó tanúit nevezi meg. (A magyarországi írásbeliség története szempontjából figyelemre méltó, hogy e törvény végrehajtását bizonyító adattal is rendelkezünk.) A kálizokhoz hasonlóan jónéhány zsidó pénzember a királyi pénzügyek irányításában tevékenykedett, bérlőként nyerve el a kamaraispánságot. Egyikük, bizonyos Henel, a tatárjárás után zálogjogon a komáromi ispánságot is megszerezte egy időre. Az egyház a zsidók pénzügyigazgatási szerepvállalását épp úgy nem nézte jó szemmel, mint ahogy a kálizok esetében sem, s az idevágó előírások rendre az „izmaeliták és zsidók" tisztségviselését tiltják el. Az 1279-ben tartott budai zsinat immár sokadszorra fogalmazta meg az egyház ezen követelését, s hogy milyen eredménnyel, arról az árulkodik, hogy a következő években egy Fredmann nevű zsidót említenek forrásaink királyi kamaraispánként. Annak sincs nyoma, hogy a budai zsinat azon rendelkezése, mely a ruhára felvarrt vörös posztódarab viselésére kötelezte a zsidókat, életbe lépett volna.

Amint az kereskedelmi és pénzügyi érdekeltségük alapján el is várható, a zsidók elsősorban az ország forgalmasabb helyein telepedtek meg. Ennek megfelelően zsidó közösségek éltek Esztergomban, Székesfehérvárott, Sopronban, Pozsonyban, Vasvárott, Körmenden és Budán, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Pozsony lakóinak kiváltságlevele egyenesen úgy fogalmaz, hogy „az ebben a városban élő zsidók ugyanazt a szabadságot élvezzék, mint maguk a polgárok". A rendelkezés alapján joggal gondolhatunk arra, hogy a zsidóság helyzete – a keresztényekkel szembeni minden megkülönböztetés ellenére – viszonylag kedvező volt az Árpád-kor Magyarországán, főként a nyugat-európai átlaghoz képest. Egy-két elszigetelt atrocitástól eltekintve zsidóüldözésre nem is ismerünk példát, sőt, az időnként fellángoló németországi pogromok elől menekülő zsidók esetenként Magyarországon találtak menedékre. A zsidók, ha megbecsült helyzetben nem is voltak, mindenesetre nyugodt körülmények között, biztonságban élhettek az országban. Helyzetük országosan érvényes szabályozásáról 1251-ben IV. Béla külön törvényben gondoskodott, melynek mintájául II. Frigyes osztrák herceg 1244-ben kiállított hasonló tárgyú kiváltságlevele szolgált. Hogy mi késztette IV. Bélát a magyarországi viszonyoktól sokban idegen rendelkezések átvételére, az nem teljesen világos, főként ha figyelembe vesszük, hogy országának zsidósága a törvényben foglaltaknál voltaképpen kedvezőbb körülmények között élt. Jórészt ezzel magyarázható, hogy a törvényben előírtak alkalmazására csak a 14. század közepe után, a magyarországi zsidók helyzetének az Árpád-kori állapotokhoz képest bekövetkező lényeges megromlása után került sor.

12/3. A 13. században érkezők: kunok, jászok és románok

A besenyők hatalmának lehanyatlásával egy újabb török nyelvű lovasnomád nép, a **kun** lett a kelet-európai sztyeppén az úr. A kun őstörténet kevéssé ismert, mindenesetre a 11. század közepétől kezdődően csaknem két évszázadon át az orosz források által **polovecek**nek nevezett kunok uralták az Ural folyótól az Al-Dunáig terjedő hatalmas síkságot, állandó veszélyt jelentve a szomszédos államok, így az orosz fejedelemségek és a Bizánci Birodalom mellett a Magyar Királyság számára is. Ez a helyzet akkor változott meg, amikor az 1220-as évek elején egy minden addiginál félelmetesebb ellenség jelent meg Európa keleti határán: a korban többnyire tatároknak nevezett mongolok. A Kelet-Európára rátörő tatár seregeket 1223-ban az oroszokkal szövetkező kunok az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyó mellett próbálták meg megállítani, ám a csata a tatárok győzelmével végződött. Igaz, az ütközet után a tatárok visszatértek ázsiai birodalmukba, de hogy

újbóli támadásuk csak idő kérdése, az mind az oroszok, mind a kunok számára világos volt. A tatároktól való félelemnek minden bizonnyal nagy szerepe volt abban, hogy a Kárpátok keleti és déli előterében élő kunok jelentős áldozatokra is késznek mutatkoztak a Magyar Királyság védelmet ígérő szövetségének elnyerése érdekében. A Magyarországon megtelepedő domonkosok feladatuknak tekintették a pogány kunok megtérítését, s a megvalósításban bizton számíthattak a királyi hatalom támogatására. A magyar uralkodó a kunok megtérésétől egyszerre remélhette, hogy a kereszténység terjesztőjeként nemzetközi tekintélye növekedni fog, s hogy a keresztény kunokat saját hatalma alá vonhatja. Az első domonkos térítőknek még a vértanúság jutott osztályrészül, 1227-ben azonban már a kunok egyik fejedelme, Bajbarsz megkeresztelkedett és elismerte a magyar király fennhatóságát. A kunok közötti térítés munkáját irányító milkói püspökség 1229. évi létrehozása és a Déli-Kárpátok, az Al-Duna valamint az Olt által határolt területre kiterjedő szörényi bánság 1230-as évek elején történő megszervezése mutatják a Magyar Királyság kunországi terjeszkedésének sikerét, s ugyanerre utal, hogy IV. Béla trónralépte után a „Kunország királya" címet is felvette.

Az előre látható újabb tatár támadás végül 1236-ban indult meg. A hadjárat során a volgai Bolgárország – s vele a keleti magyarok földje – mellett az orosz fejedelemségek egész sorát elpusztították, s 1240 végére – Kijev, Halics és Lodoméria elfoglalása után – a tatárok már a Magyar Királyság határain álltak. A kunok főfejedelme, **Kötöny**, aki már a Kalka mellett is harcolt a tatárokkal, egy újabb vereséget követően nyugat felé menekült, s 1239 tavaszán tárgyalásokat kezdett IV. Bélával. A megegyezés hamar létrejött: Kötöny népével együtt megkeresztelkedett és alávetette magát a király hatalmának, IV. Béla viszont hozzájárult ahhoz, hogy a kunok Magyarországon telepedjenek le. A kunok beköltözése tovább rontotta IV. Béla és alattvalói egyébként is feszültségekkel terhes viszonyát, részint mert a nomadizáló kunok és a letelepedett magyarok között mindennaposak lettek a kisebb-nagyobb összetűzések, részint pedig azért, mert a magyarok úgy találták, hogy ha ilyen ügyben vitára kerül sor, királyuk döntése rendre a kunoknak kedvez. A magyarországi tatárjárásról beszámoló Rogerius szerint sokan egyenesen arra gyanakodtak, hogy a kunok valójában a tatárok titkos szövetségesei, s az ország elpusztítására törnek. Amikor aztán a tatár előörsök feltűntek a Pesten gyülekező királyi had tábora előtt, a magyarok igazolva látták gyanújukat. A tatárok között ugyanis kunokat véltek felfedezni, ami nem is lehetetlen, hiszen voltak kun vezérek, akik – ellentétben Kötönnyel – meghódoltak a tatároknak s velük harcoltak. A pesti nép mindenesetre IV. Béla kunjai ellen fordult, s a városban tartózkodó Kötönyt családostul felkoncolták. A hírt meghallva a királyi táborba igyekvő kunok visszafordultak, s a Duna-Tisza-közét végigpusztítva kivonultak az országból.

A tatárjárás viharának elültével IV. Béla visszahívta a kunokat országába. A betelepülőknek a tatárok által leginkább elpusztított Alföldön jelölt ki szállásterületeket, s a megbékélés biztosítékául idősebb fiát, a trónörökös István herceget az egyik kun fejedelem – talán az 1255-ben a királyi család rokonaként említett Szaján – leányával házasította össze. 1246-tól kezdve a kunok a Magyar Királyság minden háborújában részt vettek az ellenség területét pusztító lovas íjászokként. A visszatért kunok sokáig háborítatlanul élték a maguk nomád életét a Duna-Tisza-közén, a Körösök és a Maros vidékén, s a királyi hatalom hajlamos volt szemet hunyni a kunok pogány szokásai és életmódja felett. A kun-magyar egymás mellett élés kísérőjelenségeiként óhatatlanul bekövetkező súrlódások ekkor már távolról sem érték el a tatárjárás előtti szintet, sőt, a kun előkelők körében viszonylag hamar megjelentek a magyar birtokosokhoz való hasonulás első jelei. A viszonylagos nyugalom 1279-ben ért véget. Ez évben Fülöp fermói püspök személyében pápai követ érkezett az országba, akinek feladata az lett volna, hogy segédkezzen az oligarchák hatalmaskodásai folytán megbomlott belső rend és a királyi tekintély helyreállításában, valamint az, hogy orvosolja az egyházat ért sérelmeket. Fülöp azonban – nem tudni, miért – leginkább a kunoknak szentelte a figyelmét; talán hittérítői buzgalma lángolt fel. Radikális intézkedéseket követelt: a kereszténység felvételét, a pogány szokások teljes elhagyását – ide értve még az öltözködés, a szakáll- és hajviselet etnikai jellemzőinek feladását is –, a nomadizálás megszüntetését és az állandó falvakban való letelepedést, a jórészt külföldi hadjáratokban hadifogolyként szerzett keresztény szolgáik szabadon bocsátását. Az oligarchák ellenében nem kis részben éppen a kunokra támaszkodó IV. László – ha nem is mindenre kiterjedően – kénytelen volt engedni a legátus követeléseinek, s az 1279-ben tartott tétényi országos gyűlésen kiadta ún. **kun törvényét**. Ennek végrehajtását azonban megpróbálta elodázni, s mivel ezt látva Fülöp egyházi szankciók bevezetésével fenyegetőzött, végképp elmérgesedett a király és a legátus viszonya. IV. László elfogatta a követet és a kunok kezére adta, válaszul a bárók a királyt vetették fogságra. Fülöp végül kiszabadult, a kunok viszont fellázadtak. Leverésükre maga László is hadba vonult, s az 1282-ben (vagy 1280-ban, a pontos dátum nem ismert) megvívott hódtavi csatában a kunok vereséget szenvedtek. Egy részük kimenekült az országból, a többiek kénytelen-kelletlen meghódoltak. IV. László és az egyház közötti rossz viszony ezt követően is megmaradt. A fiatal s anyja révén félig kun származású király mindinkább kun módjára élt, s a hatalom tényleges gyakorlásából kiszorulva az 1280-as években többnyire kedvelt kunjai körében tartózkodott, megbotránkozást keltő kicsapongásokkal mulatván az időt. 1290-ben végül néhány kun – talán egy magyar báró felbujtására, talán más okból – álmában meggyilkolta.

A kun törvény szerint a kunoknak hét nemzetsége volt, s ezek osztották fel egymás között a nekik átengedett területeket. A nemzetségek némelyikének a nevét oklevelek is megemlítik, s mivel ezek többnyire megfelelnek az eredeti kun törzsek elnevezéseinek, okkal gondolhatunk arra, hogy a magyarországi kunok ezen törzsek maradékaiból álltak. A kun társadalom erősen rétegzettnek mutatkozik a 13. század második felében: a nemzetségi arisztokrácia mellett viszonylag szélesköznépi tömeggel számolhatunk. (A kun törvény „a kunok közül való urak"-ról, „nemesek"-ről és „a kunok egész közösségé"-ről tesz említést.) A törvény nem számolta fel a kunok különállását: szállásterületeiket nem tagolták be a megyék rendjébe, s belső ügyeikben is nemzetségi bíráik voltak az illetékesek. A királyság intézményrendszerébe a nádori méltóságon keresztül kapcsolták be a kunokat: 1270-től kezdve a mindenkori nádor gyakorolta felettük a főhatóságot a „kunok bírája" címet viselvén, s az 1279. évi törvény is ezt a helyzetet véglegesítette. (Előzőleg, 1260 és 1270 között, István ifjabb király viselte a „kunok ura" *(dominus Cumanorum)* címet.) A kunok letelepedése és a földművelésre való áttérése 1279 után valóban megindult. E hosszan elnyúló folyamat előrehaladtával nemzetségeik felbomlottak, s szerepüket az egykori nemzetségi szállásterületekből kialakított közigazgatási egységek, a **székek** vették át. A kun székek csak a 15. században tűnnek fel a forrásokban, ám meglehet, hogy kialakulásuk már a 14. század folyamán megindult.

A 14. századtól kezdve rendszeresen együtt szerepelnek a kunokkal a **jászok**. A név iráni eredetű alánokat jelöl, akikkel a magyarság már a honfoglalás előtt is kapcsolatba került. Általános vélemény szerint az alánok utóbb jásznak nevezett csoportja a kunokkal együtt telepedett meg Magyarországon, s egy újabb részük talán 1283 táján költözhetett be a Balkánról. Magyarországi jelenlétükre azonban csak 1318-tól kezdve ismeretesek adatok. A 14–15. században részben testőrökként, részben lovas íjászokként szolgálták a magyar királyokat. Amennyire tudható, gazdaságukban a kunokéhoz képest nagyobb szerepet töltött be a földművelés. Mind a kunok, mint a jászok sokáig megőrizték önálló etnikai arculatukat, s még a 15–16. századból is biztos adataink vannak arról, hogy saját nyelvüket beszélték.

A 13. században jelentek meg a Magyar Királyság határain belül a **románok** is. Az ősromán nép és annak a latinból származó nyelve a Kr. u. első évezredben alakult ki a Balkán-félsziget közepén. A szlávok balkáni térhódítását követően különböző csoportokra szakadó románokat a szláv és bizánci források **vlach** néven emlegetik (ebből származik a magyar nyelvű **oláh** népnév). A 12. század végén a románok csatlakoztak a bolgárok Bizánc-ellenes felkeléséhez, s az annak győzelme után kialakuló második bolgár cárság egyik alkotóelemévé lettek. A vándorló pásztorkodás egy sajátos fajtáját űző románok talán már a 12. század

második felében használhatták a Kárpátok hegyi legelőit, Erdélybe való betelepülésük első emléke azonban csak a 13. század elejéről ismeretes. A román pásztorokat a királyi hatalom határvédő katonákként telepítette le Dél-Erdélyben, Fogaras vidékén. A királyi népek közé besorolt románokat alsóbb szinten saját vezetőik irányították, a néhány pásztorszállás népére kiterjedő hatalmat gyakorló **kenézek**, és a több kenézség felé rendelt **vajdák**. A tatárjárást követően fellendülő bevándorlás során egyre újabb román csoportok érkeztek, s ezek egy részét már a magánbirtokosok fogadták be uradalmaikba. Az Árpád-kor végére Dél-Erdély mellett már a szomszédos Bihar megye hegyvidéki területein is éltek románok, egyelőre még nem túl jelentős számban. A románok bevándorlása, hol spontán népmozgás, hol szervezett betelepítés formájában, a középkor későbbi évszázadaiban tovább folytatódott.

12/4. „Attila király népe"

Az 1918 óta Romániához tartozó Erdély délkeleti részén élő **székelyek** ma a magyarság egyik néprajzi csoportját alkotják. Hogy ennek ellenére a keleti bevándorlók között esik szó róluk, annak történeti okai vannak. A székelyek eredetének kérdése régóta foglalkoztatja a történettudományt, s egységes álláspont ma sem alakult ki ezzel kapcsolatban. Az kétségtelen, hogy a középkor folyamán a székelyeket épp úgy a magyartól különböző népnek tekintették, mint a besenyőket, s amikor a 12. század első felében először felbukkannak írott forrásainkban, akkor is a besenyőkkel szerepelnek együtt a magyar királyi had elővédjeként. Különállásukat, mint látni fogjuk, jogszokásaik és intézményeik önállósága is kifejezésre juttatja, s ennek alapján arra lehet gondolni, hogy a besenyőkhöz hasonlóan csatlakoztak valamikor a magyarsághoz. Másfelől azonban semmi nyoma annak, hogy a székelyek bármikor is a magyartól különböző nyelvet beszéltek volna, s tárgyi kultúrájuk sem tér el a magyartól, jóllehet a székelyek idegen eredete esetén mindkét jelenség elvárható lenne. Az ellentmondások jól érzékelhetők tehát, s feloldásukra több elmélet született. Ezek közül ma három tűnik a leginkább megalapozottnak. Azok a kutatók, akik a történeti adatokat részesítik előnyben, úgy vélik, hogy a székelyek ősei a volgai bolgár-törökök **eszkil** törzsének azon töredékeiben keresendők, amelyek még a kelet-európai sztyeppén csatlakoztak az ősmagyarsághoz, s utóbb – viszonylag gyorsan – beolvadtak abba. Mások a nyelvészeti és régészeti megfigyelésekre hivatkozva azt tartják, hogy a székelység különböző magyar csoportokból szerveződött egységbe, s csak határőri szolgálatuk és ezzel

nyilvánvaló összefüggésben álló peremvidéki településterületük elkülönülése miatt alakult ki másodlagosan az a képzet, hogy önálló etnikumot alkotnának. A harmadik nézet a „kettős honfoglalás” néven ismertté vált elmélet keretein belül keresi a választ a székelyek eredetének kérdésére. A „kettős honfoglalás” teóriája röviden és erősen leegyszerűsítve abban összegezhető, hogy Árpád 895-ben beköltöző magyarjai a Kárpát-medencében már jelentős számú magyar nyelvű népességet találtak. Ezek a „korai magyarok” annak a 670 táján ide költöző népességnek lennének az utódai, melyet a korábbi kutatás „kései avarok”-ként tartott számon. Az elmélet erősen megosztja a tudományos közvéleményt. Az ma már általánosan elfogadott, hogy 670 körül valóban egy új etnikum jelent meg a Kárpát-medencében, s az is mindinkább bebizonyosodni látszik, hogy ennek utódai – függetlenül attól, hogy valóban magyarul beszéltek-e vagy sem – jóval nagyobb számban érték meg a 9–10. század fordulóját, mint azt korábban feltételezni volt szokás. Az is nehezen vitatható, hogy a székelyek eredete kapcsán felmerülő ellentmondások feloldásának legegyszerűbb módja az lenne, ha feltételeznénk, hogy a székelyek elődei – részben vagy egészben – ezen „korai magyarok” voltak. Ez ugyanis egyszerre adna választ arra, hogy miért beszéltek a székelyek magyarul (mert magyarok voltak), s miért tekintették mégis külön népnek őket (mert nem Árpád magyarjaival együtt költöztek be a Kárpát-medencébe). Ez a megoldás ugyanakkor összhangban állna a középkori magyar történetírók, Anonymus és Kézai Simon, azon állításával, mely szerint a székelyek már a Kárpát-medencében éltek Árpád honfoglalása idején – mint Anonymus írja: „korábban Attila király népe voltak” –, s itt csatlakoztak a magyarokhoz. Bármily tetszetős is egy efféle vélekedés, nem feledhető, hogy csupán hipotézisek sorozata. A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy éppen a legalapvetőbb tételt, a „késő avarok” magyar nyelvűségét – azaz „korai magyar” voltát – nem sikerült eddig minden kételyt eloszlatóan igazolni. Amíg ez nem történik meg, sem a „kettős honfoglalás” elméletét, sem a székely eredetkérdés abba beillesztett megoldását nem lehet többnek tartani, mint egymásra épülő feltevések láncolatának.

Akármi is bizonyul majd a további kutatások során a székely eredetkérdés megoldásának, az bizonyos, hogy a székelyek legkésőbb a honfoglalás idején már a magyarsággal együtt éltek. Kiváltképpen a határvédelemhez kapcsolódó katonáskodó életmódjuk is kétségtelennek tekinthető, mint ahogy az is, hogy mai lakóhelyükre, a róluk elnevezett Székelyföldre, csak az Árpád-kor második felében költöztek. Az Árpád-kor folyamán az ország számos pontján van tudomásunk székelyek jelenlétéről. A nyugati határszél – Pozsony, Moson vidéke és az Őrség – valamint Szabolcs és Baranya megyék mellett a legjelentősebb korai székely településterületnek Bihar megye, azon belül is a Sebes-Körös partján, Váradtól keletre

fekvő Telegd környéke tekintendő. Erdélyben először a 13. század elején említenek székelyeket, de feltehető, hogy a Marostól és a Küküllőktől délre még a 12. század első felében létesültek az első székely határőrtelepek. A mai Székelyföld megszállása a 12. század közepe után indulhatott meg, az ország különböző részein élő székelyek összetelepítése révén. Az udvarhelyi székelyek alighanem Biharból érkeztek, hiszen sokáig Erdélyben is „telegdi székelyek"-ként emlegették őket, a sepsi, orbai és kézdi székelyek lehettek az említett dél-erdélyi korai telepek lakói, míg a későbbi Marosszékben élő székelyek beszéde feltűnő hasonlatosságot mutat a nyugati határszél nyelvjárásaival. A területileg összefüggő tömböt alkotó Székelyföld mellett Erdély egy más pontján is székelyek telepedtek meg: V. István király az Aranyos folyó mellett a tordai ispánság egy részét kézdi székelyek egy csoportjának adományozta.

A székelyek, legalábbis erdélyi megtelepedésüket követően, külön ispánságba szervezve éltek, melyre nem terjedt ki az erdélyi vajda fennhatósága. A **székelyispán** *(comes Siculorum)* tisztségét először egy 1235. évi oklevél említi. Viselőjét a király nevezte ki, de soha nem a székelyek közül. Feladatai épp oly összetettek voltak, mint általában az Árpád-kori ispánoké: katonai, bíráskodási, gazdasági és igazgatási hatáskörök együttesen jellemezték. A székely ispánság ily módon nem valamiféle autonóm önkormányzat volt, hanem – hasonlóan a besenyőkéhez – olyan etnikai különkormányzat, melynek joghatósága azokra terjedt ki, akik a „székely jog" szerint éltek, tehát székelyek voltak. Önkormányzati jelleggel azok a **széknek** nevezett, s vélhetően a 14. század első felében kialakított igazgatási egységek rendelkeztek, amelyek a székelyek kisebb települési vidékeire terjedtek ki. A Székelyföldön hat szék alakult ki (Telegd- – később: Udvarhely- –, Maros-, Csík-, Sepsi, Orbai és Kézdi szék), az Aranyos folyó mellett pedig egy hetedik (Aranyosszék). A székek vezetői a **hadnagy** és a **székbíró** voltak. E tisztségeket a vélhetően nagymúltú és egészen az újkorig létező székely nemek és ágak rendje szerint töltötték be, s ily módon a székelyispánnak ebbe nem volt beleszólása.

Ugyanez a nemzetségi szervezet a föld birtoklásában is döntő szerephez jutott. A megszállt területeket a székelyek az említett nemek és ágak szerint osztották fel egymás között, s a közösség minden tagja részesedett belőle. Eleinte az állattenyésztés lehetett a székelyek körében a fő gazdasági tevékenység. A sajátos székely adófajta, a királynak bizonyos alkalmakkor – az uralkodó koronázása, házassága és első fiának születése számított ilyennek – járó „ökörsütés" állatadó volt, s szintén az állattenyésztés jelentőségét mutatja, hogy IV. László 1289-ben nem csak hadi érdemeikre való tekintettel erősítette meg az aranyosi székelyeket területük birtokában, hanem azért is, mert nyolcvan lovat adtak neki. A földművelés szerepe csak a 14. századra növekedett meg jelentősebb mértékben. A föld-

közösség egyik következményeként a székelyek körében nem alakult ki sem nemesség, sem annak alávetett parasztság, bár a vagyoni és társadalmi differenciálódás a középkor későbbi századaiban már jól érzékelhető. A sajátos székely jogszokások közé tartozott, hogy fiúgyermek hiányában a leány(ok) örökölt(ek) apjuk után, s ha egy rokonság kihalt, javai nem a királyra, hanem a közösségre szálltak.

13. A nyugati bevándorló

„Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy törvényű ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratúan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak." Szent István király oktatja e szavakkal fiát, Imre herceget a hozzá intézett Intelmeiben. Az államalapító tetteivel is példát mutatott kiszemelt örökösének: uralkodása alatt új lendületet vett az idegenek már korábban megindult bevándorlása. Bár a szöveg általában beszél „jövevények"-ről, a történelmi helyzet ismeretében nem sok kétség férhet ahhoz, hogy István mindenekelőtt a Nyugat országaiból érkezők befogadását ajánlotta fia figyelmébe. Az állam- és egyházszervezés munkájában István valóban nem nélkülözhette a nyugati papok és szerzetesek vagy éppen az előkelő fegyveresek közreműködését. Érkeztek is szép számmal, de még többen jöttek a nyugati társadalom alacsonyabb rangú rétegeinek képviselői közül: iparosok, kereskedők, kiváltképpen pedig földművesek. Az országban ekkor és még jó ideig nem volt nehéz lakatlan vagy gyéren lakott területeket találni, jutott tehát hely bőséggel a letelepedni akaróknak. A Kelet-Európát leíró ismeretlen még a 14. század elején is úgy találta, hogy bár Magyarországon „megszámlálhatatlan falu található ..., mégis ... kiterjedése miatt az említett ország teljesen pusztaságnak tűnik". Márpedig az üres földek jövedelmet sem hoznak, érthető tehát, hogy az Árpádok mindig örömmel fogadták az erdők irtására, a szűzföldek feltörésére vállalkozó jövevényeket.

A betelepedés persze, a dolog természetéből adódóan, kölcsönös hajlandóságot tételez fel, s a jelek szerint, ez meg is volt. A gyakran éhínségektől sújtott, olykor pedig a prosperitás rövid időszakait követő túlnépesedéssel küzdő Nyugat-Európa népei szívesen próbáltak szerencsét a Magyar Királyságban. Az elég valószínű, hogy a Nyugat peremén formálódó ország meglehetősen idegen, barbár világnak tűnhetett a számukra, de a kényelmetlenségekért bizonnyal méltányos kárpótlást kínált a kiaknázásra váró természeti javak bősége, s a megbecsülés, amellyel a betelepülőket fogadták. Ezzel magyarázható, hogy az Árpád-kor folyamán újabb és újabb hullámokban érkeznek az országba nyugati betelepülők.

13/1. A vendégek és jogaik

A beköltözőket magyarul **vendégeknek**, latinul *hospes*eknek nevezték. A királyság első két századában gyakorlatilag kivétel nélkül az uralkodó birtokain telepedtek meg, aminek két oka volt. A lakatlan, benépesítést igénylő területek nagy része eleve az Árpádok kezén volt, s az ismeretlen környezetbe került jövevények védelemre szorultak, amit megint csak a király biztosíthatott számukra. Éppen ez a védelem volt a központi eleme a magyarországi társadalomban elfoglalt sajátos helyzetüknek: idegenek voltak ugyan, de nem szabadon kifosztható és megölhető ellenségek, hanem „vendégek", akiknek jogai – és védelmezőjükkel szemben kötelezettségei – voltak. Jellemző példaként említhető az a történet, amelyet Szent István ún. kisebb legendája és Hartvik-féle életírása tartott fenn. E szerint amikor bizonyos besenyőket a király valamiféle szolgái – meglehet, hogy határőrök – megtámadtak, kifosztottak és részben megöltek anélkül, hogy erre azok okot adtak volna, István a bűnösöket felakasztatta. A szigor magyarázata Hartvik indoklásából derül ki: „ezt hihetőleg az igazság szeretetéből tette ..., mivel azt akarta, hogy országa minden vendégnek nyitva álló menedéket nyújtson, így mindenkinek szabad bejárása legyen; ha akárki lép be, senki se merje megsérteni vagy zaklatni valamiben." Bár felmerült, hogy az epizód valójában az 1050-es évekre és I. Andrásra vonatkozna, a történet annyira egybevág az Intelmekben olvasható tanácsokkal, hogy nincs ok kétségbe vonni Szent István személyéhez tartozását.

Az idézett példában ugyan besenyők szerepelnek, maga a vendégjog azonban elsősorban a nyugatról bevándorló telepesekhez kapcsolódott. E jogok első fennmaradt dokumentuma a (sáros)pataki királyi hospesek javára szól. Az oklevelet Imre király adta ki 1201-ben, s a 13. század folyamán számos más hospes-közösség nyert el hasonló kiváltságlevelet. Az ezekből kibontakozó kép szerint a vendégek legalapvetőbb joga az volt, hogy saját szokásaik szerint élhettek új hazájukban is. Ennek biztosítása érdekében korlátozott önkormányzattal rendelkeztek, ami ugyan nem mentesítette őket a megyésispán vagy a szerepét tekintve annak megfelelő királyi tisztségviselő joghatósága alól – ő ítélkezett a büntető pereknek megfelelő ún. „nagyobb ügyek"-ben –, de megteremtette a lehetőségét annak, hogy a közösség tagjai között támadó „kisebb ügyek"-ben – ezek mai fogalmaink szerint a polgári pereknek felelnek meg – a maguk közül választott bíró ítélkezzen. A kiváltságok egy más csoportja a hospesek személyes szabadságait érintették, feljogosítva őket az ingó és ingatlan vagyon szerzésére, a megszerzett javak elidegenítésére és az örökösöknek való hátrahagyására, örökös nem léte esetén pedig biztosították a végrendelkezés szabadságát. A vendégtelepes az általa megművelt

föld után adókkal és szolgáltatásokkal tartozott, ám ezek részint pontosan, részint kedvezményesen megszabott mértékűek voltak. Nem ritkán további gazdasági kiváltságokban részesültek a hospesek: vásárt tarthattak s a közösség kereskedéssel foglalkozó tagjai vámmentességet élveztek.

A vendégtelepesek közül sokan „olaszok" voltak, ám nem a szó mai értelmében. Az **olasz** népnév, mely latin nyelvű forrásainkban *Latinus* formában szerepel, a kor magyar nyelvében az újlatin nyelveket beszélő népek gyűjtőneve volt, s ilyen formán épp úgy jelenthetett franciákat és vallonokat, mint itáliaikat. A Patak környékén élő hospesek egy része vallon lehetett, miként az Árpád-kori „olaszok" többsége is. Patak vidékén több vallon településről tudunk, melyek közül a mai Bodrogolaszi, Olaszliszka és Tállya (az ófrancia *taille* „irtás" szóból) nevében is őrzi egykori vallon lakóinak emlékét. Bizonyosra vehető, hogy az utóbb oly nagy hírnévre szert tett hegyaljai szőlőművelés alapjait ezek a vallon telepesek vetették meg. Az Árpád-kori Magyarország számos más területén is találkozunk „olaszok"-kal. Vallonok éltek az Eger-patak völgyének néhány településén és a Szerémségben, ahol különösen a magyarul Nagyolaszinak mondott, latinul *Franca Villa*nak írt helység és az ahhoz közeli Eng számított jelentősebb vallon településnek. A szerémségi vallonok egyébként a hegyaljaiakhoz hasonlóan jeles szőlőművesek voltak. Míg a tokaji az újkorban vívta ki ma is meglévő rangját, a középkorban a szerémségi volt a leginkább keresett és a legdrágább bor. Vallon és itáliai „olaszok" bukkannak fel Bihar megye több pontján, mindenekelőtt a Váradhoz kapcsolódó két településen, Olasziban és Velencében, de éltek vallonok Baranyában és Erdélyben is.

Kétségtelennek tekinthető, hogy a vallon telepesek bevándorlása már a 11. században megindult. Egy 15. században lejegyzett hagyomány úgy tudja, hogy az éhínségtől sújtott Liège-ből költözött volna egy csoportjuk Magyarországra, ami ha nem is lehetetlen, de a forrás hitelessége megkérdőjelezhető. Sokkal megbízhatóbbnak látszik az a 12. századi adat, mely szerint az 1047-ben, egy belháború során elpusztított Verdun városából elmenekült kanonokok Magyarországon találtak új hazára. A 11. század közepén ugyanis feltűnően nagy számban találunk vallon származású főpapokat a magyar egyházban, közéjük tartozik Leodvin, az első ismert bihari püspök. Ő és társai esetenként ellátogattak szülőföldjükre, s indokoltnak tűnik arra gondolni, hogy hívásukra érkezhettek az első vallon telepesek. Tény mindenesetre, hogy Nagyolaszi már 1096-ban feltűnik forrásainkban, s az 1092. évi szabolcsi zsinat is külön intézkedik az országban élő latinokról előírva, hogy a magyarok szokásai szerint böjtöljenek. „Ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni" – mondja a zsinat határozata – „ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit itt szereztek, hagyják itt". Ez az utóbbi megjegyzés

arra enged következtetni, hogy a magyarországi latinok között már ekkor is szép számmal lehettek kereskedelemmel foglalkozó városlakók.

13/2. Szászok Erdélyben és a Szepességben

Az ófranciát beszélő vallonok mellett a Nyugatról érkező betelepülők legjelentősebb csoportja **németajkú** volt. Magyarországon eleinte több-kevesebb következetességgel származási helyük szerint különböztették meg őket, s így szerepelnek forrásainkban flamandok *(Flandrenses)*, dél- és észak-németországiak *(Teutonici* illetve *Saxones)*, s csak utóbb terjedt el az általánosító „szászok" elnevezés. A németajkú vendégek betelepülése szintén korán megindulhatott. Vannak adatok, melyek arra vallanak, hogy a 10–11. század fordulója táján Szent István felesége, a bajor Gizella kíséretében nem csak egyháziak és előkelő fegyveresek költöztek be az országba, de parasztok és kézművesek is. A bevándorlás a 11. század második felében is folytatódhatott s erre utalhat a mai Beregszász középkori Lampertszásza neve, mely minden bizonnyal annak emlékét őrzi, hogy az első „szász" vendégeket Szent László király öccse, Lampert herceg telepítette le a beregi királyi uradalomban. Legkésőbb a 12. századra alakulhatott ki Újvár megyében a királynék vizsolyi ispánsága, melynek tíz falujában német telepesek éltek.

Az Árpádok Magyarországnak számos pontján találkozunk a németajkú vendégek nyomaival, két területen ugyanakkor – Erdélyben és a Szepességben – nagyobb területi tömböket kialakítva telepedtek meg. Az **erdélyi szászok** első csoportjai a 12. század derekán, II. Géza király hívására költöztek be Dél-Erdélybe, a későbbi **Nagyszeben**, Újegyház és Nagysink környékére, ahol az addig ott élő gyér magyar, székely és szláv lakosság kitelepítésével biztosítottak helyet a számukra. A „szászok", mint az nyelvjárási sajátosságaik alapján gyanítható, főként a Rajna és a Mosel vidékéről érkezhettek, de feltűnnek közöttük vallonok is. A vendégek nyilván már betelepülésük idején a vendégjog szerint éltek s bizonyos, részleteiben nem ismert kiváltságokban részesültek. Egyházigazgatási különállásuk a szebeni prépostság 1191. évi létrehozásával intézményesült, mely prépostság a területileg illetékes erdélyi püspök helyett közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott. Ezen legkorábbi, a szászok által utóbb Óföldnek *(Altland)* nevezett terület folyamatosan gyarapodott. A 12. század második felében a vele keletről és nyugatról szomszédos vidékeket is szászok szállták meg, s a 13. század első negyedének végén a dél-erdélyi szász településterület már Szászvárostól

Barótig húzódott. A század későbbi évtizedeiben további települések létesültek az Altlandtól északra, a küküllő-menti **Medgyes** környékén.

A Szeben vidéki beteleplüléssel egyidőben jelenhettek meg a szász vendégek az észak-erdélyi **Radna** környékén. Radna mellett jelentékeny ezüstbányák működtek a tatárjárás előtt, maga a telepítés is alighanem a lelőhelyek kitermelésével lehetett kapcsolatban. Még a 12. század vége előtt költözhettek szászok a Radnától délnyugatra eső **Beszterce** vidékére, s a besztercei szászok egy csoportjának kirajzása hozhatta létre Doboka és Torda megyék határán a néhány faluból álló, utóbb **Királyi** néven ismert kerületet. Mindhárom észak-erdélyi szász vidék a királynénak adózott 1264-ben, s ekkor úgy tudták, hogy ez a helyzet régtől fogva fennáll.

A 13. század elején Dél-Erdély egy újabb vidéke népesült be szászokkal. II. András király az Erdély dél-keleti szegletében lévő **Barcaságot** – a mai Brassó környékén elterülő kisebb medencét – 1211-ben a Szentföldről kiszorult Német Lovagrendnek adományozta. A döntést egyértelműen a határvédelem szempontjai határozták meg; András a lovagoktól remélte az Erdélyt gyakori betöréseikkel zaklató kunok távoltartását a határvidéktől. Reményeiben nem is kellett csalatkoznia, a Német Lovagrend erejéből még bizonyos kunországi területek ellenőrzés alá vonására is tellett. Katonai feladataik ellátása mellett a lovagok hozzákezdtek a nekik átengedett terület benépesítéséhez, s szolgálataik fejében meglehetősen széleskörű kiváltságokat kaptak. A király és a rend együttműködése ennek ellenére sem volt zavartalan. A lovagok egyre-másra túllépték a kiváltságaikban biztosított jogaikat, s ezért II. András már 1222 előtt összeütközésbe került velük. A nézeteltéréseket ekkor még sikerült tisztázni, 1225-re azonban újból elmérgesedett a helyzet. András arra gyanakodott, hogy a lovagok függetleníteni akarják magukat a Magyar Királyságtól, s ezért haddal vonult ellenük kiűzvén őket az országból. A Szentszék a konfliktusban a Német Lovagrend oldalára állt, ám a pápák hasztalan szorgalmazták a lovagok visszafogadását. II. András kitartott elhatározása mellett, s hogy a döntését megalapozó gyanú nem lehetett teljesen alaptalan, azt a későbbi fejlemények igazolják. A távozásra kényszerülő Német Lovagrendet ugyanis Konrád, az észak-lengyelországi Mazóvia hercege telepítette le országában a pogány balti népek elleni védelmül, ám a lovagok csakhamar valóban önálló államot alapítottak a Baltikumban. A Barcaságból ugyanakkor II. András csak a lovagokat távolította el, az általuk behívott német telepesek háborítatlanul megmaradhattak otthonaikban.

A szászok betelepülése nem csak etnikai szempontból rajzolta át az Árpád-kori Erdély térképét, de igazgatási tekintetben is. Dél-Erdély egésze eredetileg az óriási kiterjedésű Fehér vármegye területéhez tartozott. A Gyulafehérvárott székelő ispán – az erdélyi vajda – területi joghatósága a 12. század közepén meginduló be-

és áttelepítések következtében Dél-Erdély jelentős részéből kiszorult. II. András 1224-ben kiadott kiváltságlevelének, a nevezetes **Andreanum**nak az értelmében a Szászvárostól Barótig terjedő szász területek közös, a vármegyéktől elkülönülő irányítás alá kerültek. Az így kialakított szebeni ispánság nem önkormányzatot biztosított a szászok részére, hanem eredetileg épp oly etnikai alapon szervezett különkormányzat volt, mint a besenyőké. A szebeni ispán nem a szászok közösségét, hanem a királyi hatalmat képviselte, s a tisztség viselői a magyar előkelők közül kerültek ki. Szebeni ispánként kezdte karrierjét a későbbi nagyhatalmú oligarcha, az Aba nembeli Amadé is. Más kérdés, hogy az erdélyi szászok 15. században valóban kifejlődő önkormányzatának alapjait részben éppen az Andreanum vetette meg, egyebek mellett azzal, hogy a király kötelezettséget vállalt a szászoknak átengedett vidék etnikai egységének megőrzésére. Ezzel az uralkodó lemondott arról, hogy a szászok közösségéhez nem tartozó idegeneknek adományozzon földet a szászok területén, s arról is, hogy az örökös nélkül elhalt szászok földjét királyi felségjoga alapján birtokba vegye. A Német Lovagrend elűzése után a szebenihez hasonló ispánsággá alakult át a Barcaság is: az első brassói ispánt 1288-ban említik forrásaink. A szászok erdélyi megjelenésével függött össze az ország különböző vidékein élő székelyek összetelepítése a mai Székelyföld területén, ahol a Fehér megyétől, illetve az erdélyi vajdai hatalomtól szintén független székely ispánság jött létre. A székelyek egy része Medgyes környékéről érkezhetett a Székelyföldre, s ez magyarázza, hogy a szászokkal viszonylag későn betelepülő medgyesi részek egészen 1402-ig a székelyispánok fennhatósága alá tartoztak. A három észak-erdélyi szász településterület részint Szolnok, részint Doboka megyéből kiszakadva nyerte el ispáni szervezetét: külön ispánja volt Radnának és – Királyival együtt – Besztercének. Az Árpád-kor folyamán az említett, az erdélyi vajda hatalma alól kivett ispánságok voltak a szászok igazgatásának az intézményei. A később oly jellemző s egészen 1876-ig fennálló igazgatási egységek, a székek kialakítására csak 1324 után került sor.

Az Erdélyben új hazára lelő szász vendégek – a radnai bányászokat kivéve – kifejezetten földművesek voltak. Csak a későbbi gazdasági és társadalmi fejlődés eredményeként alakult ki az a helyzet, hogy a szászok legjelentősebb települései városokká alakultak. Az Árpád-kor folyamán csupán Szeben, Brassó, Beszterce és Radna érte el ezt a szintet. A paraszti népesség vezetői a sajátos társadalmi csoportot alkotó **gerébek** *(Gräve)* voltak. A gerébek bíráskodtak alsófokon a szász falvak népe felett, s a szászok közössége katonaállítási kötelezettségének a gerébek hadbavonulása által tett eleget. A gerébek ugyanakkor, maguk is tagjai lévén a közösségnek, nem voltak földesurai a szász parasztoknak, s hasonló életmódjuk ellenére, az erdélyi magyar nemességtől is megkülönböztették őket. Jónéhány

gerébcsalád utóbb birtokokat szerzett a Szászföldön kívül, s rokoni kapcsolatokat alakítva ki a magyar nemességgel, beolvadt abba. Ilyen gerébek voltak azok a Vízaknán birtokos Alárd-fiak, akik két lázadás vezetőiként váltak hírhedtté. (A rokonságon belül előforduló nevek alapján ítélve egyébként a család a szászok közé települő vallonok közül eredhetett.) Az első lázadásra az adott okot, hogy Péter erdélyi püspök ki akarta terjeszteni egyházi joghatóságát a szebeni szászokra is, s a törekvéseivel szembehelyezkedő vízaknai Alárd gerébet kivégeztette. Alárd bosszúra szomjas fia, Gyán (János) a szászok élére állva 1277 februárjában megrohanta a püspök székvárosát, Gyulafehérvárt, a várost kirabolta s a székesegyházat rágyújtotta az odamenekült papokra és városiakra. Ezen Gyán unokaöccse volt az a Péter fia Henning, aki 1324-ben I. Károly erdélyi vajdája, Szécsényi Tamás ellen támadt, s akinek lázadását csak a kunok igénybevételével sikerült megfékezni.

Az erdélyiekhez hasonló, jelentősebb „szász" településterület formálódott ki az Árpád-kor folyamán a mai Szlovákia északi részén elterülő Szepesi-medencében. A Hernád és Poprád folyók völgyeinek felső szakaszát felölelő **Szepesség** eredetileg a Magyar Királyság gyéren lakott határvidékeinek egyike volt, melynek területe kezdetben Gömör és Borsod megyékhez tartozott. A vidék benépesülése a 12. század folyamán indulhatott meg, részint a szomszédos Lengyelországban lakó szlávok spontán beszivárgásával, részint az ország belső területeiről kirajzó népfelesleg idevándorlásával. Feltehető, hogy az első németajkú telepesek sem külországokból, hanem Abaúj felől érkeztek a Szepességbe, talán éppen a vizsolyi németek közül. Miként Erdélyben, itt is megtalálhatók a nyomai annak, hogy a „szász" telepesek között újlatin nyelveket beszélő „olaszok" éltek. A **szepesi szászok** tatárjárás előtti történetét a forrástalanság homálya borítja, a 13. század második felétől megszaporodó adataink alapján azonban joggal lehet arra következtetni, hogy első telepeik már 1241 előtt, még a 12. században kialakultak. A tatárok a Szepességben is jelentős pusztítást vittek véghez, s a szepesi szász közösség megizmosodása a tatárjárást követő telepítések következménye. Az újonnan érkező vendégek a német nyelvterület több pontjáról származtak. Voltak köztük türingiak és bajorok épp úgy, mint sziléziaiak, de legnagyobb részt „igazi" szászok lehettek, hiszen a szepesi szászok 14. században rendszerezett és írásba foglalt szokásjoga – a Zipser Willkür – a szászországi német joggal állt rokonságban. A tatárjárás után – elsősorban a királyi adományok révén kialakuló világi nagybirtok urainak telepítőakciói folytán – a lengyel, morva és cseh területekről érkező szlávok betelepülése is új lendületet vett. A szepességi nagybirtokosok egy része egyébként éppen a szászok közül származó, ám idővel magyar nemességet szerzett családok soraiból került ki. E csoport legismertebb képviselői minden

bizonnyal az észak-szepességi adománybirtokaikat Lengyelországból és Halicsból betelepítő Görgeyek.

A szepesi szászok jogait és kötelezettségeit 1271-ben foglalta egy, az Andreanumhoz hasonló kiváltságlevélbe V. István király. A szászok már ezt megelőzően is önálló ispánságba szervezve éltek, a régibb történeti irodalomban többnyire „szász gróf"-ként emlegetett ispánjukra 1257-től kezdődően vannak adataink. Az 1271. évi kiváltságlevél megadta a szászoknak ispánjuk megválasztásának jogát, önkormányzatuk azonban, hasonlóan az erdélyi szászokhoz, így sem volt teljes: a szászok ispánja ugyanis a „nagyobb ügyek"-ben csak Szepes megye ispánjával együtt ítélkezhetett. V. István vadászati és halászati jogokkal is felruházta a szászokat, ám ennél értékesebb kiváltságot jelentett a bányászat szabadsága. A Szepesség déli részén, Igló és Gölnic környékén ugyanis számottevő érclelőhelyek rejtőztek a föld alatt, s ezek feltárása a 13. század második felében az ország egyik legfontosabb bányavidékévé tette a Szepességet. A szászok meghatározott számú katona kiállításával, szállásadással és földjük használata fejében földbérrel *(terragium)* tartoztak a királynak, más adók alól ugyanakkor mentesek voltak. A kiváltságlevelet 1317-ben újította meg I. Károly király, s ez alkalomból kiállított oklevele felsorolja a szepesi szászok településeit. A 43 nevet tartalmazó listán ott szerepelnek olyan jelentősebb helységek is, amelyek már messze kiemelkedtek az egyszerű szász telepesfalvak sorából, mint az 1269-ben városi rangot kapott Késmárk és a már 1271-ben a szászok lakta vidék fő városaként *(civitas provincie capitalis)* emlegetett Lőcse. Ez utóbbi azonban csak a 14. században nyeri majd el városi kiváltságlevelét.

13/3. A városok születése

Az országban bőséggel fellelhető feltöretlen földek és feltárásra váró érclelőhelyek a nyugati bevándorlóknak csak egy – igaz, nagyobbik – részét vonzotta. Mások a lakatlan területekkel szemben a népesebb településeket részesítették előnyben. A kereskedelemmel vagy kézművességgel foglalkozóknak a város, ez a sajátos településtípus volt a természetes közegük, s az Árpádok Magyarországán épp úgy a Nyugatról érkező vendégek ezen csoportja játszott fő szerepet a városok kialakulásában, mint a szomszédos Cseh- és Lengyelországban.

A középkori város mibenlétének meghatározása közel sem olyan egyszerű, mint ahogy azt az első pillantásra gondolnánk, jóllehet az érett középkor nyugat-európai városa kétségtelenül rendelkezett néhány jellegzetes sajátossággal. Ezek

legfontosabbika, hogy a város olyan település, melynek lakói a földrajzi környezetükben élőktől eltérő jogok („városi kiváltságok") szerint élnek, s ezek élvezete a városlakókat („polgárok") jogi közösséggé egyesíti. A város jellemző vonásai közé tartozik, hogy a településen viszonylag jelentős létszámú népesség koncentrálódik, s a polgárok tekintélyes hányada nem mezőgazdasági jellegű foglalkozást űz. A város a helyi és a távolsági kereskedelem csomópontja, vásárain találnak vevőre a kézművesek termékei, a közeli falvak terményei és a messzeföldről hozott árucikkek. A város gyakran az egyházi vagy a világi igazgatás központja is egyben. Részben ezzel, részben a népességkoncentrációval magyarázható, hogy a városokban rendszerint több plébánia látja el a polgárok lelki gondozását, s általában más egyházi intézmények is létesülnek a településen vagy annak közvetlen szomszédságában. Ez a körülmény a középkor viszonyai között aztán azzal a természetszerű következménnyel jár, hogy a város kulturális centrumként szintén környezete fölé magasodik. Végezetül, de nem utolsó sorban, a város építészeti megjelenésében is világosan elkülönül az egyéb településektől, kiváltképp akkor, ha védelméről városfal gondoskodik. Mindezen jellemzők térben és időben történő egymásra rétegződése számtalan változatot hozott létre, s bár regionális és egyéb tényezők figyelembevételével jónéhány várostípus megkülönböztethető, valójában azért minden egyes város egyedi jelenségnek tekinthető.

Az előzőekben vázlatosan előszámlált sajátosságok a nyugat-európai városokat jellemzik, s ezt azért érdemes még egyszer hangsúlyozni, mert Kelet-Európában vagy az iszlám világban szintén voltak olyan települések, melyek a város társadalmi és gazdasági funkcióit látták el, nem rendelkeztek ugyanakkor a nyugat-európai típusú városok kiváltságlevelekben biztosított önkormányzatiságának még csak az elemeivel sem. Ennek ellenére nehéz lenne megtagadni Konstantinápolytól és Kijevtől vagy akár Bagdadtól a város minősítést.

Ami mármost az Árpádok Magyarországának városait illeti, szembetűnő különbség mutatkozik a királyság első két évszázada és a 13. század között. A 13. században, annak is inkább a tatárjárást követő évtizedeiben jelennek meg forrásaink között az egy-egy településnek városi jogokat biztosító kiváltságlevelek, melyek a magyar városfejlődést a városiasodás nyugat-európai típusához kapcsolták. Az önkormányzattal rendelkező, nem csak funkcionális, de jogi értelemben is városnak tekinthető települések kialakulása nem nélkülözött bizonyos előzményeket. Ezek sorában azonban – ellentétben Nyugat-Európa egyes területeivel – nem számolhatunk az egykori Római Birodalom városainak továbbélésével, jóllehet a Dunántúl és Erdély Pannonia ill. Dacia provinciákhoz tartoztak. A népvándorlás évszázadait sem a római városok, sem azok népessége nem vészelte át Kárpát-medencében, s így a római kor örökségeként csupán romok maradtak az Árpádok

országára. A magyar várostörténet kezdetei más forrásokból táplálkoztak, olyanokból, amelyeket az ezredforduló körüli évtizedektől kezdődően kiformálódó Magyar Királyság belső fejlődése fakasztott.

A 12. század közepén néhány évig Magyarországon élő arab utazó, Abu Hámid, beszámolójában úgy fogalmazott, hogy Magyarország „78 városból áll". Más forrásaink a – többségükben megyékkel összekapcsolt – ispánságok számát teszik 70 körülire, s így feltehető, hogy Abu Hámid az ispánsági központokat tekintette „város"-nak. Tovább táplálja ezt a gyanút két körülmény. Az országot Abu Hámid kortársaként leíró Idríszi szintén úgy nyilatkozik, hogy Magyarországnak „sok városa van", s amikor ezek jó részét előszámlálja, a felsorolásban valóban rendre az ismert ispánsági központok nevével találkozunk. Nem feledhető ugyanakkor az sem, hogy a magyar „város" szó az iráni eredetű „vár" származéka, s voltaképpen „váras hely"-et jelent. Az összefüggésre a másik oldalról, de hasonló egyértelműséggel mutat rá az a körülmény, hogy az utóbb „város" értelemben használt latin *civitas* szó eredetileg „vár" jelentésben élt a magyarországi latinságban. Mindezek alapján okkal gondolhatunk arra, hogy a jogilag is kiváltságolt, nyugati típusú városok kialakulása előtti korszakban elsősorban a várispánsági központokkal számolhatunk városias jellegű településekként.

Ez persze, korántsem véletlen, az ispánsági központok valóban rendelkeztek számos olyan jellemzővel, amelyek a városiasodás folyamatát elősegítő tényezőkként ismertek. Az ispánsági központ magától értetődően a világi igazgatás helyi egységeinek centruma volt. Esztergom és Székesfehérvár ezen túlmenően az Árpádok székvárosának számított, s ráadásul Esztergomban székelt az ország első érseke, miként püspöki székely volt néhány más ispánsági központ – pl. Veszprém, Győr vagy Nyitra – is. Az ispánsági központok általában hadi utak csomópontjain létesültek, mivel azonban ezek az utak egyszersmind a kereskedelem ütőerei voltak, a központok nem csak katonai, hanem forgalmi szempontból is kedvező fekvésűeknek minősültek. Az ispánsági központokban megépült várak alkalmasak voltak arra, hogy védelmezzék és ellenőrizzék a kereskedelmi forgalmat, s aligha véletlen, hogy az ispánsági központok egyúttal vásáros helyek is voltak, mégpedig már a legkorábbi időktől fogva. A várak közvetlen közelében több-kevesebb, eredetileg önálló településnek számító **„váralja"** *(suburbium)* alakult ki, melyek lakóinak zöme az ispánság vagy a püspökség szolganépei közé tartozott, s tekintélyes hányaduk különböző kézműves termékek előállítására volt kötelezve. Az már az említett körülmények logikus következménye, hogy ezek a váralja-települések nagy vonzerőt gyakoroltak a szabad iparosokra és kereskedőkre. Előszeretettel telepedtek meg ezeken a helyeken zsidó és izmaelita, kisebb számban örmény kereskedők, sajátos keleties színezetet kölcsönözve némely

váraljának. Nemkülönben korán jelentek meg a váralják lakói között a Nyugatról betelepülő vendégek, s az általuk képviselt hospeselemet ott találjuk a legtöbb ispánsági központ váralja-településein, még olyan viszonylag jelentéktelen helyeken is, mint amilyen Hont vagy Szolgagyőr (Galgóc) volt.

A vár és a közelében fekvő, mind jogi, mind településszerkezeti szempontból széttagolt váralják halmaza alkotta az ispánság központok többségét. A településtípus legérzékletesebb példáját Esztergom kínálja. „Ez Magyarország fő városa, ennek, legnagyobb a kiterjedése, a legtöbb épülettel, a legtöbb lakossal és a legáltalánosabb jóléttel bír. Itt van a királyi palota és Magyarország királyainak kormányzóhelye" – jellemzi Idriszi a települést. Az okleveles adatok mindenben megerősítik Idríszi tudósítását, még a leírás első pillantásra leginkább meglepőnek tűnő pontját, Esztergom nagy kiterjedését illetően is. A középkori város viszonylag kicsiny településként él képzeletünkben, s ez többnyire a valóságban is így volt. Esztergommal kapcsolatban azonban tudni való, hogy az Árpád-korban a várral együtt nem kevesebb, mint 21 településrészből állt össze, melyek – bár önálló nevük is volt – együttesen alkották a mai városnál jóval nagyobb kiterjedésű, „kerület"-nek *(districtus)* is mondott Esztergom egészét. Az igazgatási központ a Várhegyen magasodó vár volt, ennek falain belül épült meg a királyi és az érseki palota, a székesegyház valamint a káptalan. A Várhegy és a Duna között húzódott az érsekség birtokában lévő Víziváros, míg a váralja-települések legjelentősebbike, a „Királyi város" kissé távolabb, délkeletre feküdt. Ez utóbbi lakói között királyi és hercegi udvarnokok épp úgy jelen voltak, mint egy nagyobb létszámú „olasz" hospesközösség – tőlük nyerte ez a településrész az esetenként feltűnő „Olasz város" nevet –, de éltek itt külön negyedben zsidók, nem is kevesen, hiszen zsinagógájukat már 1050 táján említik forrásaink. Ez a három városrész volt Esztergom belső magva, melynek védelméről falak és árkok rendszere gondoskodott. Az Esztergomhoz számított többi váralját részint szolgálónépi csoportok lakták – mint Kovácsit a királyi pénzverők és ötvösök, vagy Peszért a kutyapecérek –, részint idegenek – mint Örményt az ennek a váraljának nevet adó örmény kereskedők –, jelentős részük pedig az Esztergom körzetében nagy számban alapított különféle egyházi intézmények körül kialakult, s azok birtokában lévő kisebb település volt. Kisebb méretekben bár, de ugyanez a modell jellemezte a másik királyi székvárost, Székesfehérvárt, s lényegileg hasonló képet mutatott a többi ispánsági központ is. A nyugati típusú város csíráját a váralján élő hospesek közösségei jelentették, ám ahhoz, hogy a minőségi változás bekövetkezzék, azaz a váralják halmazából **város** váljon, az uralkodó döntése kellett.

A döntés lényege abban állt, hogy a király a vendégjogban biztosított szabadságoknál szélesebb, a hospesközösséget autonóm jogi egységgé formáló kiváltsá-

gokat biztosított egy-egy település lakóinak. Az ily módon kiváltságolt település ezáltal már nem csupán méreteinél fogva különbözött az egyszerű vendégfalvaktól, hanem jogi helyzetét tekintve is. Az uralkodó mentesítette a közösséget a területileg illetékes királyi tisztségviselő – rendszerint a megyésispán – joghatósága alól, aminek következtében a hospesek által választott bíró jogot nyert arra, hogy minden ügyben ítélkezzék a polgárok felett, s a tekintélyesebb polgárok közül kikerülő tanácsosokkal együttműködve igazgassa a várost, ide értve a királynak járó adó beszedését is. A kiváltságlevél városformáló erejének másik alapvető elemét a településen addig szolgarendűként élő királyi népek közszabaddá tétele jelentette. Győr 1271. évi privilégiuma ezt úgy fogalmazza meg, hogy „bármilyen állapotú … közrendű népeket … akik hospeseink közé telepedtek, hospeseinkhez csatoljuk úgy, hogy tekintetbe nem véve korábbi helyzetüket, … nekünk [ti. a királynak] ezeknek a hospeseinknek a szabadsága szerint legyenek kötelesek szolgálni". A városi kiváltságok tehát nem csak a hospesekre, hanem a településen élők egészére kiterjedtek, felszámolva ezzel az ott élők jogállás szerinti széttagoltságát. A város megteremtette a polgárok jogi személynek számító közösségét *(communitas civium)*.

Hasonlóképpen elmaradhatatlan tartozéka a városi kiváltságoknak a szabad vásár tartásának engedélyezése, amelynek vámja a várost gazdagította. A sokat emlegetett árumegállító jogot – amelynek értelmében a városon áthaladó idegen kereskedők kötelesek voltak a helyi vásáron megvételre felkínálni portékáikat – csak néhány település kapta meg, de közülük is csupán Buda esetében ment át a jog a tényleges gyakorlatba. Maguk a polgárok ugyanakkor rendszerint országos vámmentességet élveztek. Kiváltságaik fejében a városok adóval tartoztak a királynak – mentesültek viszont az egyszerű hospestelepülések lakói által a megyésispánnak fizetett terhek alól –, s az uralkodó általában meghatározott számú katona állításának kötelezettségét is előírta számukra.

A városok polgársága, mint az eddigiekből kiderült, mind etnikai, mind társadalmi tekintetben különböző eredetű elemekből állt. A leggazdagabb és legtekintélyesebb, többnyire a külkereskedelemben érdekelt hospesek közül kerültek ki a városi önkormányzat vezetésében szerephez jutó polgárok. Gyakran ugyanazon család több nemzedékének tagjai viselték egymást váltva a bírói vagy az esküdti tisztségeket, mint történt az az esztergomi posztókereskedő Rubinus és rokonai esetében. Némelyik polgár a királyi udvarral is kapcsolatba került. Példaként említhető az a velencei származású esztergomi polgár, bizonyos Archinus, aki a pénzverő kamara bérlőjeként szolgálta IV. Bélát. Róla túlzás nélkül elmondható, hogy családias viszonyban állt az Árpádokkal, lévén egyik fia keresztanyja maga Mária királyné. Ez a városi vezetőréteg a kereskedelemben és a pénzügyletekben

való jártassága révén jellegzetesen polgári jellegű volt ugyan, másfelől azonban rendre kimutatható, hogy szőlő- és földbirtokosként a magyar nemességhez hasonló életmód sem volt idegen tőle. Tagjait a 13. század végén épp úgy „ispán"-nak *(comes)* címezték, mint az a tekintélyesebb nemesek esetében szokásos volt, s ekkor még egyáltalán nem volt ritka, hogy rokoni szálak szövődtek az előkelőbb polgárcsaládok és a nemesség között.

A hospesközösségek várossá fejlesztése a 13. század első felében indult meg. Pestre már II. András bajor vendégeket hívott be nyugati típusú várossá formálva a korábbi izmaelita kereskedőtelepet, ennek részletei azonban kevéssé ismertek. A királyi politika tudatosan és következetesen alkalmazott részévé fia és utóda, IV. Béla tette a városfejlesztést. Ez irányú törekvéseinek súlypontja ugyan tagadhatatlanul a tatárjárás során elpusztult ország újjászervezésének idejére esik, Selmecbánya és Nagyszombat kiváltságolása az 1230-as évek második felében azonban megbízható jele annak, hogy már a katasztrófa előtt is kiterjedt Béla figyelme az ígéretes hospesközösségek fejlesztésére, illetve az új, eleve városi jellegű települések alapítására. Az 1240-es években aztán gyors egymás utánban hagyták el a királyi kancelláriát a városprivilégiumok: ekkor kapta kiváltságait – egyebek mellett – Zólyom, Korpona, Körmend és Beregszász, valamivel később Besztercebánya, Késmárk és mások. A tatárok által porig rombolt Pest német hospeseinek maradékát is ekkor, 1247-ben telepítette át a király a Duna túlpartjára, a mai budai Várhegyre, megalapítva ott várospolitikája legpompásabb eredményeként a korban többnyire „Pestújhegy vára"-ként emlegetett Budát. (Ez időtől fogva terjed el a régi Buda megkülönböztetésére a ma is használatos értelemben az Óbuda helynév.) Az új település Pest régi, 1244-ben megújított kiváltságainak birtokosa volt, s nevében nem véletlenül szerepelt a „vár" szó. Buda ugyanis, a rettegett újabb tatár támadást váró években, erődített városként kelt életre, egyetlen település szerkezetében egyesítve a vár és a város funkcióit. Szintén védelmi megfontolások vezették IV. Bélát akkor, amikor az ország két nagy múltú, s a városi jogokat külön kiváltságlevél nélkül is birtokló „olasz" hospesközösségét, a székesfehérvári és az esztergomi latinokat a váraljából felköltöztette az ispáni várba. E két kísérlet azonban nem hozta meg a várt eredményt, jórészt azért, mert a polgárok mindkét helyen összeütközésbe kerültek a helyi egyházi birtokosokkal, a székesfehérvári káptalannal és az esztergomi érsekséggel. Részben ennek a kudarcnak, részben IV. Béla a királyi hatalom és a bárók közötti egyensúly fenntartására irányuló óvatos politikájának tudható be, hogy Béla feltűnő következetességgel mellőzte az ispáni központok és a püspöki székhelyek várossá emelését. Egyedül Nyitrával tett kivételt 1248-ban, egyébként inkább az alkalmasnak tűnő hospestelepülések fejlesztésére, illetve új alapítások létesítésére koncentrálta

erejét. Az ispánsági központok kiváltságolása – mint láthattuk – a megyésispán hatalmát és jövedelmét csökkentette volna, nem kívánatos feszültséget gerjesztve az uralkodó és az ispánságot viselő bárója között. IV. Béla tartózkodó magatartása a városfejlődés potenciális bázisához tartozó ezen településekkel kapcsolatban nagyon is érthető tehát. Más kérdés, hogy a IV. Béla által megteremtett hatalmi egyensúly bárók javára történő felbillenése után, utódai már nem voltak tekintettel az ispánsági központok kiváltságolásából fakadó következményekre. A nyugati országrész leginkább városias jellegű ispánsági központjai a 13. század utolsó harmadában rendre el is nyerték kiváltságleveleiket: a már említett Győr 1271-ben, Sopron 1277-ben, Vasvár 1279-ben, s végül Pozsony 1291-ben.

Bár a 13. században kiváltságolt települések egy része – különféle okok következtében – hosszabb távon nem tudott megkapaszkodni a városok sorában, összességében mégiscsak a 13. század tekinthető a magyar városfejlődés egyik döntő időszakának. A királyi várospolitika ekkor született meg, legfőbb eszközének, a városi jogokat biztosító kiváltságlevélnek a belső szerkezete és tartalmi jegyei ekkor kristályosodtak ki, s ez az időszak vetette meg a középkori magyar városhálózat alapjait. Az utolsó Árpádok városfejlesztő politikája a magyar Anjou-királyokban méltó folytatókra talált a következő évszázadban, s I. Károly valamint fia, Nagy Lajos szilárd alapokra támaszkodva építkezhetett tovább.

13/4. Őslakosok és bevándorlók

Akár keletről, akár nyugatról érkeztek a Magyar Királyságba a jövevények, bevándorlásuk az ország népességének gyarapodását eredményezte. Ez persze, magától értetődő, mondhatni, semmitmondó megállapítás, a baj csak az, hogy ennél konkrétabb ismereteink nem is nagyon vannak az Árpádok Magyarországán élő népesség létszámára vonatkozóan. Ha van téma, amellyel kapcsolatban a korszak kutatói a forrástalanság sötétjében kénytelenek tapogatózni, az éppen ez, az ország népesedési viszonyainak kérdése. Bizonyos adatok ugyan a kutatás rendelkezésére állnak, ezek azonban többféle módon értelmezhetők, s legfeljebb ahhoz elégségesek, hogy különféle számítások és kombinációk eredményeként megkockáztatott becslések alapjául szolgáljanak.

A gondok mindjárt a honfoglalók létszámának meghatározásakor jelentkeznek, jóllehet ezzel kapcsolatosan két, egymástól független adat is felhasználható. 1040-ben mintegy 20 ezernyire becsülték a besenyők két törzsének együttes létszámát, s felmerült, hogy a hét magyar és a hozzájuk csatlakozott három kabar törzs össznépessége ezen az alapon 100 ezer főnyi lehetett. Az okfejtés helytállósá-

ga két körülményen áll vagy bukik: megbízható-e a besenyőkre vonatkozó 20 ezres létszám, ill. ha igen, alkalmazható-e az átlagosan 10 ezer főnyi 11. századi besenyő törzs analógiája a 9. századi magyar (és kabar) törzsekre. Érvek és ellenérvek szép számmal felhozhatók, ám egyértelmű és minden más megoldást kizáró felelet aligha adható e kérdésekre. A másik adat értelmezése még több nehézséggel terhes. Az etelközi magyarságot leíró muszlim földrajzi források egyik csoportja szerint a magyar sereg 20 ezer lovas harcosból állt. Ha elfogadjuk helyesnek ezt az adatot – ami önmagában sem áll vitán felül –, akkor is kérdés, hogy mekkora népesség állította ki ezt a meglehetősen jelentős létszámú katonaságot. A válasz lényegében annak függvénye, hogy miképpen vélekedünk az etelközi magyarság életmódjáról, gazdasági és társadalmi szervezettségéről, s ily módon az adat értékelése messze túlmutat a szorosan vett demográfiai kérdéseken. Abban az esetben ugyanis, ha „klasszikus" nomádoknak gondoljuk a magyarokat, a harcosok 20 ezres száma közel állhat a fegyverbíró férfiak teljes létszámához, s ezért az egész nép lélekszáma 100–120 ezernél többre nem tehető. Vannak kutatók azonban, akik úgy vélik, hogy a nomád életforma az etelközi magyar társadalomnak csak egy részét jellemezte, s a népesség nagyobbik hányada már nem tartozott a rendszeresen hadakozók közé. Ennek az álláspontnak a hívei jóval magasabbra, 400–600 ezer főre becsülik a honfoglalók létszámát.

Bármily jelentős eltérések vannak az etelközi magyarság népességének létszámát illetően, abban mindenki egyetért, hogy a Kárpát-medencei honfoglalást megelőző és előidéző besenyő támadás tetemes veszteségeket okozhatott. Az is vitán felül áll, hogy a honfoglalók nem találták üresen a Kárpát-medencét, ám hogy pontosan milyen népek éltek itt a 9–10. század fordulóján, s milyen létszámban, az megint csak vitatott, miként az is, hogy az itt talált, különféle etnikumokhoz tartozó csoportok – avarok, szlávok, bolgárok, keleti frankok – összlétszáma hogy viszonyult a beköltöző magyarokéhoz. Mivel a magyarság a honfoglalást követően képesnek bizonyult megtartani etnikai és nyelvi önállóságát, ezért fel szokás tenni, hogy létszáma meghaladta az itt talált népekét. A honfoglalók népességét alacsony értékre becsülők szerint viszont a magyar többség csupán relatív volt, s a nem magyar etnikumok együttes létszáma felülmúlta a magyarokét. Mindezzel azért volt érdemes viszonylag részletesebben foglalkozni, mert a honfoglalók és az itt talált népek lélekszámának meghatározása döntő befolyással van minden további demográfiai becslésre.

A honfoglalást követően a Kárpát-medence népessége gyarapodásnak indult, s ez a folyamat töretlenül folytatódott egészen a tatárjárásig. A növekedést részint a természetes népszaporulat, részint a keletről és nyugatról érkező jövevények bevándorlása táplálta. A lakosság létszámának megbecsléséhez szükséges adatokat

többféle módszertől remélték és remélik a kutatók. A régészeti kutatások során előkerülő csontvázak embertani vizsgálata felvilágosítással szolgálhat a halottak életkorára, egyes esetekben a halál okára vonatkozóan, s ezekből az információkból következtetések vonhatók le a természetes népszaporulat jellemzőire. Világos ugyanakkor, hogy a feltárt és antropológiai vizsgálatoknak alávetett csontvázak az egykori népességnek csupán csekély töredékét teszik ki, s ezért statisztikai mintaként csak korlátozott érvényességgel bírnak. Az államalapítás után előbb csak szórványosan, majd mind gyakrabban kiállított oklevelek némelyike szintén alkalmasnak látszik a népesség nagyságának meghatározásához. A nagyobb egyházak birtokainak összeírásai ezek közé tartoznak, hiszen többnyire felsorolják, hogy egy-egy birtokon hány háznép él. Egy háznépre (*mansio*) általában 5–7 főt szokás számítani, s ha ismert a birtok nagysága, akkor a két adatból kiszámítható az adott területre jellemző népsűrűséget mutató érték. Kellő számban rendelkezésre álló hasonló adat alapján megkockáztatható az országos népsűrűség megbecslése, s ennek a lakott területek – megint csak becsült – nagyságára történő kivetítésével a népesség összlétszáma is „kiszámítható". Az elméletileg helyes és kifejezetten szellemes módszer legfőbb hátránya, hogy számos tévedési lehetőséget tartalmaz: kétségek férhetnek az „1 háznép = 5(–7)fő" egyenlet minden esetben alkalmazható voltához, a birtoknagyság rendszerint nem ismert, s ezért – gyakran évszázadokkal – későbbi állapotokat kell visszavetíteni, a Kárpát-medence lakott területének nagysága is csak becsülhető. További nehézséget jelent, hogy efféle adatok csak egyházi birtokokkal kapcsolatban maradtak ránk, s gyanítható, hogy a királyi birtokszervezetek, de főként a magánbirtokosok földjeit egészen más viszonyok jellemezték. Az is indokolt feltételezésnek látszik, hogy jelentős regionális különbségek lehettek az ország egyes területei között a népsűrűséget illetően. Hogy a Dunántúl és a Felvidék nyugati része összességében sűrűbben lakott volt, mint Erdély vagy az Alföld, az elég nyilvánvaló, de a különbségek számszerűsítéséhez hiányoznak a támpontok. Hasonló nehézségek minden más ide vonható forrás elemzése kapcsán felmerülnek.

Erősen megoszlanak a vélemények a tatárjárás pusztításainak mértékét illetően, s az ország demográfiai talpra állásának üteme sem tisztázott kellő mértékben. Mindezek után alighanem érthető, hogy miért mozognak igen tág határok között az Árpád-kor népességének nagyságára vonatkozó becslések. A két szélső értéket képviselő álláspont egyike szerint a Kárpát-medence lakossága 1100 körül érhette el az 1 millió főt, hogy aztán egy évszázaddal később már megduplázódjon (1,8–2,2 millió). A tatárjárás országosan 50 %-os veszteséget okozott, s ennek tudható be, hogy az Árpád-kor végén, 1300 táján a népesség nagysága az egy évszázaddal korábbi, 2 milliós érték körül kereshető. A másik vélemény viszont csak

1 milliónyira teszi a 12–13. század fordulóján a lakosság létszámát, s 10–15 %-osra becsülve a tatárjárás veszteségeit, 1300 körül másfél millió (1,4–1,6 millió) főnyi összlakossággal számol. Hogy a tényleges értékek e két becslés között lehettek, az valószínű, de hogy melyikhez álltak közelebb, azt feltehetően soha nem fogjuk megtudni.

14. A szolga

Kézai Simon mester krónikájának számos figyelemre méltó vonása közül az egyik az, hogy IV. László hűséges papja – a kor történetírói között egyedül álló módon – nem csak a királyok és más hatalmasságok viselt dolgairól számol be, hanem érdeklődéssel fordul az alávetett népesség, a szolgák története felé is. A kérdéssel több helyütt foglalkozik írásában, külön tárgyalva a magyar és az idegen származású szolgák eredetét. Az előbbiekről a „hun történet"-ben úgy ír, hogy „mielőtt … a magyarok megkeresztelkedtek és keresztényné váltak, … hírnökök … hívták egybe a magyarok hadseregét … Aki pedig a fölhívásnak nem tett eleget, s nem tudta megokolni, hogy miért, azt a szkíta törvény értelmében fölkoncolták, vagy törvényen kívül helyezték, vagy egyetemleges szolgaságra vetették. Így hát az ilyen vétkek és kihágások választották el egyik magyart a másiktól; különben, minthogy valamennyi magyar egy apától és egy anyától származik, hogyan nevezhetnénk az egyiket nemesnek, a másikat meg nemtelennek, ha az utóbbit nem azért tartanánk annak, hogy efféle bűntettek bizonyultak rá?" Az idegen eredetű szolgákról a műve végéhez illesztett függelékben fejti ki véleményét, előadva, hogy „miután a magyarok Pannonia birtokbavételét követően, a népek szokásjogát követve némely foglyokat, akik ellenálltak, lettek légyen pogányok vagy keresztények, meggyilkoltak, a foglyok közül azokat, akik vitézek voltak, magukkal vitték a csatába, s valamelyest magából a zsákmányból is részeltették őket, másokat viszont rabszolgává téve, különböző szolgálatok céljából saját sátraik körül volt szokásuk tartani. Ezek a foglyok csak az állattartásból és zsákmányolásból tartották fenn magukat, mint a kunok". Az utolsó mondat nem sok kétséget hagy afelől, hogy Kézai jobb híján a kortárs kunokat tekintette mintának a honfoglaló magyarokról írván, s bár a 9. századi magyarok és a 13. századi kunok viszonyai természetesen nem mindenben feleltek meg egymásnak, az alábbiakban látni fogjuk, hogy Kézai voltaképpen nem indult el rossz irányban a szolgák eredetét kutatva.

Nem tévedett Kézai akkor sem, amikor „érdemesnek" tartotta foglalkozni a szolgákkal, „akikkel – mint írja – csaknem tele van Magyarország". Hogy pontosan mit jelent ez a „tele", mennyien voltak s milyen arányban részesedtek a szolgák az ország népességéből, azt persze, nem tudjuk. Az egyes társadalmi csoportok közötti arányokat épp úgy csak hozzávetőlegesen ismerjük, mint a teljes népesség nagyságát. Ennek ellenére minden okunk megvan azt hinni, hogy az Árpádok Magyarországán élő népesség jelentős hányada a szolgák közé tartozott, s így a kor történetének, a társadalom képének megrajzolása sem lenne teljes a szolgák nélkül.

Az előző mondat egyfajta mentegetőzésfélének tűnhetett, mint ahogy valóban az is. Amikor ugyanis a mai történetírás az Árpád-kori társadalom tagjaiként tekint a szolgákra, végső soron az emberi egyenlőség modern eszméjét vetíti vissza a középkorba. A gondolat nem volt teljesen idegen a középkori embertől sem. Mint láthattuk, Kézai is az eredeti szabadság büntetés vagy hódítás révén történő elvesztésében kereste a szolgaság eredetét, s nem valamiféle eleve létező állapotnak tartotta azt. A mindennapi életben ugyanakkor a szolgákat, félretéve bármiféle elméleti megfontolásokat, kirekesztették a társadalomból. Szent István egyik törvénye határozottan szembe állítja egymással „ennek az országnak a népét" és a szolgákat, híven jellemezve ezzel a tényleges állapotokat: a szolgák nem tartoztak „az ország népé"-hez, nem tartoztak bele a mai fogalmaink szerinti társadalom egészébe. E felfogás hátterében a szolgai állapot lényege húzódik meg. A **szolga** (latinul a legáltalánosabban *servus*, melynek 11. századi magyar megfelelője az **ín**) ugyanis vagyontárgy volt, s mint ilyen, szükségképpen valakinek a tulajdonába állt. A szolgát tulajdonosa teljes joggal tekintette a sajátjának *(proprius)*, akit bármiféle szolgálatra kötelezhet, s magától értetődött, hogy a szolgaság járma alól csak a tulajdonos mentheti fel a szolgát. Vagyontárgyként a szolga bizonyos értéket képviselt: megölése esetén a szolga ura kárának megtérítésére tarthatott igényt – a szabad emberért ellenben vérdíj járt –, s ha a tulajdonos úgy látta jónak, szolgáját eladhatta vagy elajándékozhatta. 1080 táján egy bizonyos Guden nevű személy a veszprémi kanonokoknak adta halála esetére minden vagyonát: „egy egyházat ..., ezenkívül öt háznép szolgát, két ekét, tizenegy szőlőt, húsz ökröt, háromszáz juhot, réteket, szántókat, gyümölcsfákat, erdőt". Hogy is lehetettek volna a szolgák a társadalom tagjai, ha egyszer az öt háznép szolga épp úgy csak egy tétel Guden javainak felsorolásában, mint az ökrök vagy a juhok. Bármennyire is idegen mai világképünkről, ebből a szempontból nézve a középkori felfogás teljesen következetes, sőt, az egyetlen logikus álláspont, s nem csak igazságtalan, de oktalan dolog is lenne modern elveinket számonérve ítélkezni a középkor embere felett. Másfelől azonban, a szolga ember voltát a középkor, ellentétben az antikvitással, nem tagadta, s a „szolgai állapotú ember" *(servilis persona)* gyilkosára az egyházi vezeklést csakúgy kirótták, mint a szabad megölőjére. Vagyontárgy és ember egy személyben – ez a sajátos kettősség jellemezte a szolgák helyzetét.

A szolgák és a szabadok szétválasztásában megmutatkozó kezdeti szigor idővel némileg mérséklődött. Szent István törvénye nem csak a házasságot, de a „fajtalankodás"-t is tilalmazta a szabadok és a szolgák között, „hogy a szabadok

mocsoktalanul megőrizzék szabadságukat". Ehhez képest a 12. század közepéről származó egyik oklevélből arról értesülhetünk, hogy egy, az egyháznak adott szolga feleségére az adomány hatálya azért nem terjed ki, mert az asszony szabad. Több hasonló adattal rendelkezünk, s ezek alapján megállapítható, hogy a szabad és a szolga közötti házasság, ha nem is lett gyakori, mindenesetre már nem volt elképzelhetetlen.

A szolgára vonatkozóan viszonylag részletesnek mondható ismeretek a keresztény királyság megalapításának idejétől fogva állnak a rendelkezésünkre, Szent István törvényeinek számos cikkelye rendelkezett velük kapcsolatos kérdésekről. Maga a szolgaság azonban ebben az időszakban már bizonyos múltra tekinthetett vissza. Az etelközi magyarokról tudósító muszlim források szerint a magyarok a környező területeken szláv foglyokat ejtettek s luxuscikkekért cserébe eladták őket bizánci kereskedőknek. Valószínű ugyanakkor az is, hogy egy részüket megtartották saját használatra. Konkrét ismeretek hiányában is feltehető, hogy a Kárpát-medencének a magyar honfoglalással együttjáró harcokat túlélő lakossága szintén szolgasorba kényszerült, s az alávetettek számát gyarapították a kalandozások során ide hurcolt foglyok tömegei. Utóbb, mint arról Szent István törvényei tanúskodnak, jó néhány bűncselekmény elkövetőjének a szolgaságra vetés volt a büntetése. Az ezredforduló táján nem lehetett végül ritka az sem, hogy valamely hatalmasság erőszakkal kényszerített szolgasorba szabadokat, mindenesetre az államalapító törvénye szükségesnek tartotta tiltani az efféle önkényeskedést.

A szabadok szolgaságra jutása, lett légyen az akár bírói ítélet, akár hatalmi túlkapás eredménye, arra vet fényt, hogy bármily éles határvonal húzódott is a szabadság és a szolgaság között, e határ mégis átjárható volt, s ráadásul nem is csak egy irányban. Lehetséges volt ugyanis, hogy – amint azt Szent István egyik törvénye megfogalmazza – „valaki könyörületességtől vezéreltetve, saját szolgáit vagy szolganőit tanúbizonyság mellett szabadsággal ajándékozza meg". Egy másik törvénycikkelyből kiderül, hogy a „szabadság könnyebbségének" megszerzésére a király és az ország előkelői előtt kerülhetett sor. Az eljárás eredményeként – ezt a későbbi fejlemények miatt szükséges hangsúlyozni – a felszabadított személy *(libertus)* egyértelműen a született szabadok jogállásának birtokosa, azaz közszabad *(liber)* lett. Szent István kora a szolgaság és a szabadság állapota között tehát nem ismert átmeneti formákat, vagy szolga volt valaki, vagy teljes értékű közszabadsággal rendelkező szabad, függetlenül attól, hogy ezt a jogállását születése vagy felszabadítása révén birtokolta-e.

A változás e téren még a 11. század vége előtt bekövetkezett. Az új fejlemény nem a szabadság és szolgaság állapota közötti határt mosta el, az a továbbiakban is épp oly éles maradt, mint addig. Kifejlődött viszont a szolga-felszabadítás egy új,

a közszabadság adományozásától különböző formája. A Szent László I. törvényének is nevezett 1092. évi szabolcsi zsinat egyik határozata olyan személyeket említ, „akiket a lelkek üdvéért szabadították fel, azzal a kikötéssel azonban, hogy az egyháznak szolgáljanak". E megfogalmazás a magyar társadalomban addig ismeretlen függőségi viszonyt takar. A szabadság és a szolgálat itt egymástól elválaszthatatlanul jelenik meg: a szabadság élvezte az egyház szolgálatához van kötve, s fordítva, a szolgálat alapját a szabadság adományozása teremti meg. Csakhogy ez a szabadság, éppen mivel feltételhez van kötve, nem azonos a minden kötöttségtől mentes közszabadsággal, hanem – modern társadalomtörténetírásunk kifejezésével élve – **kötött szabadság.** Birtokosa sem volt közszabad, hanem szolga, olyan szolga azonban, aki a teljes és korlátlan alávetettségben élő társaihoz képest jóval kedvezőbb helyzetben volt, a szolgai jogállás által megszabott határok között még bizonyos jogokkal is rendelkezett. Ezért, a közönséges szolgákhoz képest élvezett viszonylagos szabadságuk miatt nevezték az ilyen kiváltságos helyzetben lévő szolgákat „szabadok"-nak, s ezért számított a szolgát a kötött szabadok helyzetébe juttató jogi aktus szolgafelszabadításnak. A Szent István korában még egyértelmű szabadságfogalom egysége ezzel felbomlott, s a továbbiakban a senki úri hatalmában nem álló közszabadok mellett a szabadságnak csak a kötött változatát élvező szolgákat is „szabadok"-nak mondják forrásaink. Ez persze, olykor némi zavart okoz, hiszen a 11. század végétől kezdődően a puszta „szabad" kifejezés már nem alkalmas az ily módon megjelölt személy jogállásának meghatározásához. Ezt a nehézséget alighanem a kortársak is érezhették, legalábbis erre enged következtetni, hogy nem sokkal később, Kálmán király korában, felbukkan a közszabadságot a kötött szabadság különféle változataitól elhatároló új szakkifejezés, **„teljes** (vagy **arany) szabadság"** formában. Sajnálatos, de a középkor viszonyai közepette teljesen természetes, hogy ennek használata távolról sem mondható következetesnek, s így az említett nehézség sem szűnt meg megjelenésével.

A kötött szabadság és az annak birtokában lévő szolgacsoportok kialakulásával a szolgák társadalma a korábbinál tagoltabbá vált. E fejlemény nagyjából egy időben következett be a szabadok társadalmának nemesekre és nemtelen közszabadokra hasadásával, s így joggal elmondható, hogy a 11. század utolsó negyede egyike volt az Árpád-kori társadalomfejlődés legmozgalmasabb időszakainak. A 12. század folyamán aztán, a kötött szabadok mindhárom Árpád-kori birtoktípuson (királyi, egyházi és világi magánbirtok) megjelentek, többnyire szolgatársaik közvetlen elöljáróiként jutva szerephez egy-egy birtokszervezet alsó fokú igazgatásában.

14/2. A király népei: udvarnokok, várjobbágyok és társaik

Az óriási kiterjedésű királyi birtokokat az Árpádok különböző rendeltetésű ispánságokba szervezték, s ezért a rajtuk élő szolgálónépek is meglehetősen sokfélék voltak. Egyes csoportjaik között az általuk ellátott szolgálatok szerint tettek különbséget, s forrásaink is így jelölik meg őket, bölényvadászokat és lovászokat, erdőóvókat és „kénytelen mosók"-at emlegetve. A konkrét szolgálatok sokfélesége sem fedheti el azonban azt, hogy helyzetük alapvonásai közösek voltak. Azonos volt mindenekelőtt a jogállásuk: a királyi birtokokon élők nagy többségére az uralkodó tulajdonosi hatalma épp úgy kiterjedt, mint magukra a földekre. A királyi – valamint a királynéi és hercegi – birtokok népei tehát csekély kivétellel szolgák voltak. Az említett kivételek közé tartoztak ideig-óráig azok a 11. századi közszabadok, akik királyi földön telepedtek meg, ám még az évszázad vége előtt ők is elvesztették közszabadságukat, s betagolódtak a királyi népek közé. Az uralkodói birtokokon csak az oda költöző s a vendégjog védelmét élvező hospesek voltak képesek tartósan megőrizni közszabadságukat. Mivel az ország birtokstruktúrájának, főként a 11–12. században, a királyi birtokok nyomasztó túlsúlya volt a fő jellemzője, minden okunk megvan azt gondolni, hogy a királyi népek alkották a szolgák legnépesebb csoportját.

A királyi birtokok mindegyik fajtájára jellemző volt, hogy az alájuk rendelt népeket **század**okba (*centurionatus*) és tizedekbe osztották. A századok és a tizedek nem katonai, hanem adóztatási, bíráskodási és általános igazgatási egységek voltak. Élükre a királyi népek közül kiemelt vagy a közéjük önként beállt – személyes szabadságukat elvesztett – egykori közszabadok kerültek. A királyi birtokszervezetek igazgatásában ily módon szerephez jutók szolgálataik fejében kötött szabadsághoz jutottak, s ezt a státusukat utódaik is örökölték. A királyi népek ezen tisztségviselői eredetű, s kötött szabadsággal rendelkező rétegének tagjait a 12. századtól épp úgy **jobbágy**oknak *(iobagio)* nevezték, mint ahogy ez a kifejezés jelölte az országos főméltóságokat viselő előkelőket is. Ez a figyelemre méltó párhuzam arra vet fényt, hogy egy-egy királyi birtokszervezet sajátos, hierarchizált mikrotársadalomként működött. Az **udvarnokok** esetében az udvarnokjobbágyok mellett a 12. század végén emlegetnek bizonyos „udvarnokok szabadjai"-t, s jó száz évvel később „az udvarnokok ispánjainak fiai" néven tűnik fel az udvarnokok egyik rétege. Ha a három kifejezés valójában nem ugyanazon csoportra vonatkozik – ami nem lehetetlen, hiszen a 13. század végén az udvarnokjobbágyokat és az udvarnokok szabadjait azonosították egymással –, akkor vélhetően az udvarnokok különböző eredetű, kötött szabadsággal rendelkező felső

rétegéről lehet szó, amelynek tagjai – ha egymástól bizonyos nem ismert vonatkozásokban különböztek is, de egyaránt – privilegizált helyzetben voltak a közönséges udvarnokokhoz képest.

Az udvarnoknál és a királyi népek többi, hagyományosan az uralkodó „udvari birtokszervezet"-éhez sorolt csoportjánál lényegesen jobban ismerjük a várispánságok belső viszonyait. Az ezek alá rendelt népeknél hármas tagolódás figyelhető meg. A hierarchia legalján a már Szent István törvényeiben is felbukkanó **várnépbeliek** (eleinte *civis, civilis*, a 13. századtól általánosan *castrensis*) álltak. A várnépbeliek munkája tartotta fenn a várszervezetet, s ennek megfelelően szolgálatuk szerint sokfélék lehettek (szántó, szőlőműves, halász, ács, börtönőr, stb.). Kisebb részük hivatásos harcos volt. A várnépbeliek – mint az a királyi birtokon általánosan szokásos volt – önálló gazdasággal rendelkeztek, s ennek művelésével tartották fenn magukat és családjukat. A várnak azonban említett szolgálataik szerint voltak kötelesek szolgálni, s emellett többféle jogcímen számos más adó is terhelte őket. A várnépbelieket századokba és tizedekbe osztották, kivéve két speciális feladatot ellátó csoportjukat, a hirdetőket és – a határvédő szereppel is bíró várispánságok népei között fellelhető – határőröket.

A várispánság társadalmi hierarchiájának csúcsán a **várjobbágy**okat *(iobagio castri)* találjuk. Jogállásuk szerint kötött szabadok voltak, s a várnépbeliekhez képest szembetűnően értékes kiváltságokkal rendelkeztek. Mentesültek mindazon adók megfizetése alól, amelyek a várnépbeliekre nehezedtek, ellenben kötelesek voltak fejenként hadba vonulni, s közülük kerültek ki a várispánság tisztségviselői, egyebek mellett a száznagyok *(centurio)*. Tisztségviselőként részesedtek a várnépbeliek adójából, hadakozóként pedig az esetleges zsákmányból. Kötelezettségeik közé tartozott továbbá, hogy – a többnyire megyésispánként is tevékenykedő – várispánjuk rendelkezésére álljanak a megye igazgatásában adódó feladatok (pl. az adószedés vagy a rendfenntartás) ellátásában. A közhatalmi funkciók gyakorlásában ily módon történő szerepvállalásuk jelentős mértékben növelte társadalmi presztízsüket. A várjobbágyi jogállás alapvető elemei közé tartozott a státusukhoz és földjük birtoklásához való joguk. A várnépbeliek földjeit és magukat a várnépbelieket is a király saját belátása szerint eladományozhatta, mint ahogy az a 12. század végétől kezdődően mind gyakrabban meg is történt. Arra viszont nincs példa, még II. Andrásnak a királyi birtokokat tékozló bőkezűséggel osztogató „új berendezkedés"-ének éveiben sem, hogy a király várjobbágyokat vagy várjobbágyok kezén lévő földeket adományozott volna el. A király tulajdonosi hatalma a várnépbeliek mellett a várjobbágyokra és azok földjeire is kiterjedt, hogy esetükben az eladományozás jogával mégsem élt az uralkodó, annak több oka volt. A legfontosabb ezek közül az lehetett, hogy az ilyen adomány ellentétes volt az

uralkodói hatalom érdekeivel. Egyfelől ugyanis a várjobbágyok csak földjeik birtokában teljesíthették kötelezettségeiket, s személyükben is a királyi népek legértékesebb, jószerével nélkülözhetetlen csoportját alkották, másfelől viszont az uralkodótól elvárt birtokadományok fedezetére egyébként is elégségesnek bizonyultak a királyi joghoz tartozó egyéb földek. Nem volt mellékes az sem, hogy a várjobbágyok körében kifejlődött az a hit, mely szerint „szabadságaik" még Szent István királytól erednek, s ezért a 12–13. századi forrásaink olykor „a szent király szabadjai, jobbágyai" néven emlegetik őket. Ezt a vélekedést a királyi hatalom is kész volt elfogadni, aminek jeleként az 1222. évi Aranybulla úgy rendelkezett, hogy „a várjobbágyokat a szent királytól rendelt szabadságban kell megtartani". A Szent István királynak tulajdonított intézkedésekkel való nyílt szembehelyezkedés pedig egyetlen utóda számára sem lett volna bölcs dolog. A várjobbágyi „szabadság" legfontosabb elemét, tudniillik a várjobbágyok és földjeik eladományozhatatlanságát ezért IV. László egyik oklevele elvi igénnyel is megfogalmazta.

„Szabadságaik" Szent István személyéhez kapcsolása tehát hatékony védelmet biztosított a várjobbágyoknak, jóllehet ma már tudható, hogy voltaképpen fikcióról van szó. A várjobbágyi szabadságok ugyanis nem eredhettek Szent Istvántól, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy maga a várjobbágyság még nem létezett az államalapító uralkodásának idején. Ez annál is biztosabban állítható, mert az a jogállástípus, amelyhez a várjobbágyi státus tartozott – a kötött szabadság –, mint láthattuk, csak évtizedekkel az államalapító halála után jelent meg az Árpád-kori magyar társadalomban. A várjobbágyok elődei olyan közszabadok lehettek, akik katonaként vagy a várnépek közvetlen elöljáróiként a kiépülőfélben lévő várispánságok szolgálatába állottak. Szolgálatukat eleinte közszabad mivoltuk érintetlenül hagyása mellett láthatták el, s csak a 11. század utolsó negyedére veszítették el azt, s lettek a kötött szabadok egyik csoportjának képviselő.

A személyes szabadság elvesztését modern eszményeinket követve nagy csapásnak vélhetnénk, a történeti irodalomban is gyakorta szereplő kifejezéssel élve, „lesüllyedés"-nek. A kérdés megítélése azonban korántsem ilyen egyértelmű. Igaz ugyan, hogy minden valószínűség szerint leginkább – bár nem kizárólagosan – a vagyontalan közszabadok állhattak a várispánság szolgálatába, s beállásuk ily módon valóban egyfajta kényszer szülte döntés volt. Másfelől azonban az is bizonyos, hogy a királyt szolgálni, főleg ha az fegyveres kézzel s némi hatalommal párosulva történik, egyáltalán nem számított szégyenletesnek. Az sem feledhető, hogy a várjobbágyság biztos megélhetést, sőt, a vagyoni gyarapodás lehetőségét kínálta, ami megint csak vonzó lehetett. Ezen elméleti megfontolásokat hitelesíti az az adatunk, amely szerint egy 13. század közepén élt várjobbágyrokonság őse a „kapzsiságtól megfertőzve", önként lépett a várjobbágyok közé.

Kiváltságaik birtokában a várjobbágyok a megyei birtokostársadalom megbecsült tagjai voltak. Tanúként, a peres felek között egyezséget közvetítő választott bíróságok tagjaiként rendszeresen találkozunk velük a megyei „közélet" szereplői között. Birtokaik nagysága igen változatos képet mutat. Többségük szerény jómódot biztosító 4–5 ekaljnyi (140–175 hektár) földön gazdálkodhatott, de tudunk olyan várjobbágyról, akinek a kezén – igaz, nem egyidejűleg – nem kevesebb, mint 19 birtok vagy birtokrész volt különböző jogcímeken. A szegényebb várjobbágyok alighanem maguk is tevékenyen részt vettek földjeik művelésében, a tehetősebbek viszont mások munkájának gyümölcseit élvezték. Az az érdekes helyzet állt ugyanis elő, hogy a várjobbágyok, akik maguk is szolgai jogállásúak voltak, gyakran szolgák tulajdonosaiként szerepelnek forrásainkban. Akárcsak a közszabadok vagy a nemesek, ők is urai voltak szolgáiknak: adták, vették őket, s még arra is találunk példát, hogy várjobbágy felszabadította szolgáját. Hogy szolgáikra mi módon tettek szert, az többnyire nem tudható, leginkább a külhoni hadjáratok hadifoglyaiból való, bizonyára csekély mértékű részesedésre, ill. – s erre már adataink is vannak – hazai földön született szolgák megvásárlására gondolhatunk. A várjobbágyok rendszerint csak néhány szolgát mondhattak a magukénak, s kiemelkedően vagyonos lehetett az a soproni várjobbágy, akinek egyik birtokán több, mint 60 szolga élt. A gazdagabb várjobbágyok ugyanakkor esetenként tekintélyesebb összegre rúgó pénzzel is rendelkeztek, amelyet aztán birtokvásárlásra vagy más célokra fordítottak.

A várjobbágyok kezén lévő birtokokról korábban azt volt szokás feltételezni, hogy azok két különböző természetű részből álltak: a várispánság földjeiből haszonélvezeti joggal kapott és az ispánság jogától függetlenül birtokolt „örökölt" javakra, amelyekkel szabadon rendelkezhettek. A várispánság szolgálatába földjeivel együtt belépő közszabad esetében ez a kettősség valóban fennállhatott, csakhogy mivel mind az eredeti birtokát, mind a vár földjéből kapott részt fiaira hagyhatta, a következő generáció – s még inkább az utódok további nemzedékei – szemében mindkét birtokrész „örökölt föld"-nek számított, amelyek eltérő eredete nem bírt gyakorlati jelentőséggel. Ezzel magyarázható, hogy a 13. században, amikor a viszonylagos bőséggel rendelkezésünkre álló oklevelek részletesebben megvilágítják a várjobbágyok birtokviszonyait, azt tapasztaljuk, hogy azok a királyi serviensekhez és a nemesekhez hasonlóan az örökölt és a különféle jogcímeken – királyi adomány, vásárlás, stb. – szerzett javaik között tettek különbséget. Ennek megfelelően a várjobbágyi és a nemesi birtoklás jogintézményei is sokban hasonlítottak egymáshoz. Jellemző, hogy miként a közszabadok és a nemesek esetében, a rokonságot a várjobbágyok között is nemzetségek szerint tartották számon, s földjeiket is a nemzetségi birtoklás rendje szerint birtokolták. A különbségek a

várjobbágyok és a nemesek között azonban, sem személyes jogállásuk, sem birtokjoguk tekintetében nem mosódtak el. A várjobbágyok, akiket a 13. század közepével meginduló gyakorlat szerint nemritkán „nemes várjobbágyok" néven emlegettek, megmaradtak a király tulajdonosi hatalma alá tartozó kötött szabadoknak, birtokaikat pedig nem nemesi jogon, hanem „várjobbágyság címén" tartották a kezükön, s így azok elidegenítéséhez nem csak rokonaik, hanem a birtokok feletti főtulajdonjogot gyakorló király beleegyezésére is szükségük volt.

A várszervezeti népek harmadik csoportját azok a várnépbeliek közül kiemeltek képviselték, akiket a király a 12. század közepén meginduló gyakorlat szerint a várjobbágyi kiváltságok egy korlátozott fajtájával adományozott meg. Ennek a várnépbeliek és várjobbágyok között elhelyezkedő rétegnek a tagjait „kiemelt jobbágyok"-nak *(iobagiones exemti)* vagy magyarul **keltjobbágyfiúk**nak nevezték. A várnépi terhek többségétől mentesültek – egyedül az ispánnak járó szállásadási kötelezettségük maradt meg –, s szolgálatuk súlypontja vélhetően a katonáskodásra helyeződött át. Helyzetük a várjobbágyi jogokat születésüknél fogva birtokló „természetes" vagy „igazi" várjobbágyokénál kedvezőtlenebb volt, ami főként abban mutatkozik meg, hogy az adományozási gyakorlatban a keltjobbágyfiúk helye a várnépbeliek, s nem a várjobbágyok között volt. Így amikor IV. Béla 1263-ban Aba nembeli Lőrincnek adományozta a locsmándi várispánságot, a várjobbágyok birtokait kivette az adomány hatálya alól, a keltjobbágyfiúk földjei ellenben Lőrinc kezére jutottak.

A királyi szolgálónépek sokszínű világa a 11–12. században élte fénykorát. A 13. században felgyorsuló, s az udvari birtokok mellett immár a várszervezet földjeit sem kímélő birtokadományozási gyakorlat hatalmas réseket ütött a rendszer falain, s végül a századfordulóra a királyi birtokszervezetek hovatovább az összeomlás szélén álltak. A királyok a birtokok mellett szolgálónépeik jelentős részét is eladományozták, olykor az általuk használt földekkel együtt, olykor önmagukban. A királyi népek egy másik hányada a tatárjárás vagy a 13. század utolsó negyedében kibontakozó anarchikus állapotok által kínált lehetőségekkel élve önkényesen hagyta el szolgálatát és szökve távozott a királyi birtokokról. Jónéhányan legálisan kerültek ki az uralkodó tulajdonosi hatalma alól, ha a király – többnyire katonai érdemek elismeréséül – királyi szervienssé, ill. országos nemessé tette őket. Ez a lehetőség kiváltképpen a királyi népek vitathatatlan elitjét alkotó várjobbágyok előtt nyitotta meg a társadalmi felemelkedés útját, de az ilyen módon kiváltságoltak között várnépbeliekkel, az erdőispánságokhoz tartozó erdőóvókkal, solymárokkal, udvarnokokkal vagy éppen tárnokokkal is találkozunk. Különösen sok nemesítő oklevelet bocsátott ki V. István és IV. László, nemritkán az érdemszerző népes rokonságát is részeltetve a nemesi jogokban. A két uralkodó csak Vas me-

gyében és csak az 1271 és 1281 között eltelt 11 évben több, mint hetven várjobbágyot nemesített meg. E szám nagysága akkor mérhető fel a maga valójában, ha figyelembe vesszük, hogy ugyanezekből az évekből – a nemesítettekkel együtt – mindössze 84 vasi várjobbágyot ismerünk, s tényleges számuk sem becsülhető száznál lényegesen többre. Mint azt az iménti példa is sugallja, a várjobbágyok jelentős része – királyi kiváltságlevél birtokában – az országos nemesség sorai közé került meg az Árpád-kor folyamán. A kiváltságolásban nem részesülők a várispánságok 13–14. század fordulóján bekövetkező felbomlása után is várjobbágyként éltek birtokaikon. A megyei igazgatás során adódó feladatok ellátásában kikiáltókként, a megyei hatóság megbízottaiként az új típusú, közkeletűen „nemesi"-nek mondott megye is igényt tartott szolgálataikra. Sajátos helyzetük – várjobbágyként azt a várszervezetet szolgálták, amely már nem létezett – nem volt sokáig fenntartható; s a 14–15. század fordulójára a nagymúltú, s az Árpád-korban bizonyos tekintélynek örvendő várjobbágyság fokozatosan felmorzsolódott.

Azok a királyi népek, akiket sem el nem adományoztak, sem fel nem szabadítottak, megmaradtak az uralkodó tulajdonosi hatalma alatt a maradék királyi birtokokon. Szolgálat szerinti elnevezéseik még a 13. század végén – kisebb mértékben azon túl is – szerepelnek forrásainkban, a század derekától kezdődően azonban fokozatosan teret nyert a legkülönfélébb szolgálatokra kötelezetteket egységesen **kondicionáriusnak** nevező gyakorlat. Maga a kifejezés (*conditio*, azaz „feltétel") arra utal, hogy kötelezettségeiket megszabott, pontosan meghatározott feltételek szerint kellett teljesíteniük. Az uralkodói birtokoknak a 14. században, I. Károly uralkodása alatt bekövetkezett reorganizációja konzerválta a királyi népek szolgai jogállását. I. Károly egyik 1318. évi oklevelének megfogalmazása szerint a király „udvarnokait és más kondicionáriusait ..., akik conditiojukból kifolyólag a király napi élelmezését tartoznak biztosítani, az ország szokása szerint s a királyoknak, valamint az ország báróinak és nemeseinek a határozatából elidegeníteni s conditiojuktól elvonni nem szabad s nem is lehet". A szolgai állapot maradt tehát, s ez bizonyos vonatkozásokban éppenséggel előnyös is lehetett, hiszen a kondicionáriusok mentesek voltak az I. Károly által „kamarahaszna" néven kivetett adó alól. A királyi birtokok népeit jellemző archaikus szolgaság mindazonáltal a 14. századra végképp idejét múlta, s a század végére a királyi kondicionáriusok fokozatosan költözési joggal rendelkező, tehát személyükben szabad parasztokká váltak.

14/3. Az egyház „familiája"

„Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két házhellyel s ugyanannyi szolgával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrel és két tehénnel, harminc aprómarhával. Ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök". Szent István II. törvényének ez a meglehetősen közismert cikkelye az egyházszervezés munkájának hétköznapjaiba enged betekintést. A szövegből jól érzékelhetően kiviláglik az egyházszervezés azon jellemzője, hogy az egyház – esetünkben egy alighanem minden tekintetben szerénynek tartható falusi templom – és az annak fenntartásáról gondoskodni hivatott egyházi vagyon egyidejűleg született meg. Az egyház a maga sajátos céljai megvalósításához szükséges anyagi fedezet megteremtése érdekében szerte a keresztény világban adományokat fogadott el a hívektől. Nem volt ez másként Magyarországon sem. A püspökségek mellett a nagyobb társaskáptalanokat és monostorokat az Árpádok alapították, s mind ekkor, mind a későbbiekben bőkezűen gondoskodtak róluk. A királyi alapítású egyházak vagyona ily módon az uralkodói birtokok és szolgálónépek egy részének az egyház kezére adása révén jött létre, s jórészt ennek tulajdonítható, hogy az egyházi birtok szolgálónépeinek helyzete számos tekintetben a királyi népekéhez hasonlóan alakult.

A hasonlóságok legfontosabbika az volt, hogy az egyházi birtokon élők szintén az egyház *propriusai* voltak. Kivételt ezen a birtoktípuson is csak a hospesek jelentettek, a többiek valamennyien az egyházi földesúr tulajdonosi hatalma alatt álló szolgarendűek voltak. Ők alkották az **„egyház familiá"**-ját *(familia ecclesiastica)*. Az alapvető hasonlóság mellett az egyházi népek függőségét az tette mégis szorosabbá, hogy a király a maga szolganépeit jutalomképpen felszabadíthatta vagy más megfontolásokat követve egyéb módon elidegeníthette, az egyház azonban nem. Ennek oka az volt, hogy az egyház birtokai és népei tulajdonosának nem az adott intézményt tekintették, hanem annak védőszentjét, akiktől annak javait az egyházjog tanítása szerint elidegeníteni nem lehetett. Az egyház a maga szolgáit legfeljebb büntetésképpen adta el.

Az egyház a királyoktól vagy magánszemélyektől kapott szolgáit önálló gazdasággal látta el, s különböző szolgálatok teljesítésére kötelezte. A szolgálónépekre egyetemlegesen kiterjedő tulajdonosi hatalom következményeként az egyházi birtokokon is általános volt a népesség szolgálat szerinti csoportosítása. A közös szolgaságon belül az egyházi familia tagjai között szolgálatuk megbecsült vagy alantasabbnak tartott volta, s ezzel összefüggésben, terheik nagysága alakított ki világosan felismerhető hierarchikus rendet. Ennek legalján a „szántóvetők" *(aratores)* és szőlőműve-

sek *(vinitores)* foglaltak helyet. Kedvezőbb volt a helyzete a különféle kézműves és egyéb szolgáltatások teljesítőinek, az ácsoknak, ötvösöknek, pékeknek, kovácsoknak és társaiknak. A hierarchia csúcsán a korai oklevelek által **minister**eknek („szolgáló"), a 12. század közepétől általánosan **jobbágy**oknak *(iobagio)* nevezett réteg állt. Ők lovas szolgálatot láttak el; közülük kerültek ki a püspökök és apátok fegyveres kísérői, a birtokigazgatás feladatainak ellátói. Az egyházi jobbágyok száma az alacsonyabb rangú szolganépek felemelésével és közszabadok egyházi földesuraság alá állásával fokozatosan gyarapodott, mégpedig oly annyira, hogy a 13. század második felében egyes egyházak esetében már „haszontalan sokaságuk"-at emlegetik forrásaink. A pannonhalmi apátság birtokain még a tatárjárás előtt kialakult ez a helyzet, s a megoldást a jobbágy nevet megtartó, de különböző, olykor meglehetősen súlyos szolgálatok teljesítésére kötelezettek és a kiváltságaikat ténylegesen megőrző, tisztségeket viselő jobbágyok szétválasztásában találták meg. Ez utóbbiakat szabad jobbágy *(liber iobagio)* vagy nemes jobbágy *(nobilis iobagio)* névvel különböztették meg. Az ilyenek „szabadság"-a vagy „nemesség"-e épp úgy nem volt közszabadság és országos nemesség, mint az előbb „szent király szabadjai"-nak, utóbb nemes várjobbágyoknak nevezett várjobbágyoké. A két réteg helyzete igen közel állt egymáshoz: viszonylagos jómódban élő, úri egzisztenciával rendelkező kötött szabadok voltak. A 13. század végétől kezdődően terjedt el az egyház nemeseinek megjelölésére – *praedium*nak nevezett szolgálati birtokuk után – a **praedialis** kifejezés, s a prédialisták rétege egyes egyházi nagybirtokokon egészen a 19. századig fennmaradt.

Az egyházi birtok és népei jelentős változásokon mentek át a 13. század folyamán. Az adományok fokozatos elapadásával megakadt az egyházi birtokok gyarapodásának az előző évszázadokban még töretlen folyamata, miközben az egyházi familia tagjai esetenként engedetlenségi mozgalmakkal igyekeztek könnyíteni helyzetükön. Az egyház csak ideig-óráig tudott ellenállni népei nyomásának, s a század második felében rendre felbukkannak az egyházi földesurak és népeik különböző csoportjai közötti megállapodásokat írásba foglaló oklevelek forrásaink között. A terhek általánosan csökkenő tendenciát mutatnak e korszakban, s a korábban tekintélyes nagyságú munkakötelezettség háttérbe szorulásával fokozatosan a megszabott termény- és pénzjáradékra esett a szolgáltatások súlypontja. Mindez maga után vonta a szolgálat szerinti kategórizálás fellazulását, s az egyház birtokon is kiformálódott az egységesen **kondicionárius**nak nevezett paraszti réteg. A változások nem érintették ugyanakkor az egyházi népek szolgai jogállását, az egyház tulajdonosi hatalma változatlanul kiterjedt még a familia legelőkelőbbnek tekintett tagjaira, a nemes jobbágyokra is. A *proprius*i függőség alól az egyházi birtok népei csak a 14. század végére szabadultak fel, s csak ekkor váltak személyileg szabad parasztokká.

14/4. A magánbirtokosok szolgái

Az Árpád-kori birtoktípusok harmadik fajtája, a világi magánbirtok, számos vonásában élesen különbözött akár a királyi, akár az egyházi birtokoktól, s e különbségek a szolgálónépek helyzetében is jól érzékelhetőek. Az a korszak forrásainak olvasásakor rögtön szembetűnik, hogy az alávetett népesség azon szolgálat szerinti kategorizálása, ami egyként jellemezte a királyi és az egyházi birtokszervezeteket, a világi magánbirtok esetében gyakorlatilag hiányzik. Az ott élőket ehelyett különböző, az adott személy jogállására utaló kifejezések segítségével osztályozták. Ennek a gyakorlatnak a jelentőségét az adja meg, hogy feltárja azt a sokszínűséget, ami a földesúr és a neki szolgáló népek kapcsolatát jellemezte. Magától értetődő ugyanis, hogy a szolgáltatók jogállásának hangsúlyozása csak akkor lehetett indokolt, ha a birtokos tulajdonosi hatalma nem terjedt ki a földjein élők egészére, illetve ha a *propriusai* egyes csoportjainak helyzetében olyan mértékű különbségek alakultak ki, melyek jogi kategóriák segítségével is értelmezhetők voltak. Amint az az alábbiakból kiderül, a helyzet valóban ez volt.

A 11–12. század folyamán a világi birtokok szolgálónépei közül a legfontosabb szerephez a **szolga** (*servus*) nevet viselők jutottak. Maga a kifejezés, mint arról már szó esett, eredendően a valaki tulajdonában álló, vagyontárgynak tekintett személyt jelölte. A világi magánbirtokosok népei esetében azokra alkalmazták ezt a terminust, akiknek a helyzete a lehető legteljesebben, akár csak árnyalatnyi enyhítés nélkül tükrözte ezt a *propriusi* mivoltot. Mindaz a megvetés, amely a szolgai állapothoz kapcsolódott, elsősorban és mindenekelőtt a világi birtokosok servusaira vonatkozott, akikhez képest az egyházi vagy királyi népeknek még a legalantasabb feladatokra kötelezett csoportjai is kiváltságosaknak tűnhettek.

Az ilyen servusok esetében már csak azért is lehetetlen lett volna szolgálat szerinti osztályozást alkalmazni, mert nem volt állandó feladatuk. Munkaerejüket tulajdonosok pillanatnyi érdekei szerint használta fel, mégpedig minden korlátozás nélkül: ha úgy látta jónak, látástól vakulásig dolgoztatta őket, ha kedve tartotta, enyhébb követelményeket szabott. A korai időkben, a 11–12. században a servusok felhasználásának döntően két módja számított általánosnak. A szerencsésebbeknek háziszolgákként uruk és annak családja körül adódó feladatok ellátása adott munkát. Az előkelők udvarházaiban viszonylag magas lehetett a házi szolgák száma, s nem lehetetlen, hogy az ugyanazon feladat rendszeresebb ellátása révén egyfajta munkamegosztás is megjelent a nagyúri háztartások belső szolgái között. Efféle fényűzést a kisebb birtokosok aligha engedhettek meg maguknak, ők jó, ha egy-két mindenes szolgát fenn tudtak tartani a ház körüli teendők elvégzésére.

A servusok nagy többsége, akár nagy-, akár kisbirtokos volt az uruk, termelőmunkát végzett, leginkább földet művelt. Hogy parasztoknak mégsem lehet nevezni őket, annak oka a korai magánbirtokok gazdálkodásának sajátosságaiban rejlik. A birtokosok ugyanis eke alá fogott földjeiket saját kezelésükben tartották, s egyfajta házigazdaságokként műveltették. Az ilyen földesúri üzemet **praedium**nak nevezték. A prédium mindenestül a birtokos tulajdonában állt: az övé volt a föld, az annak megműveléséhez használt eke és a többi munkaeszköz, az övéi voltak az igavonó és egyéb állatok, s nem utolsó sorban a servusok is, akik a prédiumon éltek és dolgoztak. A servusok tehát nem rendelkeztek önállóan termelő paraszti gazdasággal, de többnyire még saját háztartással sem. Közös szállásokon laktak, s az úr élelmezte és ruházta őket. Ilyen körülmények közepette a servus csak egyetlen módon szolgálhatott urának, a munkaerejével. A birtokos nem is tartott többre igényt, arra azonban korlátlanul. Mindez persze, azt is jelenti, hogy a servus függése kifejezetten személyi jellegű: szolgai állapota urának személyéhez, s nem földjéhez kötötte. A servus és az általa művelt föld kapcsolata rendkívül laza volt: ura eladományozhatta vagy eladhatta, áthelyezhette egy másik birtokára vagy éppen belső szolgálatra rendelhette, a szerint, ahogy éppen érdekei diktálták.

Alig valamivel voltak kedvezőbb helyzetben azok a szolgák, akiknek uruk engedélyezte, hogy külön házakban élve, önálló háztartást alakítsanak ki. Az ilyen servusokat háznépenként *(mansio)* vették számba, az úrtól való függésük egyebekben épp oly szoros volt, mint házatlan társaiké.

A minőségi ugrást az jelentette, ha a servus nem csak házhoz, hanem saját – az úr tulajdonában álló, de a szolga által önállóan megművelt – gazdasághoz jutott. Az ilyeneket a kor magyar nyelvén *ubug*nak, latinul **libertinus**nak mondták. Ezt a réteget mind jogállása, mind szolgáltatásai terén sajátos kétarcúság jellemzi. A libertinusok szolgai jogállása kétségtelen, ha nem így lenne ugyanis, akkor nem szerepelnének forrásainkban adás-vétel vagy adomány tárgyaiként, az örökül hagyott javak részeiként. Másfelől azonban bizonyos jogokkal is rendelkeztek, s ez elkülönítette őket a servusok előbb említett csoportjától. A különböző nemű servusok együttélését a birtokosok nem akadályozták, hiszen az ilyen kapcsolatokból származó gyermekek szolgáik számát, s így vagyonukat gyarapították, a törvényes házasság jogát azonban a servusoktól megtagadták, s ha úgy adódott, a szolgacsaládok tagjait magától értetődő természetességgel választották el egymástól. A libertinusok viszont szabályos házasságot köthettek. Ezzel függ össze, hogy míg szolganők *(ancilla)* – nem ritkán gyermekeikkel együtt – gyakran szerepelnek forrásainkban, a libertinus szó nőnemű változata gyakorlatilag nem használatos. A magyarázat abban sejthető, hogy a birtokos libertinusai feleségeinek munkaerejéről lemondott, s az ilyen asszonyok helye saját családjuk körében volt. A

libertinusokat megillető másik jog az önmegváltás lehetősége volt. Míg a servusok esetében kivétel számba ment, ha valaki pénzen megvásárolta urától önnön szabadságát, ugyanezt a libertinusokkal kapcsolatban „szokás"-nak *(mos libertinorum)* nevezik. A megváltás összege a libertinus piaci ára lehetett, melyet forrásaink átlagosan 1 márkányinak (kb. 233 gramm ezüst) mutatnak. A servus viszont átlagosan 3 márkába került, s a két összeg közötti eltérés azt a különbséget mutatja, ami a tulajdonos szempontjából a teljes jogfosztottságban élő servus és a vagyontárgynak számító, de mégis csak korlátozott jogokkal rendelkező libertinusok között megvolt.

A libertinusok önmegváltása azért fejlődhetett „szokás"-sá, mert önálló gazdasággal bíró termelőkként némi vagyonra tehettek szert. Az önálló gazdaság léte határozta meg azt a módot is, ahogy a tulajdonos kiaknázhatta libertinusai szolgálatait. A servusok esetében kizárólagos munkajáradék a libertinusokat is terhelte, ám jóval kisebb mértékben. Munkaerejükre többnyire csak a nagyobb idénymunkák – pl. az aratás vagy a szénabegyűjtés – idején tartott igényt az úr, akkor is megszabott határon belül, amihez még fuvarozási kötelezettség járult. A libertinusok terheinek javát mindazonáltal a gazdaságaik terméséből fizetett terményjáradék tette ki.

A libertinus jellegzetesen a világi birtok szolgálónépi kategóriája, királyi vagy egyházi birtokon kivételesen ritkán találkozunk csak velük. A réteg a 11. század előkelő nagybirtokosainak népei között tűnik fel, s a 13. században már a prédiális gazdálkodáshoz a legszívósabban ragaszkodó kisbirtokon is gyakorivá válik. A libertinusok elterjedése és a prédiális gazdálkodás felbomlása ugyanazon érem két oldala: a servusok „földre ültetése", önálló gazdasággal való ellátása idézte elő a prédiumok elhalását. A libertinusok számának gyarapodásával egyenes arányban szorult vissza a teljes alávetettségben lévő servusok jelentősége a világi magánbirtokokon, s a 13. század végére a servusok jószerével csak mint uraik háziszolgái szerepelnek forrásainkban. Nem élte túl ugyanakkor az Árpád-kort maga a libertinus réteg. Eltűnésének okai és körülményei azonban az Árpád-kori társadalom történetének következő fejezetéhez tartozik.

A magánbirtokok szolganépei között kell viszont megemlékeznünk azokról, akiket szabadoknak *(liber)* vagy jobbágyoknak neveztek ugyan, de szabadságuk nem érte el a közszabadság szintjét. Ilyen magánúri kötött szabad lehetett az a Petus nevű jobbágy, akit Benedek veszprémi ispán 1171-ben birtokokkal és más szolgarendűekkel együtt a veszprémi egyháznak adományozott. A jobbágy minősítést esetében az indokolta, hogy Petus állt az ispán Kál nevű prédiumának az élén, s ezek szerint feladata a birtok szolganépeinek irányítása lehetett. A fennmaradt adatokból ítélve, az ilyen kötött szabadok száma nem lehetett valami nagy. Ere-

detüket tekintve többségük bizonyára a szolgai állapotból emelkedett korlátozott felszabadítás révén a kötött szabadságra. A birtok életében változatos szerep juthatott nekik. Egy részük az említett Petushoz hasonlóan a birtokigazgatásban lehetett ura szolgálatára, mások viszont paraszti munkát végeztek. Ez utóbbiakat, amennyire tudható, munkajáradék nem terhelte, s ők tekinthetők a földhöz kötött, önállóan termelő paraszti típus képviselőinek. Az úrtól való függésük személyes jellege már meglehetősen laza lehetett, s a 13. század végére ez a szál el is szakadt.

Az Árpád-kori szolgatársadalom főbb jellemzőinek és típusainak áttekintése kellő alapot nyújt annak megállapításához, hogy a szolgák világa rendkívül sokszínű volt. Az egyes birtokfajták szerint és azokon belül is igen változatos kép tárult elénk. A szolgaság tartománya a magánbirtok servusaitól a várjobbágyokig terjedt, s a két említett szolgafajta között oly mértékű volt a vagyoni helyzet és a társadalmi presztízst tekintve a különbség, hogy összehasonlításuk jószerével lehetetlennek és értelmetlennek tűnhet. Egyetlen közös vonásukként a tulajdonban állás, a *proprius*i függés jelölhető meg, de ez elég is ahhoz, hogy valóban együvé tartozóknak tekintsük őket. A középkor ugyanis a jogállást tekintette az elsődleges társadalomszervező tényezőnek, minden más szempont csak ennek alárendelten juthatott szerephez. Éppen a jogállásban bekövetkező változás, a szolgai állapot megszűnése volt az, ami a szolgák archaikus világának felbomlásához vezetett. Ez a fejlemény változatos formákban következhetett be. A szolgák egy része az országos nemesség soraiba emelkedett, túlnyomó többségük viszont a jogilag egységes, személyileg szabad parasztság egyik alkotóelemeként találta meg a helyét a késői középkor magyar társadalmában. E paraszti réteg kiformálódása a 14. század végére fejeződött be, s ezért a folyamat végigkövetése nem e könyv lapjaira tartozik, a kezdetek azonban elválaszthatatlanok az Árpád-kor történetétől.

15. A szabad paraszt

Az Árpád-kor mezőgazdasági termeléssel foglalkozó népességének jelentős hányada szolgai jogállású volt, s a három nagy birtoktípus – a királyi, az egyházi és a világi magánbirtok – valamelyikén élve végezte munkáját az előző fejezetben előadottak szerint. Kezdettől fogva jelen volt ugyanakkor a társadalomban egy szabad paraszti réteg is. Ennek tagjai közé eredetileg leginkább azok a **közszabadok** tartoztak, akiket a 11. századi törvények „közember"-nek *(vulgaris)* vagy „szegény"-nek *(pauper)* mondanak társadalmi és vagyoni helyzetükre utalva. Jónéhányan közülük bizonyára a nincstelenség határán egyensúlyoztak. Számukra egy-egy rossz termés, elemi csapás, háborús pusztítás vagy akár egy elvesztett per után fizetendő bírság könnyen végzetessé válhatott. Csekélyke földjük elvesztése után szabadságuk megmaradt ugyan, anyagi függetlenségük viszont odalett. A 11. század közepének trónviszályai során vívott háborúk idején alighanem sok ilyen közszabad mehetett tönkre, s kényszerült addigi lakóhelyének elhagyására. A zűrzavaros időkben uraiktól elszökő szolgák mellett elsősorban ők lehettek azok a **kóborlók** – vagy ahogy Szent László III. törvénye nevezi őket: *izbég*ek –, akik az országot járva próbáltak meg gondoskodni a maguk és családjuk napi élelméről, s eközben igazán nem voltak abban a helyzetben, hogy válogathattak volna az eszközökben. Aligha lesz véletlen, hogy Szent László törvényei jóformán mással sem foglalkoznak, mint a lopás különböző fajtáival és azok büntetésével. A kóborlás és azzal összefüggésben a vagyon- és közbiztonság megrendülése nyilván rendkívüli súllyal nehezedett az országra, s ez magyarázhatja László törvényeinek drákói szigorát, valamint azt is, hogy a 11. század végi törvények ismételten visszatérnek a kóborlók megrendszabályozásának kérdéseire. A törvények rendelkezései szerint a kóborlókat a megyésispánoknak kellett összegyűjteniük. Szökevény szolgáikat uraik magukhoz válthatták, a többieken a király és az ispán osztozott a szokott 2/3–1/3 arányban. A fejüket kóborlásra adó szabadok többségét ily módon végül is az uralkodó birtokokon telepítették le.

A nincstelen közszabadok számára a kóborlás felszámolását követően a megélhetés egyetlen lehetőségeként a más földjén való megtelepedés kínálkozott. Valószínűnek tetszik, hogy a 11–12. században főként a királyi birtokok vonzották magukhoz a maguknak saját elhatározásból urat kereső közszabadokat. Éltek azonban egyházi és magánbirtokon is, ez utóbbiakra utal a szabolcsi zsinat azon rendelkezése, mely szerint „a szabadokkal pedig, bármely püspökhöz vagy ispán-

hoz szegődtek, ahogy ezeknek tetszik, úgy bánjanak, mégis szabadságuk épségben tartásával". A gyakorlatban az ilyen szabadok sorsának további alakulása nem e törvény rendelkezésétől függött, hanem sokkal inkább attól, hogy melyik birtoktípus fogadta be őket. A királyi birtokokon megtelepülők csak ideig-óráig őrizhették meg közszabadságukat, az egyházi földekre kerülők még addig sem. Ez utóbbiakra vonatkozóan különösen szemléletes a mai Taktaszadán élő szabadok példája. Szada eredetileg uralkodói birtok volt, melyet Salamon király és Géza herceg adományozott Aba nembeli Péter ispánnak. Hogy a kérdéses szabadok már az adomány megtétele előtt is a birtokon éltek-e, az nem tudható, mindenesetre ha így volt, akkor az új földesúrral, tudniillik Péterrel való megállapodás eredményeként maradhattak meg a faluban. Maga a birtokosváltozás személyes szabadságukat ekkor még nem érintette. 1067 táján azonban Péter ispán más birtokaival együtt Szadát is az általa alapított százdi monostornak adta, s az ott élő szabadokat felszólította, hogy „távozzanak mindazok, akik a szabadság nevére igényt tartanak". A szadai közszabadok tehát válaszút elé érkeztek: ha maradnak, tovább művelhetik földjeiket, ám az egyházi familiába beolvadva elvesztik közszabadságukat; ha távoznak, szabadok maradnak ugyan, de földönfutókká válnak. Nem tudható, hogy a szadaiak végül is a mérleg melyik serpenyőjét találták súlyosabbnak, mindazonáltal a későbbiekben egyáltalán nem számított ritkaságnak, hogy egy-egy személy vagy rokonság, közszabadságának feladása árán is, önként csatlakozott valamely egyház népeihez.

A megélhetésüket más földjén keresők közül leginkább azoknak lehetett reményük közszabadságuk megőrzésére, akik a világi magánbirtokosoknál telepedtek meg. Amennyire forrásaink utalásai alapján megítélhető, a 11–12. században nem sokan lehetettek az ilyen szabadok. Többségük nem is parasztként élt a föld uránál, hanem inkább a szolganépek munkáját felügyelő és irányító **jobbágy**ként a birtokigazgatásban alkalmazták őket. Idővel azonban feltűnik a földet paraszt módjára megművelő, a birtokosnak terményjáradékkal adózó közszabad **liber**ek típusa is. Számuk, ha eleinte bizonyára nem is gyorsan, de szakadatlanul gyarapodott, részint a kisbirtokos közszabadok nincstelenné válásával, részint a szolgarendűek felemelkedésével. Ez utóbbi egyetlen törvényes módja az volt, ha a tulajdonos felszabadította a maga szolgáját, mégpedig úgy, hogy a született szabadokat megillető közszabadságot adományozta neki. Ezt a kiváltságolási formát, mint azt az előzőekben láthattuk, már Szent István törvényei is ismerték, s bár okleveleinkben csak a 12. század közepén jelenik meg, aligha lehet kétséges, hogy alkalmazása folyamatos volt a közben eső időszakban is, ha talán nem is túl gyakori. A közszabadság megadása azzal az eredménnyel járt, hogy a felszabadított személy a továbbiakban szabadon vállalhatott szolgálatot annál a birtokosnál,

akinél akart. Mivel a magánszemély által megtett felszabadítás az önálló egzisztencia anyagi megalapozásához elengedhetetlen földadománnyal soha nem járt együtt -- a felszabadítás és a birtokadomány együttes alkalmazása, adataink szerint, csak a királynak állt módjában –, ezért az egykori szolga valóban kénytelen volt valamely birtokoshoz beállni. Az eseteknek legalább egy részében a felszabadított bizonyára megmaradt addigi lakóhelyén, csakhogy most már nem szolgaként, hanem szabad emberként művelte korábbi ura földjét. Alapvetően megváltozott tehát a földdel és annak urával való kapcsolata: szolgaként a föld urához fűzte a tulajdoni függés köteléke, s a földtől, amelyet tulajdonosa akaratából éppen művelt, bármikor elszakítható volt; szabad parasztként immár megszabadult a „szolgaság bélyegé"-től, s a birtokossal való kapcsolata az általa művelt földön nyugodott: elvesztette korábbi személyes jellegét s tárgyiasult.

A szabad paraszt típusának másik, szintén a korai időktől fogva meglévő képviselője az idegenből bevándorolt **vendégtelepes** *(hospes)* volt. Ezek nagy többsége a 11–12. században minden bizonnyal a királyi birtokokon talált új otthonra, de már a 12. század közepén tudunk arról, hogy magánbirtokosok addig lakatlan földjeiket hospesek betelepítésével igyekeztek művelés alá vonni. A személyében szabad, önállóan termelő gazdasága után a földesúrral kötött megállapodás szerint adózó hospesek alkották a paraszti társadalom elitjét. Helyzetük a tulajdoni függés különféle változataiban élő szolgák számára a kívánatos, de sokáig elérhetetlennek látszó mintát jelentette.

15/1. „Népek gyűjtése"

A 13. század folyamán a királyi szerviensi réteg kialakulásával, majd e rétegnek a hagyományos nemességgel történő jogi egységesülésével jelentősen átalakult az Árpád-kori társadalom azon része, mely földbirtokosként élt. Nem kevésbé alapvetőek azok a változások, melyek ugyanebben az időszakban az agrártársadalomban mentek végbe. Ezek eredményeként a század végére, igaz, egyelőre csak a világi magánbirtokon, a szabad parasztok váltak a földesúri népek legáltalánosabb képviselőivé s a szolgaság korábban általánosan elterjedt formái fokozatosan háttérbe szorultak.

Az átalakulást kikényszerítő folyamatok több forrásból fakadtak, s együttes hatásuk a tatárjárást követő évtizedekben erősödött fel annyira, hogy a szórványosan már korábban is jelentkező elemeik egységes tendenciába rendeződtek. A 12–13. század fordulóján meginduló nagy királyi adományok átrendezték az ország birtokstruktúráját: az uralkodói birtokok rovására a világi magánbirtok lett a leg-

dinamikusabban fejlődő birtoktípus. Az adományok megbontották a királyi birtokszervezetek szolgálónépeinek hagyományos rendjét, s e folyamatot IV. Béla birtokrestaurációs kísérlete csupán fékezni tudta, feltartóztatni nem. A növekedésnek indult világi magánbirtok hamar szembetalálta magát a munkaerőhiány nehézségével, melyet a tatárjárás és annak demográfiai hatásai a következő évtizedek egyik központi kérdésévé tettek. IV. Béla egyik oklevele úgy fogalmaz, hogy „egykor a tatárok az ország lakosainak nagy részét vagy megölték vagy elhurcolták, s az ország, mely azelőtt telve volt néppel, sok helyütt pusztasággá vált". A kép komorságát tovább növeli, hogy a háború miatt megszakadt a mezőgazdasági termelés folyamatossága, s ráadásul a tatárok kivonulása utáni évben sáskajárás pusztította az országot. „És mert azokban az időkben a magyarok nem bírtak vetni, ezért a tatárok kivonulása után sokkal többen pusztultak el éhínség következtében, mint ahányan azok voltak, akiket rabságba hurcoltak, illetve kard által vesztek el" – összegzi a népesség fogyásának okait az V. István korában működő krónikás. Bár a pusztulás arányait illető történetírói becslések túlságosan tág határok között mozognak, az azért aligha lehet kétséges, hogy valóban megrendítő erejű lehetett a vérveszteség. Ha a tatárok elől szerencsésen elmenekült birtokos 1242 nyarán visszamerészkedett prédiumára, jó esélye volt annak, hogy azt „üres és lakói által elhagyott" állapotban találja. Az elnéptelenedés azonban nem feltétlenül írandó a tatárok által esetenként megfélemlítő jelleggel megrendezett vérfürdők számlájára. Jó okunk van azt gyanítani, ami szerencsés esetben okleveleink adataival is bizonyítható: az eseteknek egy tekintélyes hányadában a szolgai állapotú földesúri népek felismerték a háborús idők okozta zűrzavar kínálta alkalmat, s a tulajdoni függés kötelékének önkényes elszakítására használták fel a kivételes lehetőséget. Ha sikerült elrejtőzniük a tatárok elől, nem tértek vissza korábbi lakhelyükre, hanem az ország más vidékeire vándorolva, immár szabad emberként igyekeztek letelepedni valamely birtokos földjén. Mivel ez utóbbi szintén híján volt a munkás kezeknek, örömmel fogadta a magukat szabad hospeseknek mondó jövevényeket, s nem sokat kérdezősködött. Ez a jelenség egyaránt sújtotta a királyi, az egyházi és a magánbirtokokat, s hogy mennyire általános volt, azt jelzi, hogy 1263-ban a pápa is szót emelt az önkényesen „más uraságokhoz állt" egyházi népek ügyében. A szolgálónépek **„szétszóródása"**, ahogy a kor oklevelei gyakorta nevezik a szolgák szökését, mindhárom birtoktípust érintette tehát, a probléma kezelésére azonban leginkább csak a magánbirtokosoknak voltak meg az eszközeik. A király és az egyház lehetőségei korlátozottak voltak: az államhatalom apparátusának felhasználásával esetleg visszakényszeríthették elszökött népeiket birtokaikra, maguknak a szökéseknek pedig a *proprius* függés szabta határokon belül biztosított kedvezményekkel próbálhatták meg az elejét venni. Ehhez képest a magánbirtok képes-

nek mutatkozott a paraszti lét és a személyes szabadság összeegyeztetésére, s ily módon lépéselőnyre tett szert a másik két birtoktípussal szemben.

A királyi népek egy része ugyanakkor törvényesen vált szabaddá ezekben az évtizedekben. IV. Béla a tatárjárást követően igyekezett adományait a néptelenül álló királyi birtokokra korlátozni, utódai azonban már jóval kevésbé ügyeltek erre. Az eladományozott birtokokon élő királyi népeket olykor áttelepítették más uralkodói birtokokra, máskor azonban sorsukra hagyták őket: mehettek, amerre láttak. Az adományos számára a legkedvezőbb nyilvánvalóan az volt, ha a birtok népei helyben maradtak, hiszen önmagában a puszta föld nem sok hasznot hozott, s a sok vesződséggel járó betelepítés után is még évekbe tellett, amíg jövedelmet remélhetett az ilyen birtokból. A birtokosnak elsőrendű érdeke volt tehát, hogy megállapodásra jusson az adományul nyert birtok magára hagyott népeivel, s ennek érdekében jelentős engedményekre is késznek mutatkozott. Ez történt 1275-ben a Veszprém megyei Bogdánon élő hercegi népek esetében, akiknek sikerült egy számukra kedvező egyezségre jutniuk földjük új birtokosával. A földesúr és a bogdániak a veszprémi káptalannal foglaltatták írásba megállapodásukat, melynek értelmében az egykori hercegi népek immár szabad hospesként élhetnek tovább falujukban, s pontosan megszabott mértékben adóznak a földesuruknak.

Más, kevésbé szerencsés birtokosok maguk voltak kénytelenek gondoskodni lakatlan földjeik betelepítéséről. A **„népek gyűjtésé”**-nek az 1260-as években megjelenő új eszközeként a birtokosok oklevelet nyertek a királytól, melyet a vásárokon hirdettek ki. Az ilyen telepítőlevelek kedvezményeket – 2–3 évnyi mentességet a földesúri adók alól – ígértek a megnevezett birtokra telepedőknek – akik elvileg persze, csak a „szabad állapotú emberek" közül kerülhettek ki –, s a költözés ideje alatt királyi védelmet. A földesúri telepítés e formája a korábbi időszak uralkodói hospeskiváltságainak mintáját követte, az azokban biztosított jogok korlátozottabb változatának adományozásával. Az ily módon letelepítetteket hospeseknek tekintették, aminek következtében a szóról fokozatosan lekopott a „külországból bevándorolt idegen" jelentés. A földesúri telepítések ezen típusának példáit épp úgy fellelhetjük Erdélyben, mint a Felvidéken vagy a Dunántúlon, s így aligha lehet kétséges, hogy a gyakorlat országszerte elterjedt.

Már inkább regionális jellegűnek mutatkozik a földesúri telepítések egy sajátos formája, mely elsősorban az északi erdős hegyvidékekre jellemző. A telepítést itt nem személyesen a földesúr irányította, hanem a vele szerződéses viszonyban álló telepítési vállalkozó, a **soltész** *(scultetus)*. Ez utóbbi feladata volt a telepesek toborzása és költöztetése, a betelepítendő területen az erdőirtás és a falualapítás munkájának megszervezése. A telepesek azonos nagyságú megműve-

lendő földhöz jutottak, amely után – a gazdaságaik erőre kapásának idejére biztosított mentességi idő letelte után – fizették a föld urának járó adót. Maga a soltész fáradozásai fizetségeként nem csak kétannyi, s ráadásul tehermentes földhöz formálhatott jogot, de ő lett az újonnan alapított falu örökös bírája *(villicus)* is. Megillették ugyanakkor további kedvezmények: részesedett a földesúri adóból s ő kapott jogot a szerény, de biztos hasznot ígérő malom létesítésére is. A soltészság intézménye a Kárpátoktól északra fekvő szláv országokból a tatárjárást közvetlenül követő években került át Magyarországra, ahol aztán a 13. század második felétől kezdve döntő szerephez jutott az addig lakatlan felvidéki erdőségek ritkításában és az irtványok betelepítésében. A soltészok többnyire német vállalkozók közül kerültek ki, a telepesek nagy része viszont inkább szláv – cseh, morva vagy lengyel – paraszt volt. Beköltözésüket követő elvegyülésük az őshonos felvidéki szlávsággal vetette meg az alapjait a középkor későbbi évszázadaiban önálló népi arculatot nyerő mai **szlovákság** kialakulásának.

15/2. A jobbágyparaszt

Az 1270-es években szembetűnően megváltozik a **jobbágy** *(iobagio)* kifejezés jelentése forrásainkban. A szó a magyar „jó" melléknév származéka lehet, s eredetileg, mint arról már szó esett, „tisztségviselő" értelemben volt használatos. Jobbágyoknak mondta az 1222. évi Aranybulla a legjelentősebb országos főméltóságok viselőit, s szintén a tisztségviselés okán nevezik jobbágyoknak a királyi és az egyházi birtokszervezetek szolgálónépeinek – egyébként szolgarendű – elöljáróit. A kifejezés ezen értelemben való használata a világi magánbirtokokon is kimutatható, itt azonban viszonylag korán – már a 13. század első harmadában – megjelenik a paraszti életet élő, közszabad jobbágyok típusa, akik mellett azonban a világi birtokok népeinek döntő többségét ekkor még a birtokos tulajdonosi hatalma alá vetett **servus**ok és **libertinus**ok alkotják. Az 1270-es évektől kezdődően a jobbágy válik a magánföldesurak népeinek legáltalánosabb elnevezésévé, ekkor jelenik meg a szó azon „jobbágyparaszt" értelme, amely aztán egészen a 19. századig használatos marad.

Ahogy a magánbirtok népeinek egyes csoportjait jelölő kifejezések különbözőségét a servusok, a libertinusok és a liberek helyzete közötti jogi eltérések magyarázzák, ugyanúgy a jobbágy megjelölés általánossá válása mögött is egy jogi folyamat, a parasztság jogi egységesülésének megindulása áll. Ez teremtette meg –

az Árpád-kor időszakában még csak a világi magánbirtokokon – a **jobbágyparaszt** (*rusticus seu iobagio*) típusát.

A folyamat feltételei a világi magánbirtokokon értek be, mégpedig az Árpád-kor utolsó évtizedeiben. Az egyik kulcstényező a paraszti munkaerő tatárjárás utáni felértékelődése volt, a másik a prédiumokra épülő hagyományos földesúri gazdálkodás kibontakozó válsága. A prédiumok szolganépe a tatárjárás után sok helyütt szétszéledt. A szökésekkel a későbbiekben is számolnia kellett a föld urának, miközben a IV. László uralkodása idején kibontakozó anarchikus állapotok miatt egyre kevésbé számíthatott arra, hogy az államhatalom a maga eszközeivel segítségére lehet a szökevények felkutatásában és a birtokra való visszakényszerítésében. De ha kevesebb vállalkozó kedv szorult szolgáiba, a régi viszonyok fenntartása esetén akkor is legfeljebb szolgái munkájára s – kisebb mértékben – terményjáradékára tarthatott igényt, noha egyre inkább pénzre lett volna szüksége. Pénzre, s nem is kevésre, hogy drága lovagi fegyverzetben vonulhasson hadba, netán várat építhessen vagy birtokot vásárolhasson, egyéb kiadásairól nem is beszélve. A birtokos, hogy megtarthassa a földjein élő és dolgozó népességet s hogy betelepíthesse az „üres föld"-ként kapott adománybirtokait, engedményekre kényszerült tehát: szolgáit – a házicselédekként visszatartott kisszámú servus kivételével – felszabadította, s kedvezményeket kínált a birtokain letelepedni szándékozóknak. A szolgák felszabadítása terén a világi birtokos keze jóval kevésbé volt megkötve, mint a királyé vagy az egyházé, s az addig közösen használt birtokok mind inkább általánossá váló felosztása révén kialakuló kiscsaládi tulajdonforma elterjedésével a rokonság joga is egyre kevésbé korlátozta döntési szabadságát. Ha felszabadította szolgáit, kétségtelenül le kellett mondania korábbi hatalma korlátlanságáról felettük, cserébe viszont nem néptelenedtek el birtokai, sőt, vonzerőt gyakoroltak más, az új körülményekhez lassabban alkalmazkodó birtokosok még szolgarendű, de a „szolgaság jármától" akár szökés árán is szabadulni akaró népeire. Nagyjából ezek lehettek azok a megfontolások, amelyek rábírhatták a világi birtokosok többségét, hogy servusaikat és libertinusaikat akár pénzben megfizetett egyszeri váltság fejében, akár anélkül felszabadítsák.

A jobbágyparasztság a világi magánbirtok különböző helyzetű és eredetű csoportjaiból olvadt ily módon eggyé a 13. század utolsó harmadában, s a jobbágyparaszt jellemzőiben jól felismerhetően jelen vannak az egyes csoportok örökségének tekinthető elemek. Maga a név a magánföldesúri jobbágyoktól származott át, jeleként annak, hogy a jobbágyparaszt többé-kevésbé abban a helyzetben élt a birtokon, mint az egykori *liber iobagio*k. A földesúri terhek előképe a libertinusok szolgáltatásaiban jelölhető meg, azzal a különbséggel azonban, hogy a prédiumok felbomlásával a munkajáradék, a robot, már jelentéktelenné vált, vagy

éppen teljesen hiányzott. A szolgarendűek feletti tulajdonosi hatalom maradványaként őrződött meg a földbirtokos bírói joghatósága jobbágyai felett, melynek intézménye az **úriszék** lett. Nem kevésbé jellegzetesek azok a vonások, amelyek a közszabadságban, az azzal rendelkező földesúri népek helyzetében gyökereznek. A jobbágyparaszt nem személye után adózott, mint a szolgarendűek, hanem önállóan termelő gazdasága után, melynek munkájába a földesúr nem szólt bele. Szolgáltatásai egyfelől jóval mérsékeltebbek voltak, mint korábban a szolgáké, másfelől – s a jobbágyparaszt számára ez legalább olyan fontos volt – mértékét a föld urának csupán saját érdekeit érvényesítő döntése helyett kétoldalú megállapodás rögzítette. A jobbágyparasztot jogok illették meg: gazdaságát örökül hagyhatta utódaira, sőt, ha úgy adódott, a földesúr érdekeinek sérelme nélkül – azaz a föld után járó adóval terhelten – azt el is adhatta. A közszabadság szférájából ered a jobbágyparasztok lakta falutelepülés korlátozott önkormányzata, élén a falubeliek által választott bíróval *(villicus)*, miként az a 14. század végéig élő gyakorlat is, mely szerint a megyei élet fórumain a jobbágyparasztok épp úgy megjelentek, mint a birtokos nemesek. Végezetül és legfőképpen a nemességet *(nobilitas)* nélkülöző közszabad jogállásnak a paraszti léttel való határozott összekapcsolódása révén vált a paraszti szabadságok alapvető elemévé a **szabad költözés** joga. Ez volt az a sarokkő, amelynek mentén közszabadság és a szolgai állapot kezdettől fogva elvált egymástól, s ez a jog biztosította a jobbágyparasztok számára azt a lehetőséget, hogy szabadon válasszák meg azt a földesurat, akinek a birtokán élnek.

A költözés joga megillette a közszabad jobbágyparasztokat, ám e jog érvényesítése a gyakorlatban bizonyos feltételek teljesítéséhez volt kötve. Amikor Mojs nádor 1270-ben írásban rögzítette a Kazsok faluban (Somogy m.) élő hospesei szabadságait, ezeket így foglalta össze: „És ha valaki közülük el akarna tőlünk távozni, és az említett helyről elköltözni, akkor, miután minden épületét, ti. udvarhelyét és házait eladta, és miután megkapta az engedélyt, összes ingó javainak az épségben hagyásával, fényes nappal, minden akadályoztatás nélkül álljon szabadságában eltávozni". A szöveg nem említi, de más forrásainak alapján tudható, hogy a földesúri engedély megadására akkor került sor, ha a távozni akaró jobbágy megfizette a földesúrnak járó adóját, illetve utóbb az azon felül kirótt költözési illetéket.

A költözési joggal rendelkező közszabad jobbágyparasztság kialakulása a világi magánbirtokon bármily jelentős is volt a későbbi fejlemények irányának megszabását illetően, a paraszti társadalom jogi egységesüléséhez vezető folyamatnak csupán a kezdete volt. Szolgarendűek, ha egyre csökkenő számban is, még a 13. század végén is éltek a világi birtokosok földjein, s a servusok csak a 14.

század közepe után tűntek el a szolgaság hagyományos formáihoz a legszívósabban ragaszkodó kisbirtokokról. A királyi és az egyházi birtokok népei ugyanakkor megmaradtak még jó ideig a régi *proprius*i függés keretein belül. Az általános értelmű „jobbágy" megnevezés rájuk vonatkozóan is terjedőben volt a 13. század utolsó harmadától kezdve, s átlagos terheik megint csak a világi magánbirtok közszabad jobbágyparasztjaiéhoz hasonlóan alakultak. A közszabadsággal és annak minimumával, a szabad költözési joggal azonban nem rendelkeztek, s ez az alapvető jogi különbség gazdasági helyzetük minden hasonlósága mellett is élesen elhatárolta őket a magánbirtok jobbágyparasztjaitól. Amikor 1300 körül egy királyi tanácsi határozat általános érvénnyel elismerte a jobbágyparasztok költözési jogát, a szöveg ezért csak a nemesek jobbágyairól tesz említést: „egy nemes bármelyik parasztja vagy jobbágya, ha akarja, miután engedélyt kapott, és a szokásos igazságos földbért megfizette, ura birtokáról más nemes birtokára vagy máshová, ahova jónak látja, ott tartózkodás végett minden javaival átköltözhet". A parasztság jogi egységesülésének befejeződése még közel egy évszázadot váratott magára. Csak az 1397. évi törvény foglalta írásba, hogy a szabad költözés joga minden nemtelen személyt megillet, tehát a királyi és egyházi földesuraság alatt élőket is.

15/3. A falu világa

A 11. századi törvények és oklevelek az agrárnépesség településeit kizárólag a **falu** *(villa)* fogalmával jelölik. E falvak pontosan megszabott határai viszonylag tekintélyes nagyságú területet foglaltak magukban, s ezen belül épült meg maga a település. A falusiak földbe ásott, kisméretű veremházai szintén nagy területen feküdtek, minden szabályosságot nélkülöző kisebb-nagyobb csoportokba verődve. Még a 12. század közepén sem volt ritka, hogy a melegebb hónapokat a ház mellett felállított, kényelmesebb lakást kínáló sátorban töltötték. Az egyetlen helyiségből álló, szűk veremházakat csak a 13. század folyamán kezdték felváltani a felmenő falú, háromosztatú házak, melyek használata aztán egészen a modern korokig megfigyelhető.

A falvak nagysága részint a természeti környezet adottságaitól, részint más tényezőktől függően, rendkívül változatosan alakult. Adataink szerint a családok száma 16 és 65 között ingadozott, a tipikusnak a 20–25 családnak otthont adó település tűnik. A falvak sem társadalmi, sem birtokjogi tekintetben nem voltak egységesek: ugyanazon településen gyakran különböző szolgálatokra kötelezett háznépek éltek, s meglehetősen általános jelenségnek tekinthető, hogy a falu határa különböző birtokosok kezén volt, akik többnyire nem osztották fel egymás

közt a területet, hanem közösen használták. A falu határában elkülönülő, sajátos települési formaként létesültek a birtokos házigazdaságai, a **prédiumok** *(praedium)*, átlagosan 2–3 szolgacsaládból álló népességükkel. Ismeretes ugyanakkor olyan „óriásprédium" is, mint amilyen Hortobágy volt 1067 táján, amelynek területén utóbb jó néhány falu alakult ki. Egy-egy falu határában több prédium is létesülhetett. A Bars megyei Szelepcsény területén a 12. század közepén Hont-pázmány nembeli Pázmány fia Farkas két prédiumot adományozott a garamszentbenedeki apátságnak. A nagyobbikon 16 háznépnyi libertinus művelt 12 ekére való földet, s itt állt a földesúri lakhely, Farkas udvarháza is, körülötte gyümölcsössel. A kisebbik prédiumon 6 háznépnyi lovas szolga és 7 szántásra rendelt servus élt. A falu más része Farkas adománya után is megmaradt a Hontpázmányok kezén, aki 1229-ben osztoztak rajta, de birtokoltak Szelepcsény határában közszabad eredetű királyi szerviensek is egy darab földet.

A falvak határának hasznosításában a földművelés és az állattenyésztés egyaránt szerepet játszott. Általános vélemény szerint a földművelés csak fokozatosan vált az Árpád-kor végére a vitathatatlanul legfontosabb művelési ággá, miközben az állattenyésztés, ha vesztett is némiképp korábbi súlyából, a nyugat-európai átlagnál még mindig jóval jelentősebb maradt. A földművelés korai formája minden bizonnyal az ún. *vad talajváltó* rendszer lehetett. Ebben a falu határának egy bizonyos részét vették művelés alá, s azt addig használták, amíg a talaj termőképessége ki nem merült. Ezt követően egy újabb határrészt törtek fel, s gyakran a települést is az új szántók közelébe költöztették. Vannak kutatók, akik erre a művelési formára történő utalásként értelmezik azokat a 11. század végi törvényeket, melyek tilalmazzák, hogy a falvak eltávolodjanak templomuktól. Mások ellenben úgy vélik, hogy a törvények inkább a nomád állattartó közösségek helyhezkötésére vonatkoznak. Ha nem is látunk tisztán e kérdésben, az mindenesetre kétségtelen, hogy a falvak – vélhetően csak a saját határaikon belüli – mozgása nem ment ritkaság számba. Alighanem ezzel a jelenséggel hozhatók kapcsolatba azok a kicsiny s alig 2–3 nemzedék által lakott települések, amelyek egykori létét régészeti terepbejárások és feltárások igazolják. Ezen települések nyomai sokkal sűrűbben helyezkednek el egymás mellett, mint ahogy az írott forrásaink alapján feltételezhető lenne, s meglehet, az ellentmondást az oldja fel, hogy valójában nem egyidőben létező falvakról van szó, hanem egy-egy vándorló közösség egymás után használt lakóhelyeiről.

A 12. századtól kezdődően az ország lakosságának természetes gyarapodása és az idegenből érkező jövevények betelepedése révén új falvak keletkeztek az addig lakatlan vidékeken. Nőtt a falvak száma a már régóta benépesült országrészekben is. Ez utóbbi jelenség részben annak tulajdonítható, hogy a nagykiterjedé-

sű falvak határain belül különféle okok folytán új, önálló települések keletkeztek, részben pedig azzal, hogy a prédiális gazdálkodás fokozatos hanyatlásával, az úri házigazdaságok egy része – az ott élő szolgarendűek házhoz és gazdasághoz juttatása révén – faluvá alakult át.

A falu világának dinamikus átalakulása a 13. században indult meg. Az agrártársadalom nagy részét érintő társadalmi és jogi változásokról már szó esett, a kép azonban nem lenne teljes azon fejlemények ismerete nélkül, amelyek a földművelés technikáját, a művelés rendszerét és a gazdálkodás kereteit megszabó intézményeket fordították új irányba. A három tényező nagyjából egy időben, a 13. század elején tűnik fel a nyugati határszélen, hogy aztán onnan továbbterjedve az Árpád-kor végéig meghódítsa a Duna vonalától nyugatra eső területeket, s újabb fél évszázad múltán már országszerte meghonosodjon.

Ami a technikai újítást illeti, az az eke egy új típusának, a **kerülő ekének** a megjelenését jelentette. Az eke a magyarországi földművelés legalapvetőbb eszköze volt már a kezdetektől fogva, egy kezdetleges fajtájának ismerete és használata a honfoglaló magyarokról is valószínűsíthető. 11–12. századi forrásaink rendszeresen emlegetik az ekéket. Ez a korai eketípus, még annak a nyolc ökör által húzott „nehéz" változata is csupán arra volt képes, hogy feltúrja a talajt, melynek termőerejét ily módon csak erősen korlátozott mértékben hasznosíthatták. Ennek megfelelően az átlagos terméshozam sem haladta meg, még a jobb években sem, az elvetett mag kétszeresét. A kerülő eke azáltal számított forradalmi újításnak, hogy aszimmetrikus ekevasának és kormánydeszkájának köszönhetően a felhasított földet meg is forgatta, egyszerre gátolva meg ezzel a vetés elgyomosodását és szabadítva fel a talaj energiáinak addig kihasználatlanul maradó hányadát. A technika javulása természetszerűleg vonta maga után a terméseredmények ugrásszerű növekedését.

A megművelt föld jobb kihasználását egyebek mellett az is indokolta, hogy a magyarországi viszonyok szerint sűrűn lakottnak számító nyugati országrészekben a 13. századra kimerültek a vad talajváltás rendszerén alapuló extenzív földművelés tartalékai. Már nem állt rendelkezésre korlátlanul feltörésre váró föld, s ezért a határhasználat formája is módosult. Megjelent a *szabályozott talajváltás* rendszere, mely annyiban jelentett előrelépést, hogy már bizonyos tervszerűséggel számolt a talaj teherbíróképességével. A szántókat nem a végkimerülésig művelték, hanem csak 3–5 évig, hogy aztán néhány évnyi parlagon hagyás után újra felszántsák. Ez a rendszer végleg megszüntette a falvak vándorlását. A szabályozás persze, megkívánta, hogy a földet művelők, a falu lakossága együttműködjön egymással. Így jött létre a **falusi földközösség**. Ez tehát nem valamiféle ősi egyenlőség maradványa, hanem az intenzívebb földművelési formák szükségletei által

életre keltett intézmény. A területi alapon szerveződő földközösség biztosította tagjai számára a szántókból és a határ más részeiből (rét, legelő, erdő, stb.) való részesedés jogát, ám hogy konkrétan melyik darabot műveli valaki, az az évente megejtett sorshúzáson múlott. Ez a rendszer feltételezi a paraszti földhasználat állandósulását, s valóban, a jobbágytelek megjelenésével párhuzamosan terjedt el az országban.

Teleknek eredetileg a ridegen tartott állatállomány telelőhelyét nevezték, amelyet az állati trágya készített elő a későbbi művelésre. Nem teljesen világos, hogy a szó jelentésváltozása miként ment végbe, mindenesetre a 13. század közepére a **telek** (utóbb állandósult latin elnevezése szerint: *sessio*) már a jobbágyparaszt önálló, komplex gazdaságát, termelésének alapvető üzemszervezeti formáját jelölte. A jobbágytelek eszmei egység volt, mely magában foglalta a jobbágy lakóhelyéül szolgáló házat s az azt övező udvart, benne a gazdasági épületekkel és a kerttel. Ezt nevezték belsőségnek, melynek birtoklása állandó volt. A telek tartozékai a falu határában terültek el: az évente újraosztott szántó és rét számított hozzá mindenekelőtt, valamint részesedés a falu lakói által közösen használt erdőből és legelőből. A telek a földesúr tulajdona volt, ám a jobbágyparaszt birtokolta, aki használatáért adóval tartozott a földesúrnak. Ily módon a telek adózási egységet is jelentett.

A telekrendszer első nyomai a nyugati határszélről ismeretesek a 13. század első negyedéből. Az intézmény minden bizonnyal nyugati vendégtelepesek közvetítésével jelent meg az országban, s elterjedése a magánföldesúri hospesek, s végső soron a közszabad jogállású jobbágyparasztság kialakulásával fonódott össze elválaszthatatlanul. A rendelkezésünkre álló adatok nem elégségesek annak igazolásához, hogy a telekrendszer már az Árpád-kor vége előtt meghonosodott volna az egész országban. A jelek inkább arra vallanak, hogy a keleti országrészekben csak a 14. század első évtizedeiben vált általánossá a jelenléte. A falu mindenesetre a 13. században kezdte felölteni azt az alakját, mely aztán a késői középkorban, némely vonatkozásaiban pedig egészen a 19. századig jellemezte: lakói költözési joggal rendelkező jobbágyparasztok, akik telkeiket művelve adóznak a királynak, az egyháznak és a földesuruknak.

Ami az Árpádok után következik...

„Midőn pedig Magyarország felséges királya, András úr Isten kegyes hívására a földi ügyektől megvált, Szent István első magyar király nemzetségének, vérének és törzsökének atyai ágon sarjadt utolsó aranyágacskája meghalt, az egyházat kormányzó főpapok, Magyarország bárói, előkelői, nemesei és bármily rendű lakosai, amikor ráeszméltek, megtudták és felfogták, hogy igaz és természetes uruk elhagyta őket, Ráchelként siratták és végképp megzavarodtak valamint szerfelett megrendültek" – tekint vissza két évvel később Ákos nembeli István 1301 januárjára. Az említett „zavarodottság" és „megrendülés" őszinteségében nincs okunk kételkedni, hiszen a III. András halálával sírba szálló dinasztia, melyet a kortársak a „szent királyok nemzetsége"-ként emlegettek, a kései utókor pedig Árpád-ház néven ismer, éppen háromszáz esztendeje ült a Magyar Királyság trónján. Sikeres uralkodóház volt tehát, s okkal lehetett arra gondolni, hogy az is marad. Hogy történetesen a királyi méltóságot tényleges hatalmától megfosztó, s azt puszta címmé silányító oligarchák egyikének oklevele tartalmazza az utolsó Árpád kegyeletteljes búcsúztatóját, az sajátos ellentmondásnak tűnhet, mely azonban a körülmények ismeretében látszólagosnak bizonyul. Egyfelől ugyanis Ákos nembéli István azon oligarchák közé tartozott, akik – saját érdekeiket követve persze, erősebb riválisaik ellenében – készek voltak III. Andrással együttműködni, másfelől pedig a Magyar Királyság elvi egysége fenntartásának, s következésképp a trón betöltésének szükségességét a leghatalmasabb tartományurak sem vonták kétségbe. A korona után egyikük sem nyújtotta ki a kezét, s mint az idézett oklevél folytatásából kiderül, András halála után az ország előkelőit az foglalkoztatta, „hogyan és mi módon választhatnának és találhatnának maguknak jövendő urat Isten kegyes hozzájárulásával a szent király véréből". A kérdésre a hatalmasok többsége a Magyarországon László néven szereplő cseh trónörökösnek, Přemysl Vencelnek a királlyá választásával válaszolt, míg mások a nápolyi Anjou-herceg, Károly híveiül szegődtek. Az Árpádok örökségéért vívott küzdelem egy ideig IV. Béla említett két ükunokája között folyt, mígnem Vencel lemondott trónigényéről a bajor Wittelsbach Ottó herceg javára, aki IV. Béla unokájaként formált jogot a magyar királyságra, ám a trón megszerzésére irányuló kísérlete balul ütött ki. 1307-re így Anjou Károly – elterjedt, de helytelen névváltozat szerint: Károly Róbert – maradt az egyetlen magyar király, akinek azonban ahhoz, hogy országának ne csak ural-

kodója, de tényleges ura is lehessen, még másfél évtized kemény harcait kellett megvívnia az oligarchákkal.

1301, az Árpád-ház kihalásának éve korszakhatárként él a magyar történeti köztudatban. A dinasztiaváltás ténye volt olyan fontos esemény egy középkori ország életében, hogy valóban indokoltnak tartsuk ezt a vélekedést. Más megfontolások ugyanakkor arra vallanak, hogy az Árpád- és az azt követő Anjou-kor közötti határ korántsem olyan magától értetődően éles, mint azt gondolni lehetne. Maga Károly király például éppenséggel a folyamatosságot hangsúlyozta, amikor uralkodói hatalmát nem az előkelők választásából vagy riválisai felett aratott győzelméből eredeztette, hanem következetesen a „származás joga és rendje szerint bennünket megillető királyság"-ról írt okleveleiben, s uralkodása kezdetét 1301-től számította. Ez persze, tisztán politikai gesztus volt Károly részéről, s arra szolgált, hogy elvileg megalapozza királyi „hatalma teljesség"-ét, amelyre döntései meghozatalakor volt szokása hivatkozni. Annál inkább figyelemre méltó tehát, hogy a középkori magyar történelem számos öntörvényű, s Károly politikai felfogásától természetesen teljesen független folyamata szintén az Árpád- és az Anjou-kor közötti folyamatosságra utal. A politika viharos felszínén a legszembetűnőbb közös elemként a tartományúri hatalmak említhetők: 1285-ben épp úgy az oligarchák léte és tevékenysége jelentette az ország legsúlyosabb gondját, mint 1315-ben. Az említett folyamatosság igazi letéteményesei mindazonáltal azok a társadalom és a gazdaság mélyén lezajló változások voltak, melyek a 13. század elején indultak meg, s töretlenül folytatódtak 1301 után is. Az Anjou királyok támogatásának köszönhetően új lendületet vesz a városhálózat kialakulásának a 13. században megindult folyamata, miként a 14. század folyamán teljesedik ki s zárul le mind a középkori magyar nemesség, mind a jogilag egységes jobbágyparasztság kialakulása, végleg felszámolva a különböző eredetű és helyzetű jogállások sokszínűségét. Az Anjou-kor fejlett árutermelése és pénzforgalma épp úgy 13. századi előzményekre megy vissza, mint ahogy a külkereskedelemben is az Árpád-kor utolsó évszázadában sokasodtak és izmosodtak meg a nyugati kapcsolatok, hogy aztán az Anjou-korban az ország végleg betagolódjon a nyugat-európai gazdasági világba. Mindezen jelenségek együttes tanúsága amellett szól, hogy tévedés lenne azt hinni, az idegen eredetű dinasztia, a francia származású nápolyi Anjouk trónraléptével minden tekintetben valami gyökeresen új kezdődött volna az ország történetében. Éppen ellenkezőleg, az Árpád-kor öröksége szervesen beépült a 14. század fejlődésébe, s jelenléte ily módon nagyon is érzékelhető az Anjou királyok uralkodása idején új erőre kapó és felvirágzó Magyar Királyság életében.

895	A bolgároktól és a besenyőktől elszenvedett vereséget követően a magyar törzsek elhagyják Etelközt, s a Kárpát-medencébe költöznek. Álmos kende feláldozása Erdélyben
895-899	A Kárpát-medence keleti felének birtokba vétele
899-900	Magyar sereg dúlja Észak-Itáliát.
900	Az Itáliából visszatérő és a Tiszántúlról előtörő magyar seregek elfoglalják Pannoniát és a Kárpát-medence északnyugati részét; a honfoglalás befejeződése.
902	A magyarok elpusztítják a morva fejedelemséget.
904	Kusál gyulát megölik a bajorok.
907. július 4-5.	Brezalauspurci csata
907	Árpád kende halála (Anonymus szerint)
948	Bulcsú és Tormás (Termacsu) konstantinápolyi útja
948 után	Az erdélyi „Gyula" konstantinápolyi útja; görög térítők Erdélyben
950 k.	VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár elkészíti „A birodalom kormányzásáról" címen ismert munkáját.
955. augusztus 10.	Az augusburgi (lech-mezei) csata; a 862 óta vezetett nyugati hadjáratok vége
970	Az arkadiopoliszi csata; a magyar „kalandozó" hadjáratok vége
971 k.-997	Géza fejedelemsége
972-től	Sankt Gallen-i Brúnó, „a magyarok püspöke" Géza fejedelem országában térít.
973. március 23.	Géza fejedelem követei megjelennek I. Ottó német-római császár előtt Quedlinburgban.
995-996 k.	Géza fejedelem fia, Vajk, feleségül veszi Gizella bajor hercegnőt.
997 előtt	Megkezdődik a pannonhalmi bencés monostor építése.
997-1000	István (Vajk) fejedelemsége
997	István legyőzi ellene támadó rokonát, Koppányt.

1001. január 1. (vagy 1000. december 25.)	István királlyá koronázása
1001-1038	I. (Szent) István uralkodása
1002	I. István oklevélbe foglalja a pannonhalmi apátság kiváltságait.
1003	I. István legyőzi nagybátyját, az Erdélyben országló „Gyulá"-t.
1009	A pécsi püspökség alapítása
1018 k.	I. István prépostságot alapít Székesfehérvárott.
1028 k.	I. István legyőzi Ajtonyt.
1030. július	II. Konrád német-római császár sikertelen hadjárata Magyarország ellen
1030	Felszentelik Gellértet, Csanád első püspökét.
1031. szept. 2.	Imre herceg halála
1032 k.	Péter trónörökössé tétele, Vazul megvakíttatása
1038-1041	Péter (első) uralkodása
1041-1044	Sámuel uralkodása
1044. július 5.	III. Henrik Német-római császár Ménfőnél legyőzi Sámuel királyt.
1044-1046	Péter (második) uralkodása
1045. május 26.	Péter hűbéreskütt tesz III. Henriknek.
1046 nyara	A Vata vezette felkelés
1046. szept. 24.	Gellért püspök és társai vértanúhalála
1046-1060	I. András uralkodása.
1048 k.	A király öccse, Béla herceg a dukátus ura lesz.
1051	III. Henrik német-római császár sikertelen hadjárata Magyarország ellen
1052	III. Henrik seregei sikertelenül ostromolják Pozsonyt.
1058	I. András megkoronáztatja fiát, Salamont.
1059	I. András és Béla herceg találkozója Várkonyban
1060 ősze	Fegyveres harc I. András és Béla herceg között
1060-1063	I. Béla uralkodása
1061	A pogányság visszaállítását követelő székesfehérvári gyűlés szétverése
1063-1074	Salamon uralkodása

1064. január 20.	A győri egyezmény; a Béla-fiak megkapják a dukátust.
1066-1067 k.	Elkészül az ún. ősgeszta.
1068	Salamon király és a hercegek a kerlési csatában legyőzik a keleti országrészt pusztító besenyőket.
1071	Salamon király és a hercegek Nándorfehérvárat ostromolják, viszályuk kezdete.
1074. február 26.	Salamon király győzelme Géza herceg felett a kemeji csatában
1074. március 14.	Géza és László hercegek győzelme Salamon király felett a mogyoródi csatában
1074-1077	I. Géza király uralkodása
1077-1095	I. (Szent) László uralkodása
1081	Salamon meghódolása
1083. július 16-november 5.	Szentté avatják I. István királyt, Imre herceget, Gellért püspököt, Benedek és András remetéket; Salamon távozik az országból.
1087 k.	Salamon halála
1080-as évek vége	I. László püspökséget alapít Zágrábban.
1091	I. László elfoglalja Horvátországot; Álmos herceg a horvát király.
1092. május 20.	A szabolcsi zsinat megalkotja Szent László ún. I. törvényét.
1096-1116	(Könyves) Kálmán uralkodása
1096 tavasza	Álmos herceg megkapja a dukátust.
1098	Álmos herceg első lázadása
1099	Kálmán király oroszországi hadjárata
1102	Kálmán horvát királlyá koronáztatja magát.
1106. október 22.	A guestallai zsinat; Kálmán király lemond az invesztitúra jogáról.
1107	Álmos herceg jeruzsálemi zarándoklata
1107 k.	A dukátus felszámolása
1108 k.	Álmos herceg megalapítja a dömösi prépostságot.
1112-1116 k.	Hartvik püspök megszerkeszti Szent István legendájának harmadik változatát.
1113 k.	Kálmán király püspökséget alapít Nyitrán.
1115 k.	Kálmán király megvakíttatja Álmos herceget és Bélát.
1116-1131	II. István uralkodása

1116. május 13.	Az olšavai csata; II. István vereséget szenved I. Ulászló cseh hercegtől.
1125 k.	Álmos herceg Bizáncba menekül.
1127. szept. 1.	Álmos herceg halála
1131 előtt	A premontrei szerzetesrend megtelepedése Magyarországon
1131- 1141	II. (Vak) Béla uralkodása.
1132. július 22. előtt	II. Béla és Ilona királyné Kálmán-párti előkelőket mészároltatnak le Aradon.
1132. július 22.	II. Béla serege a Sajó folyó mellett legyőzi Kálmán állítólagos fiának, Borisznak az országba betörő csapatait.
1137	II. Béla Bosznia hercegévé teszi másodszülött fiát, Lászlót.
1141-1162	II. Géza uralkodása
1142	A ciszterci szerzetesrend megtelepedése Magyarországon
1147	III. Konrád német király átvonul keresztes hadával Magyarországon, seregében ott van a magyarországi élményeit lejegyző Ottó freisingi püspök is.
1148-1152	II. Géza hat alkalommal hadjáratot vezet Oroszországba
1150-1153	Magyarországon tartózkodik Abu-Hámid al-Garnáti muszlim utazó.
1154	Idríszi szicíliai arab tudós elkészíti a Magyarországot is leíró világföldrajzát.
1157	II. Géza fiatalabb öccse, István herceg trónkövetelőként lép fel.
1158 előtt	A johannita lovagrend megtelepedése Magyarországon
1159	II. Géza idősebb öccse, László herceg trónkövetelőként lép fel.
1161	II. Géza lemond a főpapok kinevezésének jogáról.
1162 előtt	„Szász" és „olasz" telepesek költöznek Erdélybe és a Szepességbe. A stefanita lovagrend alapítása
1162-1172	III. István uralkodása
1162-1163	II. László (ellen)király uralkodása
1163	IV. István (ellen)király uralkodása
1163. június 19.	III. István a székesfehérvári csatában legyőzi IV. Istvánt és újra elfoglalja trónját..
1163 ősze	III. István öccse, Béla herceg Konstantinápolyba kerül.

1165. április 11.	A III. István seregei által ostromolt Zimonyban megölik IV. Istvánt.
1165 vége	Béla herceg (Alexiosz deszpotész) a bizánci trón hivatalos örököse lesz.
1167. július 8.	A zimonyi csata; az 1149 óta folyó magyar-bizánci háborúk vége
1169 előtt	A templomos lovagrend megtelepedése Magyarországon
1169	III. István lemond a főpapok kinevezésének jogáról.
1172-1196	III. Béla uralkodása
1181	III. Béla visszafoglalja Bizánctól Dalmáciát.
1181 után	A hiteleshelyi oklevéladás kibontakozása
1182. május 16.	III. Béla megkoronáztatja idősebb fiát, Imre herceget.
1185 k.	Jegyzékbe foglalják a magyar király és a püspökök jövedelmeit.
1185 után	Az önálló királyi kancellária kialakulása
1188-1190	III. Béla fiatalabb fia, András herceg Halicsban uralkodik.
1192. június 27.	Szentté avatják I. László királyt.
1194	III. Béla idősebb fiára, Imre hercegre bízza Horvátország és Dalmácia kormányzását.
1196-1204	Imre uralkodása
1197	András herceg a szlavóniai Macsek mellett legyőzi Imre királyt, András elnyeri Horvátország és Dalmácia hercegségét.
1199	Imre király a Rád-völgyben legyőzi András herceget.
1203	Imre király fogságra veti András herceget.
1204-1205	III. László uralkodása
1205-1235	II. András uralkodása
1208 k.	Az „új berendezkedés" politikájának kezdete
1210	Összeesküvés II. András ellen
1211	A Német Lovagrend betelepítése a Barcaságba.
1213. szept. 28.	Gertrúd királyné meggyilkolása
1214	II. András legidősebb fiának, Béla hercegnek a megkoronázása
1215 k.	Elkészül Anonymus gesztája.
1217	Az „új berendezkedés" politikájának lefékeződése
1217-1218	II. András szentföldi hadjárata

1220	Béla herceg Szlavónia és Horvátország élére kerül.
1221	A domonkos szerzetesrend megtelepedése Magyarországon
1222. május 29. előtt	Az Aranybulla kiadása
1224	Az Andreanum kiadása
1225	II. András kiűzi a Barcaságból a Német Lovagrendet.
1226	Béla herceg Erdély élére kerül, Szlavónia és Horvátország kormányzását öccse, Kálmán herceg veszi át.
1227	A kunok megtérítésének megindulása
1228-1231	Béla herceg felülvizsgáltatja a korábbi királyi birtokadományokat.
1229. január 20.	A szerémi püspökség alapítása
1229	A ferences szerzetesrend megtelepedése Magyarországon
1231	Az Aranybulla megújítása
1233. aug. 20.	A beregi egyezmény
1235-1270	IV. Béla uralkodása
1235-1236	Julianus első útja a keleti magyarokhoz
1235-1239	IV. Béla birtokrestaurációs kísérlete
1236	Utószülött István herceg születése
1237	Julianus második keleti útja
1239. március 27.	Kötöny kun fejedelem népével Magyarországra költözik.
1241. március 12.	A Batu kán vezette tatár fősereg betör Magyarországra.
1241. március 31.	A tatárok betörnek Erdélybe.
1241. április 11.	A muhi csata
1241. április vége	Egy tatár sereg északnyugat felől tör be Magyarországra.
1242. február 2. előtt	A tatárok átkelnek a Dunán.
1242 március	A tatárok elvonulása
1243 k.	Rogerius elkészíti a tatárjárásról beszámoló „Siralmas ének"-ét.
1246 előtt	A kunok visszatelepítése Magyarországra
1246. június 15.	A Lajta folyó melletti csata; a Babenberg-dinasztia kihalása
1246	Az utóbb a pálos szerzetesrend alapítójaként tisztelt Özséb remeteéletet kezd társaival a Pilisben.
1247	Buda alapítása

1250-1255	Új pénzverőkamarák felállítása
1251. december 5.	IV. Béla szabályozza a magyarországi zsidók helyzetét.
1251-1260	Cseh-magyar háborúk Ausztria és Stájerország birtokáért
1254. május 1.	A II. Ottokár cseh királlyal kötött pozsonyi béke IV. Bélának juttatja Dél-Stájerországot.
1257	IV. Béla idősebb fia, István herceg megkapja Erdélyt kormányzásra.
1258-1259	István herceg Stájerország élén
1260. július 12.	A morvamezei (kroissenbrunni) csata; a cseh háborúk II. Ottokár győzelmével végződnek.
1262. december 5. előtt	IV. Béla és István herceg egyezséget köt egymással Pozsonyban.
1262-1270	István herceg ifjabb királyként kormányozza az ország keleti felét.
1264. ősz-tél	IV. Béla hadjárata István ifjabb király ellen; Feketehalom ostroma
1265. március eleje	István ifjabb király győzelme Isaszegnél
1265 k.	Megszületik Utószülött István herceg fia, András.
1266. március 23.	IV. Béla és István ifjabb király békét köt a Nyúlszigeten.
1266 nyara	István ifjabb király bolgár hadjárata
1267. szeptember 7. előtt	IV. Béla és fiai törvényt adnak ki (az ún. harmadik Aranybulla).
1269	István ifjabb király szövetsége lép I. (Anjou) Károly szicíliai királlyal.
1270-1272	V. István uralkodása
1271. április-május	II. Ottokár sikertelen magyarországi hadjárata
1272. november 24.	V. István megállapítja a szepesi szászok jogait és kötelezettségeit.
1273. július 25. után	Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán elrabolja a trónörökös László herceget.
1272-1290	IV. (Kun) László uralkodása
1272 k.	Elkészül az V. István-kori geszta.
1274. szeptember 26-29.	Csata Fövenynél a Kőszegiek és a Csákok között; Kőszegi „Nagy" Henrik elesik.

1276. március	Csák nembeli Péter nádor feldúlja Veszprémet.
1277. február 21.	Vízaknai Alárd fia Gyán feldúlja Gyulafehérvárt.
1277. május 23-30.	A rákosi országos gyűlés; a nagykorúvá nyilvánított IV. László átveszi az ország kormányzását.
1278. augusztus 26.	A morvamezei (dürnkruti) csata; Habsburg Rudolf német király és IV. László legyőzik a csatában eleső II. Ottokár cseh király seregeit.
1279 eleje	Pápai legátus érkezik Magyarországra.
1279. aug. 10.	IV. László kiadja a kunokkal foglalkozó törvényét.
1279-1280	Viszály IV. László és Fülöp pápai legátus között
1282 tavasza	IV. László leveri a lázadó kunokat a hód-tavi csatában.
1282-1285 k.	Elkészül Kézai Simon gesztája.
1285 tavasza	Tatár támadás éri Kelet-Magyarországot (az ún. második tatárjárás).
1290-1301	III. András uralkodása
1290. szeptember 1. k.	III. András kiadja az óbudai országos gyűlés által alkotott törvényeket.
1291. augusztus 4. után	A fellázadt Kőszegiek közel négy hónapon át fogságban tartják a királyt.
1298. augusztus 5.	A pesti országgyűlésen hozott törvények kiadása
1299. május 8-július 6.	Országgyűlés Rákoson
1300. augusztus eleje	Spalatoban partra száll Anjou Károly herceg (Károly Róbert), hogy elfoglalja a bitorlónak tartott III. Andrástól a magyar trónt.
1301. január 14.	Budán meghal III. András, s vele kihal fiágon az Árpád-ház.
1308	Ismeretlen szerző elkészíti a Magyarországot is bemutató „Kelet-Európa leírása" c. munkáját.

1. Magyar nyelvű forráskiadványok

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: *Györffy György.* (Nemzeti Könyvtár) Gondolat, Bp., 1986.

A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: *Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.

A magyar középkor irodalma. Szerk.: *V. Kovács Sándor.* (Magyar Remekírók) Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1984.

Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: *Érszegi Géza.* Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1983.

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte: *Moravcsik Gyula.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.

Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Szerk.: *Hodinka Antal.* Bp., 1916.

István király emlékezete. (Bibliotheca Historica) Magyar Helikon, Bp., 1973.

László király emlékezete. Vál.: *Kurcz Ágnes.* (Bibliotheca Historica) Magyar Helikon, Bp., 1977.

III. Béla emlékezete. Szerk.: *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc.* (Bibliotheca Historica) Magyar Helikon, Bp., 1981.

A tatárjárás emlékezete. Szerk.: *Katona Tamás.* (Bibliotheca Historica) Magyar Helikon, Bp., 1981.

Kun László emlékezete. Szerk.: *Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged, 1994.

Károly Róbert emlékezete. Szerk.: *Kristó Gyula* és *Makk Ferenc.* (Bibliotheca Historica) Európa Könyvkiadó, Bp., 1988.

Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. Szerk.: *Lederer Emma.* Tankönyvkiadó, Bp., 1964.

Árpád- és Anjou-kori levelek. Szerk.: *Makkai László* és *Mezey László.* (Nemzeti Könyvtár) Gondolat, 1960.

Utikalandok a régi Magyarországon. Szerk.: *Haraszti Sándor* és *Pethő Tibor.* (Utikalandok 41.) Táncsics Kiadó, Bp., 1963.

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131-1153. Közzéteszi: *O.G. Bolsakov* és *A.L. Mongajt.* Gondolat, Bp., 1985.

Középkori históriák oklevelekben (1002-1410). Szerk.: *Kristó Gyula.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 1.) Szeged, 1992.
Elter István: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). Acta Universitatis Szegediensis... Acta Historica LXXXII. Szeged 1985. 53-63.
(A kötetben közölt forrásidézetek többsége a fenti kiadásokon alapul.)

2. Kézikönyvek

Korai magyar történeti lexikon (9-14. század) Főszerk.: *Kristó Gyula.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.
Magyarország történeti kronológiája I. Szerk.: *Solymosi László.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1981.
Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.
Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Bp., 1900–1901. (Új kiadás: Nap Kiadó, Bp., 1995.)
Szentpétery Imre – Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1923–1987.
Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. (A magyar történettudomány kézikönyve II/3.) Bp., 1930.
Kumorovitz Lajos Bernát: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bp., 1944. (Új kiadás: Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 1993.)
Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946.

3. A korszak egészének összefoglalásai

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I–II. Bp., 1899.
Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet I–II. Bp., 1935. (Új kiadás: Bp., 1990.)
Magyarország története tíz kötetben I/1–2. Főszerk.: *Székely György.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. (Magyarok Európában 1.) Háttér Kiadó, Bp., 1990.

Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja 1301-ig. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3.) Szeged 1993.
Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók. IPM Könyvtár, Bp., 1988.

4. Tanulmánykötetek

Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk.: *Mezey László.* Szent István Társulat, Bp., 1980.
Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok. Szerk.: *Török József.* (Studia Theologica Budapestinensia 10.) Márton Áron Kiadó, Bp., 1994.
Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk.: *Serédi Jusztinián.* Bp., 1938.
Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: *Székely György.* (Memoria Saeculorum Hungariae 4.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1984.
Honfoglaló őseink. Szerk.: *Veszprémy László.* Zrínyi Kiadó, Bp., 1996.
Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: *Koszta László.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995.
Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: *Horváth János* és *Székely György.* (Memoria Saeculorum Hungariae 1.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.
Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: *Bartha Antal, Czeglédy Károly* és *Róna-Tas András.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.
Magyarrá lett keleti népek. Szerk.: *Szombathy Viktor* és *László Gyula.* (Utazások a múltban és a jelenben) Panoráma, Bp., 1988.
Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. Szerk.: *Takács Imre.* Pannonhalma, 1996.
Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: *Draskóczy István.* Bp., 1994.
Székesfehérvár Évszázadai 1–2. Szerk.: *Kralovánszky Alán.* Székesfehérvár, 1967., 1972.
Szent István és kora. Szerk.: *Glatz Ferenc* és *Kardos József.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1988.
Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk.: *Székely György.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1953.
Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk.: *Horváth László.* (Castrum Bene 1989.) Gyöngyös, 1990.

Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1981.

Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. (METEM-könyvek 9.) Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Bp., 1995.

Györffy György: Anonymus – Rejtély avagy történeti forrás? (Hermész könyvek) Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.

Györffy György: A magyarság keleti elemei. Gondolat, Bp., 1990.

Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. (Nemzet és emlékezet) Magvető Könyvkiadó, Bp., 1983.

Kristó Gyula: Honfoglalás és társadalom. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1996.

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. (Társadalomtudományi Könyvtár) Gondolat, Bp., 1974.

Váczy Péter: A magyar történelem korai századaiból. Szerk.: *Glatz Ferenc.* (História Könyvtár – Monográfiák 5.) História-MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994.

5. Feldolgozások

Balics Lajos: A római katholikus egyház története Magyarországon I–II. Bp., 1885–1888.

Bertényi Iván: A magyar korona története. (Népszerű történelem) Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986.

Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis ... Sectio Historica III. Tankönyvkiadó, Bp., 1961. 97–119.

Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

Bóna István: Az Árpádok korai várairól. (Ethnica Kiadványok) Debrecen, 1995.

Csukovits Enikő: Királyi gyermekek – gyermek királyok. Móra, Bp., 1993.

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 82.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1977.

Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. (Nemzet és emlékezet) Magvető Könyvkiadó, Bp., 1986.

Gerics József: Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 22.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.

Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987.

Györffy György: István király és műve. Gondolat, Bp., 1977.

Györffy György: Jób érsek kiválasztása az esztergomi érseki székbe és ennek következményei. Strigonium Antiquum 2. Szerk.: *Beke Margit.* Márton Áron Kiadó, Bp., 1993. 43–46.

Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Aurora Könyvek, München, 1973.

Koszta László: Ciszterci rend története Magyarországon a kolostoraik alapítása idején 1142–1270. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1993:1–2. 115–128.

Koszta László: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök (1219–1251). Aetas 1994:1. 64–86.

Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1986.

Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. (Nemzet és emlékezet) Magvető Könyvkiadó, Bp., 1988.

Kristó Gyula: A magyar állam születése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995.

Kubinyi András: A magyarországi zsidóság története a középkorban. Soproni Szemle 49. (1995:1.) 2–27.

Kubinyi András: „A magyar várostörténet első fejezete". Társadalomtörténeti Tanulmányok. Studia Miskolcinensia 2. Szerk.: *Fazekas Csaba.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 1996.

Kumorovitz L. Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. Tanulmányok Budapest múltjából 16. (1964) 43–81.

Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá" alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából 18. (1971) 7–53.

Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. Történelmi Szemle 23. (1980: 3.) 450–477.

Ladányi Erzsébet: A városfogalom kutatásának módszertani kérdései. Történelmi Szemle 34. (1992:3–4.) 271–283.

Ladányi Erzsébet: Esztergom, a kiváltságlevél nélküli város. Strigonium Antiquum 2. Szerk.: *Beke Margit.* Márton Áron Kiadó, Bp., 1993.

Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1967.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971.

Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. (Hereditas) Corvina Kiadó, Bp., 1989.

A pannonhalmi Szent-Benedek rend története I–XII. Szerk.: *Erdélyi László* és *Sörös Pongrác.* Bp., 1902–1916.

Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis ... Acta Historica XLVII. Szeged, 1974.

Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 1–37.

Solymosi László: Hospeskiváltság 1275-ből. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk.: *Madarász Lajos.* Veszprém, 1984. 17–96.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század) Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.

Szekfű Gyula: Serviensek és familiárisok. (Értekezések a történeti tudományok köréből 23/3.) Bp., 1912.

Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve. Főszerk.: *Juhász Gyula.* Bp., 1987. 11–27.

Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár – Monográfiák 1.) História-MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1993.

Török József: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. Panoráma, Bp., 1990.

Váczy Péter: A királyi serviensek és a patrimoniális királyság. Századok 61. (1927) 243–290., 351–414.

Zsoldos Attila: A várjobbágyi birtoklás megítélésének változásai a tatárjárást követő másfél évszázadban. Aetas 1990:3. 5–34.

Zsoldos Attila: Terra hereditaria és szabad rendelkezésű birtok. Unger Mátyás Emlékkönyv. Szerk.: *E. Kovács Péter, Kalmár János* és *V. Molnár László.* Bp., 1991. 23–37.

Zsoldos Attila: Jobbágyok a királyi várszervezetben. Történelmi Szemle 34. (1992:1–2.) 1–15.

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

Ö

P

R

S

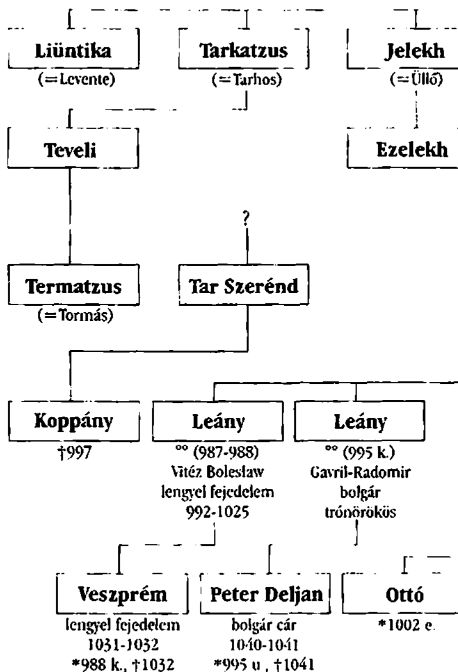
T

U

V

Z

* születés éve — k. körül
† halál éve — u. után
°° házasság éve — v. vagy
? bizonytalan adat

Árpádok 1.

Álmos
magyar fejedelem 895 e.
*819 k., †895

Árpád
magyar (nagy-)fejedelem 895 u.
*845-855 k., †900 k. v. azt követően

Jutotzas
(=Jutas?)

Falitzi
(=Fajsz?)
magyar (nagy-)
fejedelem 950 k.

?

Tas

Zaltas
(=Zoltán)

Taksony
magyar (nagy-) fejedelem
955 k.-970-es évek eleje
*905 k.

Géza
magyar (nagy-)fejedelem
970-es évek eleje-997, *945 k., †997
°° Sarolt, az erdélyi Gyula leánya, †1008 k.?

Mihály

I. (Szt.) István
magyar (nagy-)fejedelem 997-1000/1
magyar király 1000/1-1038
*967-975 k., †1038. aug. 15.
°° (996/997 k.) Gizella, II Henrik bajor herceg leánya, †1060 k.

Szt. Imre
*1007 v. 1000
†1031. szept. 2

Frowila
°° Adalbert
osztrák őrgróf

Leány
°° (1009)
Orseolo Ottó
velencei doge

Leány
°° (1005-1010 k.)
Aba Sámuel
magyar király
1041-1044

Péter
magyar király
1038-1041, 1044-1046
*1010 k., †1046 v. 1059 k.
°° 1. ismeretlen, 2. Schweinfurti Judit bajor hercegnő

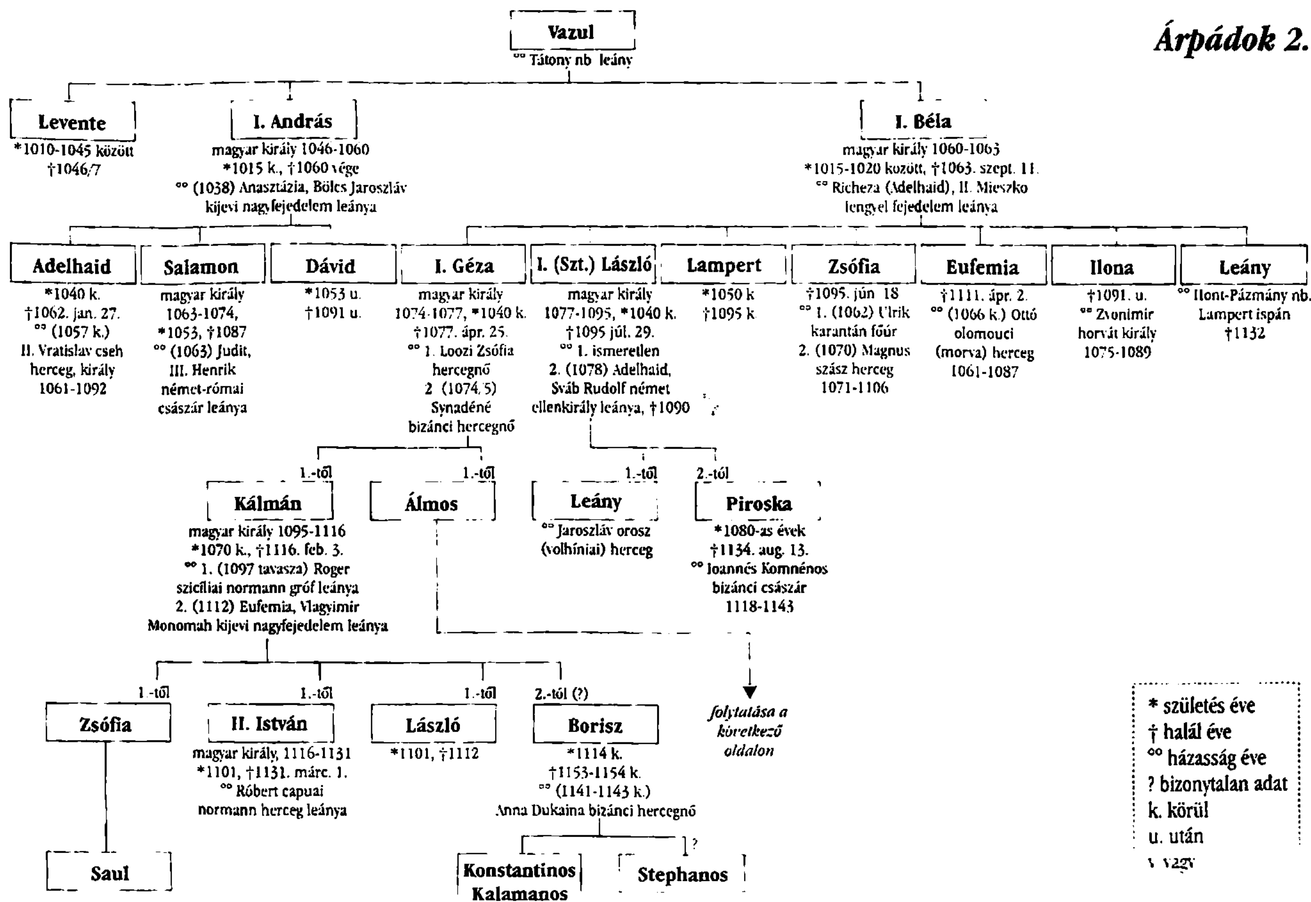
Vazul

folytatása a következő oldalon

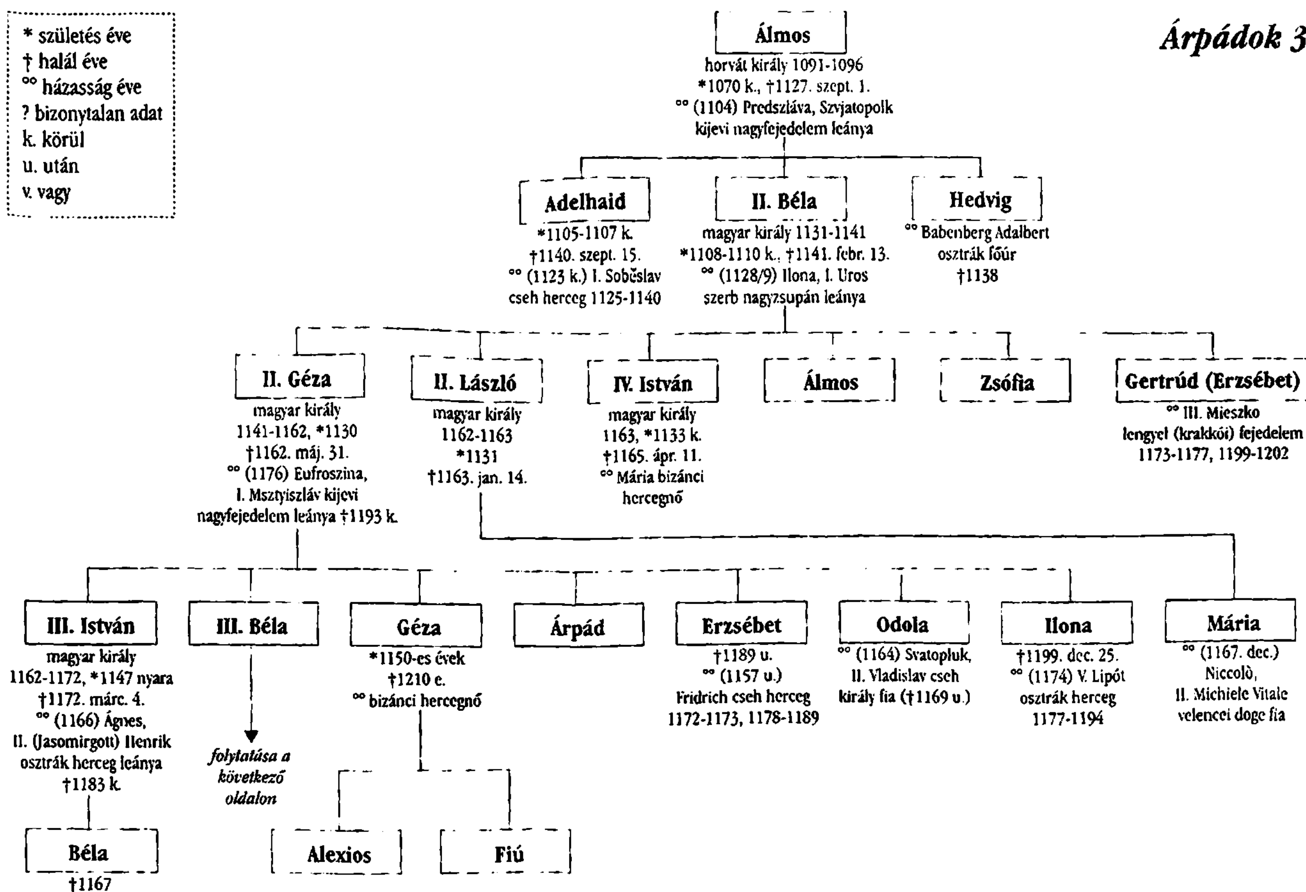
ismeretlen fiúk

Szár László
°° orosz hercegnő
(?Premiszláva)

Bonuzlo

Árpádok 2.
Vazul
°° Tátony nb. leány
Levente
*1010-1045 között
†1046/7
I. András
magyar király 1046-1060
*1015 k., †1060 vége
°° (1038) Anasztázia, Bölcs Jaroszláv kijevi nagyfejedelem leánya
I. Béla
magyar király 1060-1063
*1015-1020 között, †1063. szept. 11.
°° Richeza (Adelhaid), II. Mieszko lengyel fejedelem leánya
Adelhaid
*1040 k.
†1062. jan. 27.
°° (1057 k.)
II. Vratislav cseh herceg, király 1061-1092
Salamon
magyar király 1063-1074,
*1053, †1087
°° (1063) Judit,
III. Henrik német-római császár leánya
Dávid
*1053 u.
†1091 u.
I. Géza
magyar király 1074-1077, *1040 k.
†1077. ápr. 25.
°° 1. Loozi Zsófia hercegnő
2. (1074/5) Synadéné bizánci hercegnő
I. (Szt.) László
magyar király 1077-1095, *1040 k.
†1095 júl. 29.
°° 1. ismeretlen
2. (1078) Adelhaid, Sváb Rudolf német ellenkirály leánya, †1090
Lampert
*1050 k.
†1095 k.
Zsófia
†1095. jún. 18.
°° 1. (1062) Ulrik karantán főúr
2. (1070) Magnus szász herceg 1071-1106
Eufemia
†1111. ápr. 2.
°° (1066 k.) Ottó olomouci (morva) herceg 1061-1087
Ilona
†1091. u.
°° Zvonimir horvát király 1075-1089
Leány
°° Hont-Pázmány nb. Lampert ispán
†1132
1.-től
Kálmán
magyar király 1095-1116
*1070 k., †1116. feb. 3.
°° 1. (1097 tavasza) Roger szicíliai normann gróf leánya
2. (1112) Eufemia, Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem leánya
1.-től
Álmos
1.-től
Leány
°° Jaroszláv orosz (volhíniai) herceg
2.-tól
Piroska
*1080-as évek
†1134. aug. 13.
°° Ioannés Komnénos bizánci császár 1118-1143
folytatása a következő oldalon
1.-től
Zsófia
Saul
1.-től
II. István
magyar király, 1116-1131
*1101, †1131. márc. 1.
°° Róbert capuai normann herceg leánya
1.-től
László
*1101, †1112
2.-tól (?)
Borisz
*1114 k.
†1153-1154 k.
°° (1141-1143 k.)
Anna Dukaina bizánci hercegnő
Konstantinos Kalamanos
?
Stephanos
* születés éve
† halál éve
°° házasság éve
? bizonytalan adat
k. körül
u. után
v. vagy

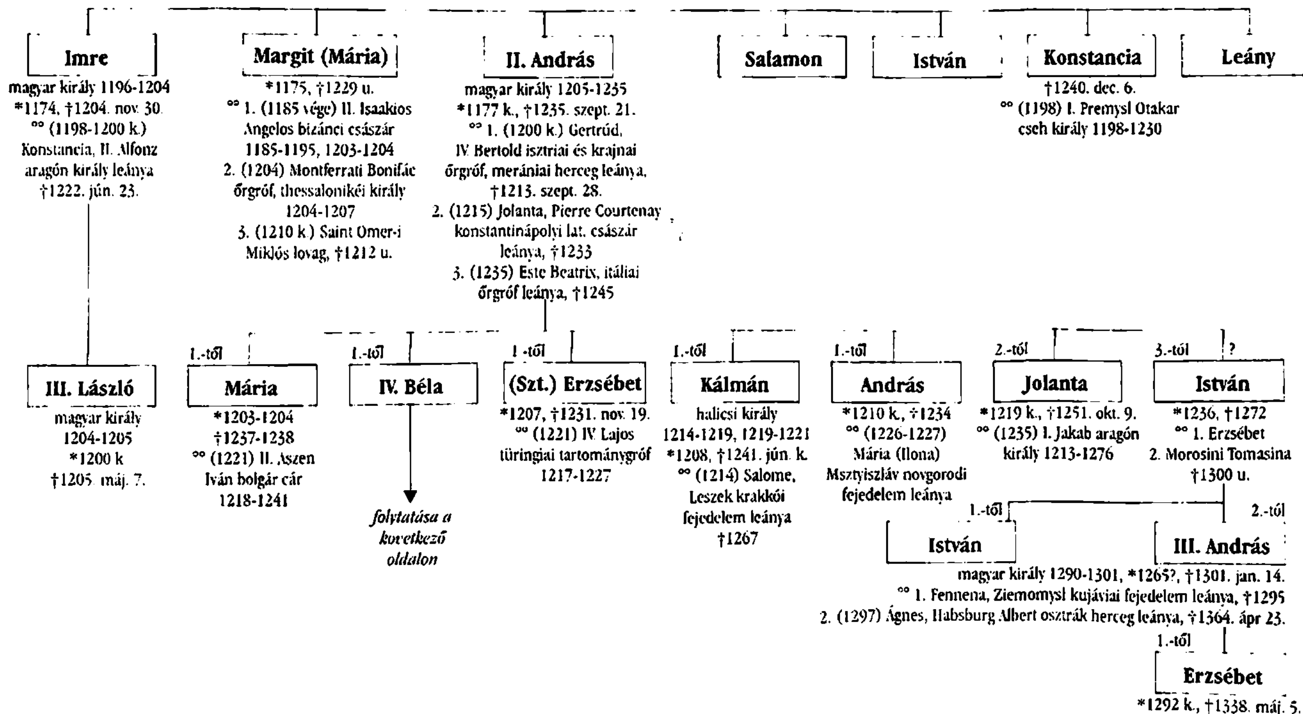

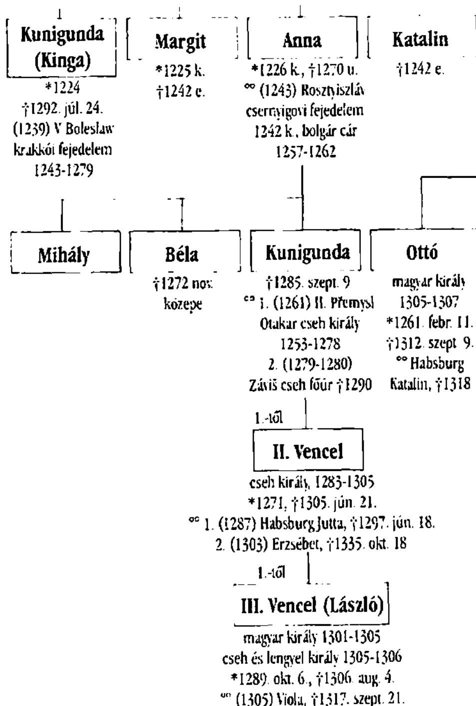
* születés éve
† halál éve
°° házasság éve
? bizonytalan adat
k. körül
u. után
v. vagy
Árpádok 3.
Álmos
horvát király 1091-1096
*1070 k., †1127. szept. 1.
°° (1104) Predszláva, Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem leánya
Adelhaid
*1105-1107 k.
†1140. szept. 15.
°° (1123 k.) I. Soběslav cseh herceg 1125-1140
II. Béla
magyar király 1131-1141
*1108-1110 k., †1141. febr. 13.
°° (1128/9) Ilona, I. Uros szerb nagyzsupán leánya
Hedvig
°° Babenberg Adalbert osztrák főúr
†1138
II. Géza
magyar király 1141-1162, *1130
†1162. máj. 31.
°° (1176) Eufroszina, I. Msztyiszláv kijevi nagyfejedelem leánya †1193 k.
II. László
magyar király 1162-1163
*1131
†1163. jan. 14.
IV. István
magyar király 1163, *1133 k.
†1165. ápr. 11.
°° Mária bizánci hercegnő
Álmos
Zsófia
Gertrúd (Erzsébet)
°° III. Mieszko lengyel (krakkói) fejedelem 1173-1177, 1199-1202
III. István
magyar király 1162-1172, *1147 nyara
†1172. márc. 4.
°° (1166) Ágnes, II. (Jasomirgott) Henrik osztrák herceg leánya
†1183 k.
III. Béla
folytatása a következő oldalon
Géza
*1150-es évek
†1210 e.
°° bizánci hercegnő
Árpád
Erzsébet
†1189 u.
°° (1157 u.) Fridrich cseh herceg 1172-1173, 1178-1189
Odola
°° (1164) Svatopluk, II. Vladislav cseh király fia (†1169 u.)
Ilona
†1199. dec. 25.
°° (1174) V. Lipót osztrák herceg 1177-1194
Mária
°° (1167. dec.) Niccolò, II. Michiele Vitale velencei doge fia
Béla
†1167
Alexios
Fiú

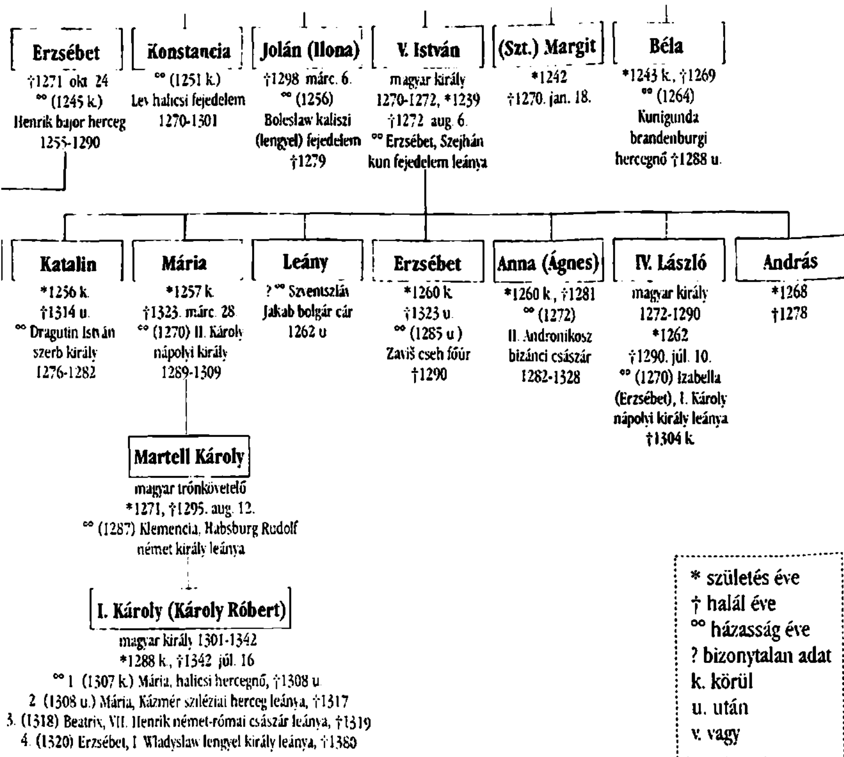
* születés éve	k. körül
† halál éve	u. után
∞ házasság éve	v. vagy
? bizonytalan adat

Árpádok 4.

III. Béla
magyar király 1172-1196
*1148, †1196. ápr. 23.
∞ 1. (1170) Châtillon Anna (Ágnes)
Konstancia antiochiai fejedelemnő leánya, †1184 k.
2. (1186) Capet Margit,
VII. Lajos francia király leánya, †1197 szept.
1.-től

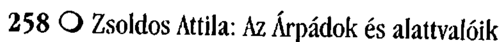

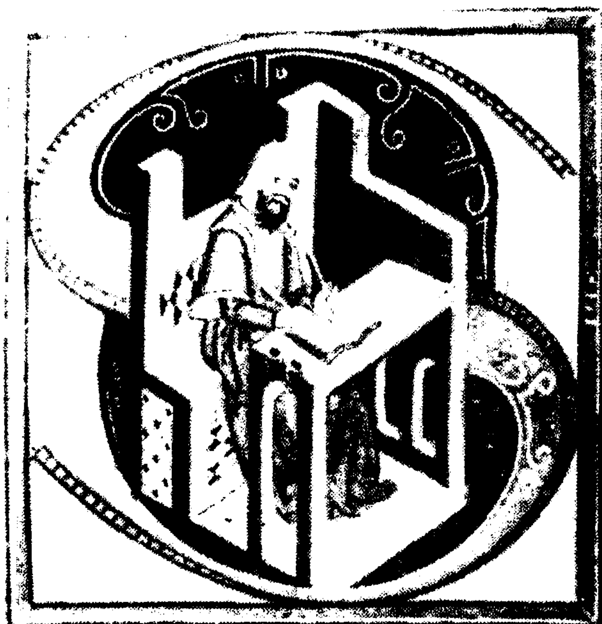

Kunigunda (Kinga)
*1224
†1292. júl. 24.
∞ (1239) V. Bolesław
krakkói fejedelem
1243-1279
Margit
*1225 k.
†1242 e.
Anna
*1226 k., †1270 u.
∞ (1243) Rosztyiszláv
csernyigovi fejedelem
1242 k., bolgár cár
1257-1262
Katalin
†1242 e.
Mihály
Béla
†1272 nov.
közepe
Kunigunda
†1285. szept. 9
∞ 1. (1261) II. Přemysl
Otakar cseh király
1253-1278
2. (1279-1280)
Záviš cseh főúr †1290
Ottó
magyar király
1305-1307
*1261. febr. 11.
†1312. szept. 9.
∞ Habsburg
Katalin, †1318
1.-től
II. Vencel
cseh király, 1283-1305
*1271, †1305. jún. 21.
∞ 1. (1287) Habsburg Jutta, †1297. jún. 18.
2. (1303) Erzsébet, †1335. okt. 18
1.-től
III. Vencel (László)
magyar király 1301-1305
cseh és lengyel király 1305-1306
*1289. okt. 6., †1306. aug. 4.
∞ (1305) Viola, †1317. szept. 21.

Erzsébet
†1271 okt. 24
∞ (1245 k.)
Henrik bajor herceg
1255-1290
Konstancia
∞ (1251 k.)
Lev halicsi fejedelem
1270-1301
Jolán (Ilona)
†1298 márc. 6.
∞ (1256)
Boleslaw kaliszi
(lengyel) fejedelem
†1279
V. István
magyar király
1270-1272, *1239
†1272 aug. 6.
∞ Erzsébet, Szejhán
kun fejedelem leánya
(Szt.) Margit
*1242
†1270. jan. 18.
Béla
*1243 k., †1269
∞ (1264)
Kunigunda
brandenburgi
hercegnő †1288 u.
Katalin
*1256 k.
†1314 u.
∞ Dragutin István
szerb király
1276-1282
Mária
*1257 k.
†1323. márc. 28.
∞ (1270) II. Károly
nápolyi király
1289-1309
Leány
? ∞ Szventszláv
Jakab bolgár cár
1262 u.
Erzsébet
*1260 k.
†1323 u.
∞ (1285 u.)
Zaviš cseh főúr
†1290
Anna (Ágnes)
*1260 k., †1281
∞ (1272)
II. Andronikosz
bizánci császár
1282-1328
IV. László
magyar király
1272-1290
*1262
†1290. júl. 10.
∞ (1270) Izabella
(Erzsébet), I. Károly
nápolyi király leánya
†1304 k.
András
*1268
†1278
Martell Károly
magyar trónkövetelő
*1271, †1295. aug. 12.
∞ (1287) Klemencia, Habsburg Rudolf
német király leánya
I. Károly (Károly Róbert)
magyar király 1301-1342
*1288 k., †1342. júl. 16.
∞ 1. (1307 k.) Mária, halicsi hercegnő, †1308 u.
2. (1308 u.) Mária, Kázmér sziléziai herceg leánya, †1317
3. (1318) Beatrix, VII. Henrik német-római császár leánya, †1319
4. (1320) Erzsébet, I. Wladyslaw lengyel király leánya, †1380
* születés éve
† halál éve
∞ házasság éve
? bizonytalan adat
k. körül
u. után
v. vagy

1. Szent István törvényeinek legrégibb kézirata (12. század)

2. A történetíró alakja a Képes Krónikában (14. század második fele)

3. Első királyunk kardjának markolata

4. Királyfej a kalocsai székesegyházból (13. század eleje)

5. Szent István uralkodói díszben a koronázási paláston (1031)

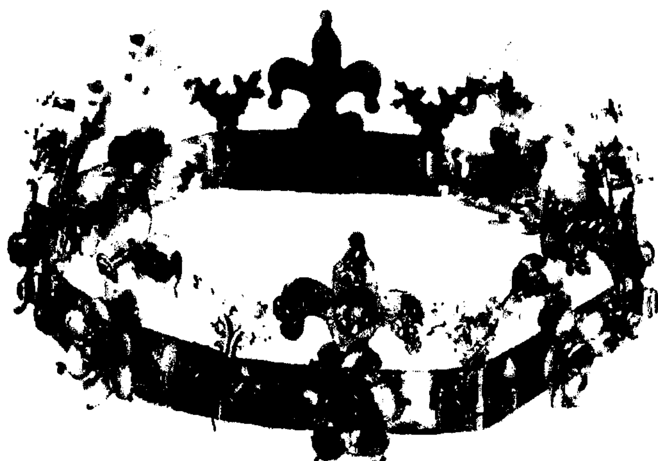
6. A királykoronázás jelenete az esztergomi káptalan pecsétjén (14. század)

7. II. András (jobbra) és Gertrúd királyné egy németországi zsoltároskönyvben (13. század eleje)

8. Gizella királyné alakja (balra) az általa készíttetett kereszten

9. Női korona a margitszigeti domonkos apácakolostorból (13. század vége)

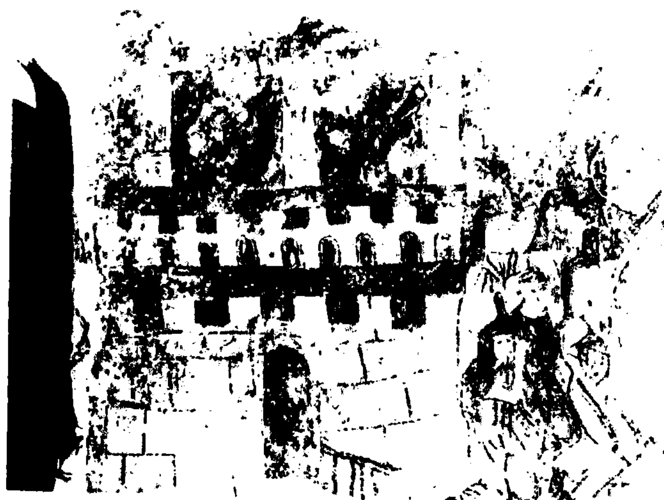

10. (V.) István herceg kettőspecsétje (1261)

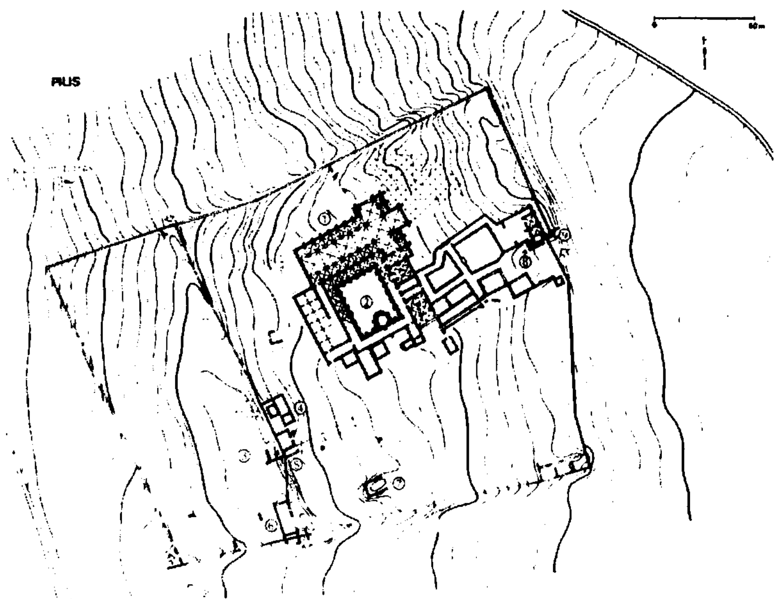
11. Álmos és Béla hercegek megvakíttatása a Képes Krónikában
(14. század második fele)

12. Püspök és kísérete a bögözi falképről (14. század első fele)

13. Püspök alakja az ócsai templom freskóján (13. század vége)

14. A pilisi ciszterci monostor alaprajza

A pilisi apátság helyén föltárt maradványok szintvonalas alaprajza.

1. apátsági templom
2. kolostorudvar
3. mesterséges tó
4. műhelyház
5. vízi malom és csatornája
6. vendégház (?)
7. mélypince
8. kapuház és istállók
9. bejárati kapu

A csillagok a korábbi falu kemencéit jelzik, a keresztek a korai falusi (10-11. század) és a ciszterci temetőt.

15. A 13. század elején alapított bényi premontrei monostor temploma (20. századi állapot)

16. Uros fia János nádor pecsétgyűrűje (12. század eleje)

17. Gutkeled nembeli István szlavón bán címeres pecsétjének rajza

18. Lovagi csatajelenet a kígyóspusztai csaton (13. század második fele)

19. A tatárjárás előtt épített füzéri vár romjai

20. A lékai vár lovagterme (13. század)

21. Templomalapító előkelő és felesége Krisztus két oldalán (13. század közepe)

22. 13 századi előkelő lovag fegyverzetében (sírlaptöredék és rekonstrukciója a pilisi apátságból, 1230 körül)

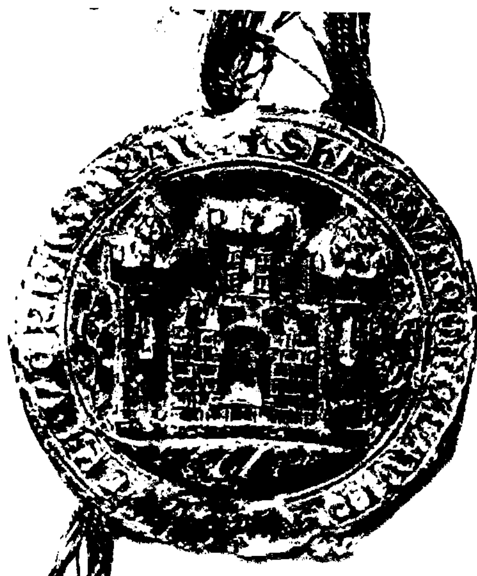
23. Magyar ruhás alakok nyíllal (oszlopfő az esztergomi királyi kápolnában)

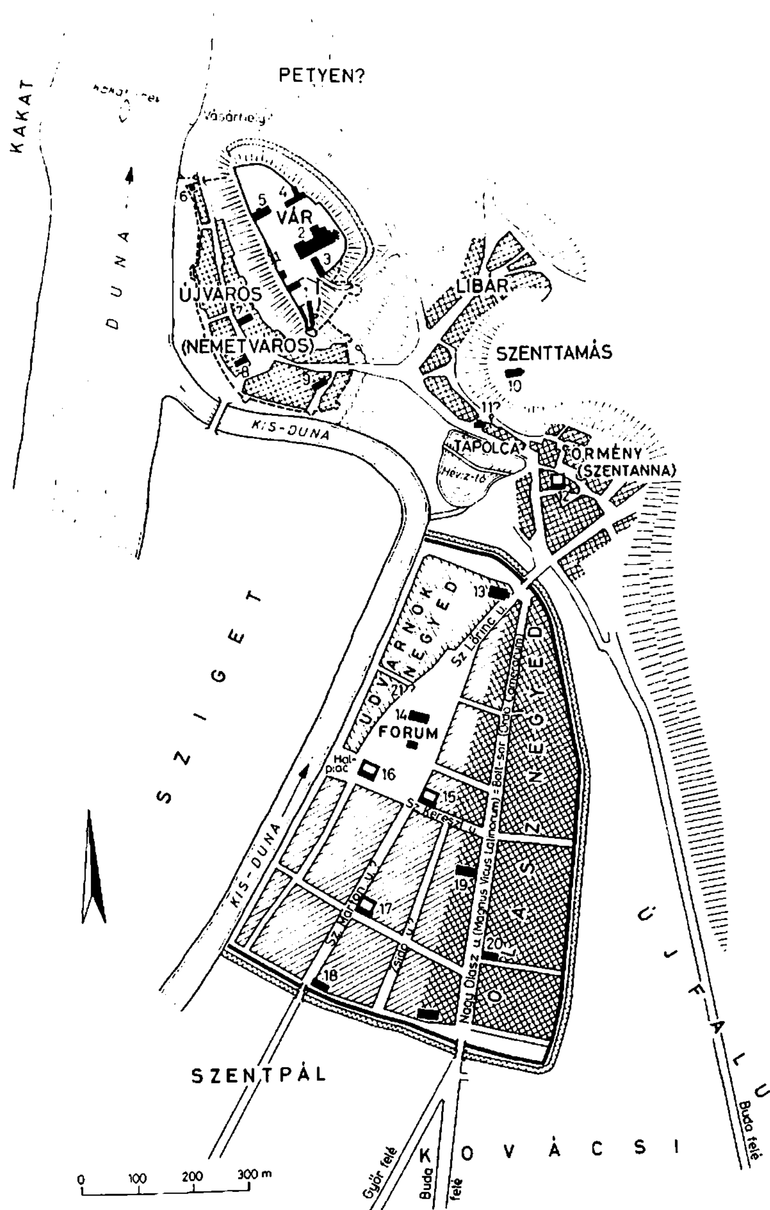
24. Sírkőtöredék a budai zsidó temetőből (1278)

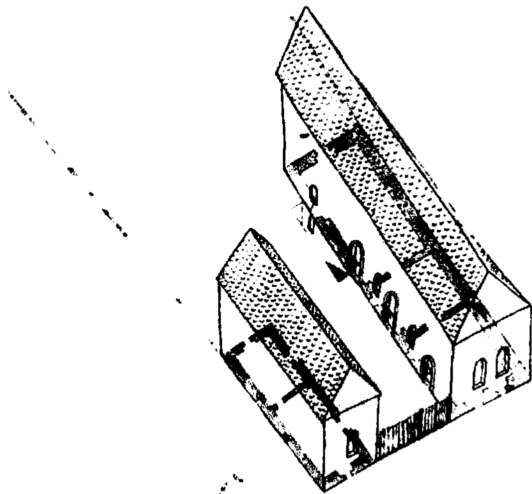
25. Nyilazó kun lovas alakja egy padlótéglán (13. század vége)

26. Buda város pecsétjének előlapja (1292)

27. Esztergom központi településrészei a 13. század végén

28. 13. századi budai polgárház (rekonstrukció)

29. Szőlőműves (1200 körül)

30. Vadászok a bényi templom pillérfőjén (13. század eleje)

31. Földbe ásott Árpád-kori ház (rekonstrukció)

32. Árpád-kori használati eszközök

1. őrlőkő
2. cserépbogrács
3. fazék
4. ásópapucs
5. olló
6. juhnyíró olló
7. ekepapucs
8. kengyel
9. sarkantyú

Képek jegyzéke

A MAGYAR KIRÁLYSÁG A 11. SZÁZAD DEREKÁN

ǂ érsekség
ǂ püspökség
ǂ monostor
Hont + ispánsági vár
Kapuvár + egyéb vár
HONT vármegye
• jelentősebb település
— — — az egyházmegyék határai

0 50 100 km

LENGYELORSZÁG
Morvaország
NÉMET – RÓMAI BIRODALOM
Ausztria
Stájerország
KIJEVI RUSZ
BESENYŐK
BESENYŐK
Krajna
HORVÁTORSZÁG
ADRIAI TENGER
BIZÁNCI BIRODALOM

Vág
Garam
Hernád
Sajó
Tisza
Szamos
Maros
Duna
Dráva
Száva
Balaton
Fertő

NYITRA
BARS
POZSONY
MOSON
KOMÁROM
SOPRON
GYŐR
VAS
VESZPRÉM
FEJÉR
VISEGRÁD
HONT
NÓGRÁD
GÖMÖR
BORSOD
ÚJVÁR
ZEMPLÉN
UNG
BORSOVA
SZABOLCS
SZATMÁR
SZOLNOK
BIHAR
KRASZNA
DOBOKA
KOLOZS
ERDÉLY
SZOLNOK
CSONGRÁD
CSANÁD
BODROG
BÁCS
TOLNA
BARANYA
SOMOGY
KOLON
SZLAVÓNIA

Trencsén +
Bolondóc +
Bánya +
Galgóc
+ Zobor
Garamszentbenedek
Pozsony
Sempte
Nyitra
+ Bars
Hont
+ Nógrád
Vác
Visegrád
Dömös
Buda
Pest
Mogyoród
Esztergom
Komárom
Moson
Győr
Sopron
Kapuvár
Ménfő
Locsmánd
Pannonhalma
Bél
Zirc
Fehérvár
Ikervár
Karakó +
Vas +
Veszprém
Tihany
Zalavár
Somogyvár
Zselicszentjakab
Szekszárd
Várad
Pécs
Tolna +
Kalocsa
+ Bodrog
+ Baranyavár
Kovázd
+ Bács
Titel
Szávaszentdemeter
Belgrád (Nándorfehérvár)
Keve
+ Krassó
+ Temesvár
Csanád
+ Arad
+ Zaránd
(Az egri püspökséghez tartozó terület)
Hunyad
Gyulafehérvár
Küküllő
+ Torda
+ Kolozs
Doboka
Dés
Kerlés
Kraszna
Király-hágó
Bihar
Békés
Csongrád +
Szolnok +
Várkony
Abasár
Pásztó
Eger
Debrő
Gömör
Borsod
Újvár
Zemplén
+ Ungvár
Borsova
Szabolcs
Szászd
+ Szatmár

NEM MAGYAR ETNIKUMOK
AZ ÁRPÁD–KORI MAGYARORSZÁGON
Jelentősebb besenyő településterületek
Jelentősebb izmaelita településterületek
Jelentősebb (nem erdélyi) székely településterületek
Jelentősebb „olasz" településterületek
Jelentősebb (nem erdélyi) német (szász) településterületek
Az ismert (pl. Csertán) és az ismeretlen (?) nevű kun nemzetségek szállásterületei
A székely ispánság
Az erdélyi szászok területei
F. Fehér megye
SZLÁVOK
SZLÁVOK
SZLÁVOK
SZLÁVOK
HORVÁTOK
ROMÁNOK
ROMÁNOK
ROMÁNOK
ROMÁNOK
ROMÁNOK
Szepesség
Lőcse
Hernád
Nyitra
Nyitra
Vizsolv
Patak
Eger
Sasvár
Tisza
Nyírség
Szamos
Duna
Pest
Fertő
Árpás
Rába
Radna
Nagy-Szamos
Beszterce
Sárvíz
Fehérvár
Tisza
Olás
Várad
Telegd
Maros
Királyi
Balaton
Kis-Szamos
Olt
Aranyos
Maros
Arad
Medgyes
Vátyi
Pécs
Csertán
Kór
Borcsól
Dráva
Szászváros
Szeben
Fogarasföld
Brassó
Eszék
Tisza
Béga
Temes
Duna
Olt
Száva
Nagyolaszi
Szerémség
Száva
Duna
Adriai tenger
0 50 100 km

A MAGYAR KIRÁLYSÁG A 13. SZÁZAD VÉGÉN

